NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. ÉVFOLYAM

1998

A ROMÁN AKADÉMIA KÖNYVKIADÓJA
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

1

A FOLYÓIRAT VEZETŐ TANÁCSA

SZABÓ ZOLTÁN *főszerkesztő*
ANTAL ÁRPÁD *főszerkesztő-helyettes*
MURÁDIN LÁSZLÓ *szerkesztőségi tudományos titkár*
CS. GYÍMESI ÉVA
CÂMPEAN ILEANA
EGYED EMESE
KOZMA DEZSŐ
PÉNTEK JÁNOS

A kéziratok, a cserére szánt könyvek, valamint a levelek a szerkesztőség címére küldendők.

Redacția revistei „Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények"
Cluj-Napoca, str. Emil Racoviță 19–21
Telefon: 432440

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK évenként kétszer jelenik meg. A külföldi előfizetők megrendelhetik a RODIPET SA vagy az ORION PRESS IMPEX 2000 SRL ügynökségeinél. A belföldi előfizetők forduljanak a RODIPET SA, az ORION PRESS IMPEX 2000 SRL vagy az EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE kirendeltségeihez.

La NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK paraît deux fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à RODIPET SA ou à ORION PRESS INTERNATIONAL SRL et toute commande de Roumanie sera adressée à RODIPET SA, ORION PRESS INTERNATIONAL SRL ou EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE.

RODIPET SA, Piața Presei Libere nr. 1, sector 1, P. O. Box 33–57, București, România, fax 401–2226407, tel. 401–6185103; 401–2224126.
ORION PRESS IMPEX 2000
P.O. BOX 77–19, București 3 – România, tel: 6537985, fax (401)3240638

© EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, 1999
RO-76117, București
Calea 13 Septembrie 13, sector 5
Tel 401.4119008, Fax. 401.4103983

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998 1. szám

TARTALOM

„A nyelvész BRASSAI élő öröksége"

GRÉTSY LÁSZLÓ, Brassai Sámuel, a magyar nyelv őre – s ellenőre 3
FAZAKAS EMESE, Brassai Sámuel és a nyelvújítás 9
HAADER LEA, *A magyar nyelv történeti nyelvtana* Brassai Sámuel tanításainak szemszögéből 15
SZÉPE GYÖRGY, Brassai Sámuel – többek között – mint alkalmazott nyelvész 23
TERTS ISTVÁN, Tudománytörténeti dohogások Brassai Sámuel ürügyén 33
SCHMIDT ERIKA, Brassai és az idegen nyelvek oktatása 39
WACHA BALÁZS, Brassai előtt, Brassai után 45
KNECHT TAMÁS, „A szók alakításáról" című Brassai-kézirathoz 69
LŐRINCZI RÉKA, Brassai Sámuel könyvtárának nyelvészeti részlegéről 73

Adattár

SAS PÉTER, Erdélyi levelek Hóman Bálinthoz 85
CSÍKI MARGIT, Nagygalambfalva helynevei 103

Szemle

Tódor Ildikó, A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. 1849 — 1905; B. Hajtó Zsófia, A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. 1905 — 1970 (*Dávid Gyula*) 107
Hol tart ma a stilisztika? Szerk. Szathmári István (*Kabán Annamária*) 110
Tolcsvai Nagy Gábor, A magyar nyelv stilisztikája (*Kicsi Sándor András*) 114
Sárosi Bálint, A hangszeres magyar népzene (*Könczei Csongor*) 115
The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca. Compiled by Elemér Lakó (Gaal György) .. 116

Hírek

GAAL GYÖRGY, Engel Károly hetvenöt éves 119
DÁVID GYULA, Vita Zsigmond 121

A ROMÁN AKADÉMIA KIADÓJA – BUKAREST
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE – BUCUREŞTI

STUDII ŞI CERCETĂRI DE LINGVISTICĂ ŞI ISTORIE LITERARĂ

Anul XLII 1998 Nr. 1

SUMAR

„Moştenirea culturală vie a lingvistului Brassai"

LÁSZLÓ GRÉTSY, Preocupările de cultivare a limbii maghiare ale lui Sámuel Brassai 3
EMESE FAZAKAS, Sámuel Brassai şi reforma limbii maghiare 9
LEA HAADER, *Gramatica istorică a limbii maghiare*, raportată la concepţia lingvistică a lui Sámuel Brassai 15
GYÖRGY SZÉPE, Sámuel Brassai şi preocupările sale pentru lingvistica aplicată 23
ISTVÁN TERTS, Observaţii referitoare la istoria lingvisticii, cu prilejul sărbătoririi lui Brassai 33
ERIKA SCHMIDT, Brassai şi predarea limbilor străine 39
BALÁZS WACHA, Concepţiile despre propoziţie, înainte şi după Brassai 45
TAMÁS KNECHT, Morfologia latină elaborată de Brassai 69
RÉKA LŐRINCZI. Despre biblioteca lui Sámuel Brassai 73

Materiale şi documente

PÉTER SAS, Scrisori din Transilvania către Bálint Hóman 85
MARGIT CSÍKI, Toponime din Porumbenii Mari (jud. Harghita) 103

Recenzii

Tódor Ildikó, A magyar irodalom bibliográfiája 1849 – 1905; B. Hajtó Zsófia, A magyar irodalom bibliográfiája 1905 – 1970 (Biliografia literaturii maghiare: 1849 – 1905 şi 1905 – 1970) (*Gyula Dávid*) 107
Hol tart ma a stilisztika? Szerk. Szathmári István (Studii de teorie stilistică) (*Annamária Kabán*) 110
Tolcsvai Nagy Gábor, A magyar nyelv stilisztikája (Stilistica limbii maghiare) (*András Sándor Kicsi*) 114
Sárosi Bálint, A hangszeres magyar népzene (Muzica populară instrumentală maghiară) (*Csongor Könczei*) 115
The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca. Compiled by Elemér Lakó (*György Gaal*) 116

Cronică

GYÖRGY GAAL, Károly Engel la 75 de ani 119
GYULA DÁVID, Zsigmond Vita 121

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE – BUCUREŞTI
Calea 13 Septembrie, nr. 13

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998. 1. szám

BRASSAI SÁMUEL, A MAGYAR NYELV ŐRE – S ELLENŐRE

Mivel a véletlen vagy legalábbis valami olyan körülmény, amelyet én nem ismerek, úgy hozta, hogy „A nyelvész Brassai élő öröksége" című emlékülés első napjának délutánján, az Unitárius Püspökség Imatermében szólhatok, s a meghívóból látom, hogy éppen itt és éppen ezen a délutánon más szaktudományok területéről is hangzanak el előadások, úgy érzem, nemcsak jogom, hanem kötelességem is, ha csak pár mondattal is az univerzális tudósra emlékezni; nemcsak a nyelvészre, hanem a bámulatra méltó képességű polihisztorra, akinek mérhetetlen tudása, sokoldalúsága előtt mindnyájunknak fejet kell hajtanunk. Megtették ezt már kortársai is, holott abban az időben még voltak polihisztorok, csak éppen nem hozzá mérhetők. Csupán két mozzanatra utalok. Ez, úgy vélem, fényesen igazolja, amit mondtam. Élete utolsó szakában, amikor mint százéves tudóst köszöntötte az ország – mint tudjuk, volt ebben némi kegyes csalás, noha a lexikonok vagylagosan mindmáig megadják születési éveként az 1797-i évszámot is az 1800 mellett –, a sajtó is tisztelettel hajtotta meg zászlóját Brassai előtt. A budapesti Vasárnapi Újság közli arcképét és ünnepli Brassait: „aki a tudományok roppant birodalmában a legnagyobb birtokosok egyike, akinek mindenik országban terjedelmes s mi több, jól mívelt birtokai vannak. Ő a philosophiában, a földrajzban, a természettanban, a széptanban, a mükritikában, mindenütt szakember és elsőrangú tudós ... Hogy az aestetikában tekintély, hogy a világirodalomban senki sem járatosabb mint ő, ez mind nem gátolja abban, hogy a legalaposabb zeneértő és zenekritikus legyen ... Bármily szürke a szakálla, vállára csüngő haja, bármily hajlott a termete, szellemileg ifjú ő!"

Nem sokkal később pedig, halála bekövetkeztekor az Akadémia titkára így méltatta: „Ha volt valaha akadémiai tag, kinek halála minden osztályra nézve veszteség, az bizonyára Brassai, aki az Akadémia három osztályának majd mindegyik tudományát művelte: a mathematika, a philosophia és természettudomány, a classika philologia, a magyar nyelvészet." S ugyanezt a mindenben tudósságot emelte ki Gárdonyi Géza is abban a terjedelmes költői levelében, amelyet a százéves Brassait köszöntő ünnepség alkalmából a Pesti Hírlapba írt:

Te születni láttad ezt az agg századot
S térdeden ringattad öreg apáinkat.
A halál azóta négy termést aratott,
Az első termésből fűszál sem maradott,
Te meg ringatod most az unokáinkat.

S óh mondd, te mindenben-tudós, bölcs aggastyán,
Aki száz esztendőn át folyton tanultál,
S aki földet, eget egyaránt vizsgálván,
Mélyben és magasban legtovább jutottál,
Érdemes-e élni?

De Brassai sokoldalúsága nemcsak így, hanem magában a nyelvtudományban is megmutatkozik. Erről végképp nem érdemes szólnom, hiszen ha semmi mást nem teszünk, csupán végignézzük ennek az emlékülésnek az előadáscímeit, már látszik, hogy milyen szerteágazó s mily gazdag Brassai Sámuel nyelvtudományi tevékenysége. Nem tudom sem cáfolni, sem bizonyítani, de Brassai mély nyelvészeti gondolatainak hatására hajlamos vagyok magam is elfogadni, amit Elekfi László írt le *A százötven éves Brassai Sámuel* című, a Magyar Nyelv XLVI. évfolyamában közzétett szép méltatásában, vagyis hogy a sok tudományt művelő Brassai „éppen a nyelvtudomány területén alkotta a legforradalmibbat és a legmaradandóbbat."

Én a továbbiakban nem erről, nem Brassai nyelvtudományi elveiről, szemléletéről szólok, nem is arról, hogy melyik mennyire időt álló – ez az emlékülés többi előadójának feladata, s elmondhatom, már eddig is sok figyelemre méltó gondolatot hallhattunk ezzel kapcsolatban –, hanem azt igyekszem bemutatni, hogy a számos tudományban s számos nyelvben otthonos Brassainak milyen a viszonya anyanyelvéhez, a magyar nyelvhez.

Életrajzaiból tudjuk, hogy 1837-től 1848-ig a kolozsvári unitárius kollégium tanára volt. Azt is tudjuk, hogy tanítványai végtelenül tisztelték őt, bámulattal adóztak hatalmas tudásának. Jól mutatja ezt, hogy nem gúnynevekkel illették, ami a diákok körében mindig is szokásos volt, hanem Sokratesnek, Platónak, Aristotelesnek meg Cicerónak becézték. Nos, ez a Brassai az általa szerkesztett Vasárnapi Újságban és minden más lehetséges helyen igyekezett az oktatásban a magyar nyelvet érvényre juttatni. Persze, nemcsak ő ennek a harcosa, hisz az 1840-es években ez már benne volt a levegőben, de ő fogadta meg legjobban Comenius két évszázaddal korábbi intelmét: „Magyar nemzetem, igyekezzél rajta, hogy legyenek magyar nyelvű iskolai könyveid, gazdagítsd hazádat jó és bölcs s ne csak latin, hanem saját nyelveden írt könyvekkel is!" Brassai, korának egyik legnagyobb tudósa nem érezte tehernek, nyűgnek a tankönyvírást, mert tudta, hogy valakinek ezt is el kell végeznie. Egymás után születtek magyar nyelvű tankönyvei. Írt *Rethoricát* – ez kéziratban maradt –, *Syntaxist, Kisdedek számvetése* című tankönyvet, vezérfonalat a „mértani és szabadkézi rajzhoz", *Algebrai gyakorlókönyvet, Logikát, Elméleti és gyakorlati német nyelvtant, Ingyen tanító francia nyelvmestert;* mindenestül összesen 19 tankönyvet. Egyik életrajzíróját, Boros Györgyöt idézem: „Magyar nyelvtant nem írt, de egész életében minden erejével azon volt, hogy a magyar nyelvet szeretni és megbecsülni tanítsa. A magyar nyelv szeretését az anyatejjel szívta magába, de serdülő éveiben, az idegen nyelvekkel foglalkozva tudatára ébredett szépségének, s amíg tollát forgatni tudta, soha egy alkalmat is el nem

mulasztott, hogy eredeti tisztaságának és becsületének védelmére ne álljon." (*Dr. Brassai Sámuel élete*. Cluj-Kolozsvár, 1927. 130) Brassai egyik legszebb és a magyar nyelvhez való viszonyára legjellemzőbb mondata szerintem ez: „Ha valaki, én bizonyosan szeretem nyelvünket oly hévvel, mely senkinek nem enged" (Boros *i.m.* 243).

Ezzel az utóbbi idézettel eljutottunk az amúgy is megkerülhetetlen témához, Brassai egyéniségéhez. Szenvedélyes vitatkozó volt; olyan vitázó, aki, ha úgy érezte, hogy igaza van, nem ismert sem Istent, sem embert; a legjobb barátjával is összerúgta a patkót. Csakis ezen az alapon lehet megérteni, hogy Gyulaival, akivel több évig egy intézetben tanított, folytonos érintkezésben volt, Ballagi Mórral, akinek a barátságát sokszor igénybe vette, Eötvös Józseffel, akinek házát sokszor felkereste, éppen úgy és annyiszor szembeszáll, mint akár Mentovichcsal vagy Szarvas Gáborral. Brassai maga mondja: „Csak szokás, előítélet és tudósi tekintély az ellenfeleim."

„Így hát az akadémiával folytatott perlekedések is nemhogy veszítnének, sőt nyernek azzal a nagy hévvel, azzal a sokféle csípős, éles és kíméletlen vágással, amelyeket ez az egyedül álló tag merészkedik ráérni. Könnyű volna azt mondani: de hát miért nem használt csiszoltabb, simább nyelvet. Ha ehhez fogott volna, akkor nem Brassai lett volna, hanem egy közönséges utánzó, akinek semmi egyéni értéke nincsen." (Boros *i.m.* 237).

Mint látható, életrajzírójának róla szóló méltatásában is ott szerepel az a szó, amelyet Brassai saját maga is elismert és vállalt: a hév, a nagy hév, amely ha elragadja, akkor senkinek sem enged. Nagyon tanulságos az a humoros, de nem minden él nélküli jellemzés, amelyet éppen e hévvel s következményeivel kapcsolatban Jókai írt róla (*i.m.* 232): „Brassainak mindenik osztály égig emlegeti a másik osztályban tett érdemeit, s együtt az öt osztály együttes érdemeiért nem választja meg rendes tagnak, hanem végül azt mondja, hogy mindez semmi! Brassai nagy tudós ugyan, de hát még milyen zeneértő! Válassza meg hát a konzervatorium!" ... „ A rossz világ aztán rájuk fogja, hogy félnek a critikától, bizony félhetnek is. Alig van köztünk élő ember, akinek egy bokréta ne jutott volna azokból a csalánokból, amiket Brassai herbariumából poéták, muzsikások, kritikusok, filosofusok és mathematikusok számára koronként ajándékozni szokott, s hogy polémiában mindig ő a győztes, arról, úgy hiszem, mindenki az első látásra meggyőződhetik. Nekünk ki van a hajunk tépve, mi pedig az övéből csak egy hajszálat is nem tudtunk kicibálni."

Nyelvhelyességi kérdésekben Brassai általában nem felszólalni, hanem valamihez hozzászólni szeretett. Általában kellett neki valamilyen apropó. Ismét idézek: „Kellett valaki, akit kioktasson vagy kijavítson, vagy akit lehordjon, mert rossz fát tett a magyar nyelv tüzére" (Boros *i.m.* 245). Nemcsak idős korában tett így, amikor, az Akadémia tagja lévén, már könnyebben megtehette, hanem korábban is. Már 1846-ban közölt a rövid ideig szerkesztése alatt álló Erdélyi Híradóban, majd Hunafalvy Pál Magyar Nyelvészetében ilyen észrevételeket. Vitáiban adott is, kapott is sebeket, s

mint a nagy vitatkozókhoz illik, voltak olyan polémiái, pl. a nyelvhelyesség kérdéseiben Szarvas Gáborral, a szórend dolgában Joannovics Györggyel, amelyek egy-két évtizedre is elnyúltak. Gyakran írt Szarvas Gábor lapjába, a Magyar Nyelvőrbe, s természetesen azt sem kímélte. *Egy hirdetmény* című írásban pl. éppen magának a Nyelvőrnek az előfizetési felhívását bírálta. Mivel alapjában kitűnő nyelvérzéke volt, nyelvhelyességi vitairataiban is sok értékes gondolat rejlik, nemegyszer inkább neki van igaza. De jócskán akadnak tévedései is, leginkább abból fakadóan – most Simonyit idézem, vele teljesen egyetértve –, „hogy a nyelvet – amint ma előttünk áll – teljesen logikai, befejezett és egybevágó szervezetnek tartja, mintha Minervaként egyszerre készen szökkent volna ki az emberi agyból" (Nyr. 1897, 358). Ehhez az értékeléshez többé-kevésbé hasonló Elekfi Lászlónak a következő, ugyancsak igen lényeglátó – 1950-ből származó – megállapítása: „Brassai a nyelveket igyekezett mint természeti jelenséget megmagyarázni. Ez a nézete kezdetleges és helytelen, sőt haladásellenes, mert elhanyagolta a történeti szempontokat" (MNy. XLVI, 353).

Brassairól mint a magyar nyelv őréről, szenvedélyes védelmezőjéről, ha röviden is, már szóltam. Előadásom címében azonban ez is ott áll: „és ellenőre". A jelenlevők többsége nyilván tudja, mire utalok ezzel, de a megokolást azért természetesen nem hagyhatom el. Azt már említettem, hogy Brassai az anyanyelv védelmében már korábban is nemegyszer tollat ragadott; nem mindig kellő okkal, de mindig szent tűzzel.

Ismét életrajzíróját idézem: „Brassai kiáltó szó volt már jóval azelőtt. 1855-ben »szerkeszté és kiadá« Crikitai Lapok-nak nevezett vállalatát ezzel az intelemmel: »tiszteljük őseink nyelvét.« Mert „minden embernek érdekében áll egy hű tanácsadóval bírni, ki minden részrehajlás nélkül magyaráz, megmondja mire lehet a könyvre szánt pénzt fordítani."

Nos, Brassai keményen meg is mondta. A Critikai Lapokból csak egy szám jelent meg, de a hatása és a harag, mely nyomában támadt, nagy és hosszú időre nyúló volt. Négy kritika van benne: egy jogi, egy szépirodalmi, egy filozófiai és egy zenei. A szépirodalmi Jósika Miklósnak *A tudós leánya* című regényével foglalkozik. Ez vert föl legtöbb port. Pedig ennek volt legtöbb jogosultsága, minthogy Brassai ebben a nyelvrontás ellen emel szót. Azazhogy inkább a nyelvújítás ellen. Erről a vitáról nem szólok, mert nem Jósika nyelvújítása a polémia tárgya, s látom az emelékülés meghívóján, hogy *Brassai Sámuel és a nyelvújítás* címmel külön előadás foglalkozik e témával. Ellenben rátérek arra, hogy Brassai, immár jóval túl a 80. életévén, *A Magyar Nyelv Ellenőre* címmel, szinte hangsúlyozottan a Szarvas Gábor szerkesztett Magyar Nyelvőr ellenpontozására, amolyan „csakazértis" módon folyóiratot indít „édes anyai nyelvünk szántszándékos rontása, rombolása ellen" (Boros *i.m.* 257). Bizonyára tisztában van vele, hogy vállalkozása reménytelen, hiszen a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával és megbízásából megjelenő, már kezdettől fogva népszerű, a legapróbb közleményeket is honorálni, díjazni tudó Magyar Nyelvőrrel nem veheti fel a versenyt, de az az elszántság, amelyre utaltam, még élete kilencedik

évtizedében is munkál benne. Ismét idézem Borost: „Felszólít mindenkit, akit nyelvünk sorsa érdekel, szíveskedjék észrevételeivel gazdagítani »Fogásait«. De érthetően kijelenti: Tiszteletdíjat még csak tiszteletpéldány képében sem ígérhet beküldött és felhasznált dolgozatokért. De mihelyt módja lesz benne, megteszi. Nem lett módja, mert dolgozatokat sem küldöttek, sőt a »fogásokért« is vajmi kevesen fizethettek, mert a közönség ahhoz van szokva, hogy még a legizgatóbb olvasmánnyal is a háznál keresik föl nyájas szavú árusítók. Amit Brassai ígér, az ugyan nem csábít; ha nem is senkit, de nagyon kevés embert. Két fogása megjelent »Stein J. Egyetemi nyomdász könyves boltjában.« A M. Akadémia orthographiai hibáival foglalkozik és szembeállítja az Akadémia két vállalatát a Nyelvőrt és a Budapesti Szemlét. A két folyóirat az Akadémia nyelvészeinek két csoportját, a neologusokat és ortodoxusokat szolgálja. Abban Szarvas G., ebben Gyulai Pál szerkesztők gyanánt szerepelnek. Brassai közelebb áll az utóbbihoz, de egyenlő mértékkel kiméri hibáját mindkettőnek. Sz. G. Alaptétele: »a használat helyes vagy helytelen volta fölött a nyelv szava dönt«. Gyulai a nép nyelvére és a költői szabadságra támaszkodik. Az »elsőfogás« elmés fejtegetései nemcsak a kitűnő vitatkozó Brassait, hanem a tiszta érzékű nyelvészt is újra megvilágítják előttünk. Ugyanolyan sziporkázók a hasonlatai, élcei és kitűnő magyarázatai, mint azelőtt bármikor. A második fogásban »Az Akadémia magyarságát mutatja be. Alkalmat az Akadémia ügyrendje szolgáltat« (*i.m.* 257-8).

Hogy érzékeltessem, hogy s mikről ír, íme, egy példa a 2. Fogás 24. Oldaláról: *Költészet* – ezt a szót találta az Akadémia ügyrendjében. Brassai: „Hogy *ász, ész* végzetek igetörzsekben nem járulhatnak, azt az Akadémiának kellene hirdetnie. De biz' az a' mint látszik, mind e mai napig megtanulni sem bírta." Röviden csak annyit ehhez a megjegyzéshez: ha ez a szó volna az egyetlen olyan nyelvújítási szó, amelyben az *ász, ész* igetörzshöz járul, akkor jogos lenne Brassai kifogása, hisz a megszokott valóban a névszó + *ász, ész* képzős forma: *cukrász, erdész, fodrász, fogász, juhász, nyelvész* stb. De ha nem csupán elvek alapján ítélünk, hanem a nyelvszokást is figyeljük, amely a nyelvhasználatban a legnagyobb úr, akkor észrevesszük, hogy a *költészet* mellett van *szabászat, szülészet, könyvkötészet*; van *távírász*, van *történész*, s máris bevonhatjuk a vitorláinkat. A legérdekesebb a dologban az, hogy a nyelvszokás erejét épp a nagy vitapartner, Szarvas Gábor sem vette figyelembe a kellő mértékben, s az embernek a Magyar Nyelvőrt és A Magyar Nyelv Ellenőrét olvasván néha az az érzés, hogy a vitázók egymás ellenében voltaképpen ugyanazt akarják.

Ha hallgatóim mindebből, főleg a legutóbb mondottakból azt a tanulságot vonnák le, hogy Brassainak a helyes magyarságért kifejtett erőfeszítései voltaképpen eredménytelenek vagy legalábbis nem jelentősek, tévednek. Brassainak, a magyar nyelv szerelmesének s elszánt védelmezőjének nagy része van abban, hogy a múlt század végére megerősödött, kiforrot az a nyelvápoló, nyelvvédő mozgalom, amely egyre kiérleltebb, letisztultabb formában, mindinkább elhagyva a különféle nyelvhelyességi babonákat, eltávolítva a tilalomfákat, mindjobban hozzáigazodva a korhoz,

amelyhez kötődik, Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond, Nagy J. Béla, Lőrincze Lajos és mások munkassága révén elvezet napjaink nyelvművelő tevékenységéig. S hogy nem csupán szónoki fogás részemről, hogy mindezt Brassaitól eredeztetem, arra hadd hívjam tanúul Simonyi Zsigmondot, aki Brassai halálának évében, 1897-ben a Nyelvőrben többek között így méltatta a jeles tudóst:

„A mondattanon kívül sokat foglalkozott Brassai a helyes magyarság kérdéseivel, és tulajdonképp ő indította meg a magyartalanságok ellen irányuló újabb mozgalmakat, amelyek aztán Szarvas Gábor Nyelvőrében nyilvánultak leghatásosabbnak" (357).

Sokan azt hiszik, Brassai magányos farkas volt; sértett és sértődött ember, ezért nem ritka műveiben a gúnyos, olykor vitriolos hang. Téves vélekedés ez. Igenis nagyon sok barátja volt, férfi is, nő is. Sokan fordultak hozzá tanácsért, s ő mindenkin segített is, akin tudott. És követői, tanítványai is voltak szép számmal. Befejezésül, az imént mondottak igazolására, egy tanítványától, a később szintén jeles tudóssá, akadémikussá lett Volf György tól idézek egy Brassaihoz írt levelet: „Igen tisztelt Mesterem! Nem kedveskedésből, hanem igazság szerint vallom mesteremnek, mert tanítványa vagyok első egyetemi évem óta, mikor forgattam a Magyar Mondatot és a Módszert. Tudományos pályámra a legfontosabb útravalót, ösztönt és irányt, ezekből merítettem. Kétségen kívül mindig meglátszik Mesteremnek kiváló hatása: a nyelven, az előadáson."

Az életrajzíró, Boros György, akitől e levelet idéztem, hozzáteszi, s vele én is: „Íme: a magyar nyelv ellenőréből, a magyar nyelv mestere lett, és az is marad mindaddig, amíg a nyelv a nemzetnek élő organuma lesz."

GRÉTSY LÁSZLÓ

PREOCUPĂRILE DE CULTIVARE A LIMBII MAGHIARE ALE LUI SÁMUEL BRASSAI

(Rezumat)

Lui Sámuel Brassai îi plăceau disputele lingvistice şi avea păreri interesante despre problemele cultivării limbii. Publica articole, în acest domeniu, în revistele „Erdélyi Híradó", „Magyar Nyelvészet" şi „Magyar Nyelvőr". Deşi avea un foarte bun simţ al limbii, în articolele sale s-au strecurat totuşi şi unele greşeli.

Ca să contracareze influenţa negativă a revistei „Magyar Nyelvőr", redactată de Gábor Szarvas, el a scos revista numită „Magyar Nyelv Ellenőre" (pentru a lupta împotriva celor care „distrug" limba).

Autorul menţionează că Brassai a avut un rol foarte important în consolidarea mişcării de cultivare a limbii maghiare.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998. 1. szám

BRASSAI SÁMUEL ÉS A NYELVÚJÍTÁS

„Azt mondom hát, hogy a ki ezt a szót: nyelvújítás, legelőbb gyártotta, vagy forgalomba indította, annak észújításra lett volna szüksége" – írja Brassai Sámuel *A nyelvújítás és Ballagi* című munkájában (különnyomat az Ellenzék-ből, Budapest–Kolozsvár 1881.3), majd így folytatja: „Nem mintha alkata volna hibás – az ellen nem lehet kifogás, – hanem mivel egyáltalában nincs értelme: azaz oly concret fogalom, melyre jogosan lehetne alkalmazni, nem létezik. Háborút, fegyverszünetet, tisztséget, törvényt, rendeletet, szokást, szabadalmat, váltót, ismeretséget, barátságot, fájdalmat, panaszt, kérést, üdvözlést, eczetet, korpacziberét, czőköt megújíthatni: de hogy mind e kifejezésekből következtethető viszonyok melyikének az értelmében lehetne a szót, sőt a nyelvet »megújítani«, a ki ezt tudná, csak siessen közzétenni, mert én biz' addig azt állítnám, – sőt azután is, – hogy egyikében sem. (...) És méltán; mert Sprachneuerung volna, ha p.o. az angol nép anglosaxonul, egész Irland keltaul, vagy Mexico honi eredetű lakói aztékul kezdenének beszélni. De mindezek mind nem történtek, s általában minden olyas tünemény, a cultura történelmében hallatlan!" (i.h. 3-4).

Az idézett résznek már az első mondata a kritikus, a sokszor személyeskedésig menő Brassait tárja szemünk elé.

A múlt század második felében feléledt új ortológus mozgalom kiváltotta vitairatok Brassai Sámuel érdeklődését is felkeltették. Hisz az éles szemű kritikus, aki már megírta élete nagy nyelvészeti munkáit, és aki később a magyar nyelv „szántszándékos rontása (...), rombolása ellen" indítja meg *A Magyar Nyelv Ellenőre* című lapot, nem hagyhatta figyelmen kívül az 1870-es években folyó neológus–ortológus vitát.

A nagy erdélyi tudós már előbb is síkra szállt az elburjánzó szóalkotások, magyartalan mondatok ellen. 1836-ban, *A fűvészet elveinek vázolata* című írásában az „ortológia és neológia közt helyes úton igyekszik haladni" (Tolnai Vilmos, *A nyelvújítás*. Budapest, 1929. 166). Helytelenítette a műszók szertelen szaporítását, de szükség esetén célszerűnek mondja a jó szó alkotását. A szóalkotástól megköveteli, hogy 1.) egyezzék meg a jelölt tárggyal, s ne keltsen más, meg nem felelő fogalmat; 2.) minél ismertebb a szó, annál jobb; tehát régi, népies szó eléje teendő a vadonatújnak; az újat ismert tőből képezzük; 3.) legyen állandó szava minden tárgynak, ne koholjunk egyre újat" (i.h. 166). És húsz évvel később ugyanezen elvektől vezérelve bírálja Jósikát, aki korlátlanul fogadta be a nyelvújítást.

Ebben az időben Brassai több vitairatot, tanulmányt ír a nyelvújítás túlzásairól. *Adalék okmányok a nyelvújítás és nyelvrontás ügyében* című cikkében, majd *A magyar mondatról* című tanulmányában, a puszta

szóalkotáson kívül már bőven foglalkozik a szó- és a mondatszerkesztés szabálytalanságaival és idegenszerűségeivel is.

Az új ortológia a század hetvenes éveiben nyer nagyobb teret, amikor Szarvas Gábor a tudományos élet középpontjába kerül, és az Akadémia tagjává választja. Első akadémiai tevékenységei közé tartozik az, hogy a Nyelvtudományi Bizottság feladatai közé sorolja a nyelv ellenőrzését és javítását. Hunfalvy, Budenz és Gyulai biztatására megindítja 1872-ben a Magyar Nyelvőrt, amelynek hasábjain bontakozik ki majd nagy mértékben az új neológus-ortológus harc. A vitát Szarvas akadémiai székfoglaló beszéde, a *Latin fordítások és latinosságok* váltotta ki. Hogy a nyelvművelés eredményesebb legyen, Szarvas Gábor 1874 végén intézményes szervezésre gondol, és a Nyelvőr hasábjain felszólítja a nyelv barátait, vegyenek részt közös tanácskozásokon, melyeknek célja „(1) a visszásságok kimutatása, (2) a helyes magyarság megállapítása, (3) a közös megállapodás s a megállapított tételek elfogadása és terjesztése" (i.h. 184). Ezzel párhuzamosan, a Nyelvőr 1875-ben megjelenő IV. kötetétől *Hibás szók és szólások javítása* néven állandó rovat indul. „Kazinczy megtörte a Debreceni Grammatica zsarnoki dogmaticizmusát és felszabadította az író egyéniségét, Szarvas szigorú dogmaticizmusával a féktelen egyéniséget ismét fegyelemre szólította. De kihívta az ellenmondást is, és újra felgyújtotta az ortológia és neológia harcát, mely a hetvenes évek derekán lobogott legszenvedélyesebben, s azóta sem aludt ki teljesen" – írja Tolnai Vilmos 1929-ben (i.h. 185). Szarvas *A nyelvújítás apológiája* című cikkében így jellemzi e korszakot: „A küzdelem nyelvújítás és nyelvjavítás között megkezdődött." A küzdelem nemcsak Toldy Ferenc és Szarvas Gábor között folyik már, hanem 1875-től kezdve mindenki, aki a nyelv ügyét szívén viselte, szót kért a lapok hasábjain.

A Toldy–Szarvas-féle vita lezárása érdekében a Vasárnapi Újság ugyanezen év 18. számában, az „irodalom és művészt" rovatban azt állítja az ortológiáról és neológiáról, hogy „szükség van mind a kettőre". Tolnai Vilmos szerint ugyanez a békítő szándék vezeti Brassai Sámuelt is, amikor október 18-án felolvassa az Akadémián *A neo- és palaeológia ügyében* című tanulmányát. Hogy mennyire volt az írás mögött békítő szándék, nem tudhatjuk. Azt azonban elmondhatjuk, hogy Brassai szavaiból ugyanazt olvashatjuk ki, mint amit Kazinczy jól ismert mondatából: „Jól és szépen az ír, aki tüzes orthologus és tüzes neologus eggyszer'smind, 's eggységességben és ellenkezésben van önmagával" ('Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél' In: Fodor Irén szerk. *A magyar nyelvújítás antológiája.* Polis. Kolozsvár, 1995. 172). A kolozsvári tudós kimutatja mind a két pártnak az erényeit és hibáit, és a dicsérő, buzdító szavak mellett óva inti mindkettőt a túlzásoktól. Amint mondja, „nyelvphilosophia és társadalomtani tekintetben" kíván hozzászólni a dologhoz. „Alig van igazságtalanabb, balgatagabb, kártékonyabb panasz, illetőleg vád, mint az, hogy »szegény a nyelv«! Igazságtalan igenis, a magyar szó kiirthatatlan és elválaszthatatlan értelmében. És nemcsak e vagy ama kijelölt nyelvvel szemben, hanem egyáltalában, mert a föld kerekségén nincs szegény nyelv!" (Idézi Mikó Imre,

Az utolsó erdélyi polihisztor. Kriterion. Bukarest, 1971.147). Ezzel nemcsak azon neológusok ellen támad, akik a nyelvet szegénynek tartják és ezért újítanak, hanem ezáltal megfogalmazza azt a tételt is, amely szerint szegény nyelvről nem beszélhetünk, ha a nyelv megfelel közlő funkciójának. És ennek a funkciónak hiánytalanul csak akkor felelhet meg, ha gyarapodása közben értelmességén és határozottságán nem esik csorba. A nyelv érthetőségét ugyanis kockáztatná a mérhetetlen és szüntelen újítás. Brassai csak a „tökélytelen" jelzőt tudja elfogadni, és a neológusok „szócsinálásában" éppen e tökélytelenség veszélyességét látja, hiszen a neológusok új magyartalan szavak létrehozásával akarják tökéletesíteni a nyelvet. *Nyelvszegénység* címen folyik a magyar nyelvnek nem a gazdagítása, hanem az „elnyavalyásítása".

A neológusok hibái után az ortológusokét sorolja. Különösen sérelmezi, hogy a Nyelvőr programja nem foglalkozik a mondattan kérdéseivel, pedig a mondat a beszéd alapja, és az új ortológusok nem hallgatnak az egészséges nyelvérzékre. Az akkoriban nagy teret nyert összehasonlító nyelvtudományt is támadja, amikor kijelenti, hogy a Nyelvőr rendezte közös tanácskozásokon résztvevők „a nyelvérzék elgyengülésében" sínylenek, „s ezt a bajt nem gyógyítja sem a török, finn, ugor, vogul grammatica, sem az altáji nyelvek összehasonlító rendszere" (i.h. 150). A nép nyelvére hívja fel a figyelmet, mondván, hogy Szarvas Gáborék hallják ugyan a népet beszélni, de nem értik.

Végső következtetéseként ezt írja: „a palaeológia akarat jó, ügye szent, de eljárása rossz, célszerűtlen, kártékony. A neológiának is meg kell adni, hogy jó volt az akarata, mert a nyelvet tökélyesíteni óhajtotta. De rossz volt az *elve*, mert a nyelvszegénység eszméjéből indulván ki, a tökélyesítést a magyar nyelv *minden áron* való gazdagításával akarta eszközölni (...) tanácsom ... ne gyújtsuk meg egyszerre mind a két végén a gyertyát, és ne akarjunk egyszersmind futni is, harapni is, ne pártoskodjunk, adjunk helyet az egyéni véleménynek" (i.h. 150).

Brassai ezen értekézésével maga ellen fordítja a neológusokat és az ortológusokat egyaránt. A neológusok közül Ballagi Mór írja meg véleményét *Brassai és a nyelvújítás* címen. Az ortológusok részéről Szarvas Gábor öt cikkében támad *A nyelvphilosophia* ellen. A vita elmérgesedik, és Brassai sértetten válaszol *A nyelvújítás és Ballagi* címen a kolozsvári Ellenzékben. Hiszen Ballagi Brassainak éppen „A föld kerekségén nincs szegény nyelv" tételét cáfolja. Kifejti, hogy az elnyomott népek nyelve, akárcsak a magyaré, elszegényedett, és a neológiát nem a nyelvszegénység, hanem az idegen nyelven szerzett szavak sokasága hozta létre. Ballagi azonban nem áll meg itt, és a kolozsvári tudóst azzal vádolja, hogy az alaki logika híveként a nyelvfejlődésnek abban a szakaszában állt meg, amikor az aequatort „a földet egyenlő részre osztó abroncs"-nak nevezték. Végül amellett foglal állást, hogy a nyelvet igenis meg kell újítani, szükség van az új szavakra, mert csak azok segítségével emelhetjük „a házi tűzhely körében élő nyelvet a nemzeti nyilvánosság nyelvévé, a csekély számú avatottak közt tengődő irodalmat nemzeti irodalommá" (*A nyelvújítás és Ballagi*. Budapest–Kolozsvár, 1881. 12), és fel sem merülhet a kérdés, volt-e joga valakinek forradalmat csinálni.

Brassai válasszának bevezető szavaiban, melyet az előadás elején idéztem, személyeskedő hangnemet üt meg, és pár lappal tovább épp a Ballagi által használt forradalom szó ellen támad. Nem maga a szó jelentése zavarja, hanem a szövegkörnyezet. „Revolutiónak nem mondhatni, mert a nyelv szerkezetét nem változtatta meg. Mert ha egy nehány szabó saját szabású kabátot s nadrágot készítene és sikerülne nekik néhány száz emberrel megvétetni s elviseltetni, nem állítná senki, hogy revolutio történt a szabómesterségben. De bizony forradalom vagy ... »nemzeti forrongás« se volt a neologismus, mert a nép nem csak nem vett részt benne, hanem eleitől fogva tiltakozott, hol passiva resistentiával, hol világos nyilatkozatokkal a szógyártók mint a nyelv rontói ellen. Ellenben az, amit B(allagi) állít, hogy »a nemzet felkarolta az újításokat s magéának vallotta, mert azokban saját szellemére, észjárására ismert«, merő költemény! S annál inkább valótlan, mivel az új szókat nem a »nemzet« kívánta, se nem annak a számára gyártották, hanem egyedül a fordítók kontár népségének volt szüksége reájok" (i.h. 11). A vita hevében úgy tűnik, mintha Brassai az ortológusokkal értene egyet, s emellett a megütött hang sokszor az olvasóban azt az érzetet kelti, hogy az erdélyi tudós megfeledkezett állításai bizonyításáról. Pedig mindez benne van az értekezésben. Brassai sosem mulasztja el példákkal, magyarázatokkal alátámasztani állításait.

Kitér a tövek használatára, a képzők módosító erejére, a szóalkotás és analógia kérdésére, a „tájszógyűjtők éretlen ráfogásai"-ra, valamint a szószármaztatásra és a fordításra is. Ez utóbbit szükségesnek tarja. Csupán csak azt jegyzi meg, hogy „arra nem kell egyetlen új szó sem", azaz idegen, magyartalan szó, hiszen a magyar nyelv rendelkezik mindazokkal az eszközökkel, amelyek segíthetik a fordítót az új fogalmak megnevezésében. Kazinczy elveivel cseng egybe az a mondata, mely szerint „Az új szók csinálásáról lévén szó, nem egyszer sürgettem azt a szabályt, hogy a szónak olyannak kell lennie, hogy mívelt magyar ember, a ki az illető tárggyal ismeretes, ha csak a contextusból is, megérthesse szótár segélye nélkül" (i.h. 17). Brassai erre a következtetésre éppen a mondat tanulmányozása során jutott, hiszen azok, akik szembenálltak vele, elszigetelték a szavakat, és nem vették figyelembe mondatbeli szerepüket, jelentésüket. Ellenben Ballagi vádja részben igaz, hiszen Brassai itt a 'képes' (vki képes valamint megtenni), valamint a 'évszázad', 'évtized' és 'évezred' szó helytelenségét bizonygatva, az alaki logika módszeréhez folyamodik. Az értekezés befejezéséhez egy latin mondást választ, figyelmeztetve az olvasót, vigyázzanak a hamis prófétákra, akik szarvas képében jelennek meg ugyan, de az álarc alatt rabló farkasok. („Attendite a falsos prophetis, qui veniunt ad nos in vestimentis cervium intrinsecus autem sunt lupi rapaces" i.h. 35).

A támadások ellenére Brassai nem adja fel a harcot, és 1882-ben megindítja Kolozsváron A Magyar Nyelv Ellenőre című lapot, amelyből csak két szám jelent meg, hiszen anyagi fedezet nélkül indult, és nem bírhatta a versenyt az Akadémia támogatásával megjelenő lapokkal, folyóiratokkal, mivel munkatársainak még tiszteletpéldány alakjában sem adhatott hono-

rárium ot. A két számban megjelent cikkek közül érdemes idézni az *Egy irodalmi pör* pár sorát. „A nyelvőrista philosophiája ellenben olyan, mint a kimikus elemzése, amely élettelen, rideg anyagokat bont és rak össze, és nem gondol sem az egésznek, sem az elemek további működéseivel, szervetlen kelmét kezel, s szervetlen lények keletkeznek műhelyében. Kritikája meg olyan a nyelvőristának, mint az anatómus bonckése, mely a holttesten szemmel megkülönböztethető szerveket fedez fel, s a szerveknek élő szerepe ismeretlen marad a boncoló tudós előtt" (Mikó *i.m.* 157). Brassai tehát szerves lénynek tekinti a nyelvet, mint amely a gondolatok és érzelmek kifejezésére hivatott, s amelyet csak az emberrel kapcsolatban szabad vizsgálni. És ezt a szervességet felejtjük el ma is, amikor a nyelv használójától elvonatkoztatunk a nyelv vizsgálata közben.

FAZAKAS EMESE

SÁMUEL BRASSAI ŞI REFORMA LIMBII MAGHIARE

(Rezumat)

Prezentul articol tratează poziția, aparent ambiguă, pe care se situează Sámuel Brassai în disputa dintre neologi şi ortologi. Aparenta ambiguitate a părerii sale izvorăşte din teza potrivit căreia nu există limbă săracă, din moment ce orice limbă îşi îndeplineşte cu prisosință funcția comunicativă. Această teză este menită a-i combate pe reformatorii limbii care pornesc de la ideea „sărăciei limbii", de la necesitatea de a o îmbogăți. Modul în care Brassai pune însă problema nu reprezintă o negare totală a justeții neologiei. El consideră oportună alcătuirea de noi cuvinte, dacă este într-adevăr nevoie şi dacă noul cuvânt creat este derivat dintr-o rădăcină veche, bine cunoscută. Pe de altă parte, el îi critică pe ortologi datorită inflexibilității lor în ceea ce priveşte tratarea sintaxei. Îi acuză – pe drept – de ignorarea faptului că limba este o entitate organică, vie.

În pofida observațiilor pertinente, nici abordarea lui Brassai – pe care a botezat-o „filosofia limbii" – nu este perfectă. Ea suferă de supraestimarea logicii formale, o caracteristică care nu e proprie limbii. Ceea ce merită reținut este faptul că Brassai a recunoscut, deja cu un secol în urmă, falsitatea ipotezei „sărăciei limbilor" şi faptul că ele sunt entități vii.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998. 1. szám

A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETI NYELVTANA BRASSAI SÁMUEL TANÍTÁSAINAK SZEMSZÖGÉBŐL

„A nyelvész Brassai élő öröksége" – a konferencia címe arra ösztönzi a résztvevőt, hogy a nyelvtudomány különféle ágaiban folyó munkákat – ki-ki a saját szakterületén – szembesítse Brassainak a múlt század második felében papírra vetett a nyelvről szóló nézeteivel. Mivel az utóbbi évek nyelvtudományi terméséhez tartozik az 1991 és 1995 között megjelent *A magyar nyelv történeti nyelvtana* (a továbbiakban TNyt.) is, illendő, hogy ezt is néhány lényegesebb szempontból megnézzük a Brassai-tükörben. A tükörbe nézés művelete persze nem tűnik egészen kockázatmentesnek, hiszen közismert, hogy Brassai nem sokra becsülte a történeti nyelvészetet, és minden alkalmat megragadott, hogy megsemmisítő véleményét minél hatásosabb módon ki is fejtse. A történeti szempontok teljes elhanyagolása ugyanakkor egyes részletek megítélésében tévutakra is vezette, mint pl. a tárgyrag és a locativsi *t* egyezésének hangoztatásában, de több más esetben is. Az elmúlt száz év azonban nem múlt el nyomtalanul a történeti nyelvészet felett sem, **az** a történeti nyelvészet nem **ez** a történeti nyelvészet, s erősen reméljük, hogy Brassai a TNyt. alapleveit, módszerét látva nem írna ma már annyi lesújtót terjedelmes, csillaggal jelölt lábjegyzeteiben. Álljunk hát a tükör elé, szembesítsünk célkitűzést, módszert, vizsgálati anyagot, szemléletet, mondattani elveket!

Előadásomat három főbb kérdés köré csoportosítottam: 1. általános kérdések; 2. dualizmus, alany-állítmány viszony; 3. vonzatosság, tekintettel a mellékmondatos vonzatosságra.

Következzenek hát az általános kérdések!

1. Brassai így kezdi *A magyar mondat*ról szóló értekezésének I. fejezetét: „ ... a nyelv egymás mellett és egymás után létező megállapított tények sora és halmaza; oly tényeké, melyeket egyéniségökben és kapcsolatukban, működésökben és irányukban felfoghatni, vizsgálhatni, érzékelhetni, hasonlíthatni és különböztethetni"[1] (a kiemelés tőlem – H.L.). Nos: a TNyt. egy ennek megfelelő feldolgozási módot választott, mégpedig: egy-egy nyelvtörténeti korszak szinkrón jellegű leírását adja [ez az egymás mellett], majd az egyes korszakok egymásra vetítésével szándékozik a nyelvi rendszer elemeinek elmozdulásait feltérképezni [ez az egymás után]. A történeti vizsgálatnak effajta felfogása merőben más, mint az ezt megelőző történeti nyelvtanok koncepciója volt. Azokról az mondható el, hogy többnyire elemtörténetet

[1] *A magyar mondat.* In: Magyar Akadémiai Értesítő I, 284-5.

adtak, tehát úgymond „etimológiai természetűek" voltak, makrodiakrónikusak, a nyelvet felülnézetből szemlélték.[2] A TNyt. amikor a történeti szinkrón metszetek készítése mellett döntött, másfajta (a korabeli nyelvet alaposabban, korszerűbben vizsgáló és láttató) útra szánta el magát. A történeti szinkrónia fogalma természetesen nem fedi, nem fedheti a szinkrónia leíró fogalmát, egy-egy metszet nem harminc-negyven, hanem két-háromszáz évet is átfoghat.

Mi kell egy megközelítően hiteles szinkrón történeti állapotrajz elkészítéséhez? A feldolgozható legnagyobb korpusz, mégpedig azért, hogy megvallatása által érzékeltetni lehessen a nyelv egykor volt életét, az elemek mozgását, az egymással konkurens elemek harcát, megjelenést, gyakorivá válást, vagy éppen megritkulást, eltűnést.[3] (Hogy is mondja Brassai?: „egyéniségökben és kapcsolatukban, működésökben és irányukban".)

Az effajta leíráshoz szükséges módszer nem is lehet más, mint az indukció (kár, hogy ez olykor – talán nem szándéktalanul – taxonómiává degradáltatik).

Következik a vizsgálandó anyag problémája. Brassai hangsúlyozza, hogy a mondattani kutatásokban az élőbeszéd által nyújtott anyagból kell kiindulni: „csak élő szóval ejtett mondatokból meríthetni ... az élőszóejtés ... a magyar mondat egész alkatában és mindenütt szabályzó hatalom," – írja.[4] Ez olyan kívánalom, amelyet egy történeti nyelvészeti vizsgálat természetesen n e m t u d teljesíteni. A történeti nyelvtanírás legnehezebb problémái, legkényesebb módszertani kérdései sűrűsödnek itt. A vizsgálandó anyag számunkra ugyanis egy í r á s b a n f e n n m a r a d t ún. zárt korpusz, amelynek mondatait (vagy mondjuk így: írásbeli nyilatkozatait) a teljesen nyilánvaló hibáktól eltekinvte grammatikálisnak kell elfogadnunk. A hibák jó része egyébként a kései ónmagyar kori szövegek latinból fordított mivoltának számlájára írható. De ez a nehézségeknek csak az egyik oldala. A másik – nem kevésbé súlyos – bökkenő, hogy ennek a régi nyelvnek (az ómagyar kor tekintetében csupa területi nyelvváltozatnak) a nyelvtaníró nem (lehet) kompetens beszélője. A megítéléseknek tehát rendkívül óvatosaknak kell lenniük, még akkor is, ha többé-kevésbé sikerül kialakítani a vizsgálathoz elengedhetetlen ún. pótkompetenciát.[5] A főparancs mindenesetre az, hogy tilos mai nyelvi kompetencia alapján megítélni az egykor volt nyelvi jelenségeket.

Nincs tehát élőszóval ejtett mondat, nincs valódi kompetencia, a TNyt. mégis – Brassai szellemében és kívánalmainak megfelelően – vizsgálja pl. az ómagyar kori mondatok szórendjét, és – ami ennél még jelentősebb, de egyben kritikusabb is – aktuális tagolását. Megjegyzendő, hogy ez utóbbi először fordul elő történeti grammatikában. Mik lehetnek hát itt a módszertani fogódzók, hogyan lehet egy ötszáz évvel ezelőtt leírt mondatot hangsúllyal, intonációval megtölteni, azaz „hangosítani"? Elekfi László

[2] Vö. Károly Sándor: NytudÉrt. 104. sz. 48.

[3] Vö. Károly: NytudÉrt. 104. sz. 49.

[4] *A magyar mondat.* Magyar Akadémiai Értesítő III: 279.

[5] Vö. Forgács Tamás: NéprNytud. 35: 19-23.

nagyjából hasonló feltételek mellett vizsgálta Petőfi versmondatainak aktuális tagolását. Ezt írja: „A mondatnak mint beszédegységnek meghatározott akusztikai lefolyása, hallható formája, intonációja van. ... A leírt mondat valójában éppúgy nem mondat, ahogy a szonáta kottája nem azonos magával a szonátával. A vers írott »mondatai« azonban legtöbbször nem állnak elszigetelten. A szavak és a mondatok rendje, a szavak jelentése ... determinálja ... az intonációs sajátságokat. ... Egy írott mondat persze sokféle változatban intonálható, ezek azonban legtöbbször csak érzelmi színezés tekintetében különböznek egymástól. Értelmileg különböző változatok csak ritkábban engedhetők meg egy-egy poliszemantikus hely interpretálásában vagy mellékesebb, kevésbé lényeges értelmi árnyalatok kifejezésében."[6] Ez tehát az a módszertani fogódzó, amelyre támaszkodva vállalhatta Wacha Balázs, a TNyt. aktuális tagolás fejezeteiben a korai és kései ómagyar korról tett megállapításait. Érdekes, hogy a nyelvtan egyik bírálója éppen tudományos korrektségét, elbizonytalanított megállapításait rója fel neki (megokolva a valódi nyelvi kompetencia fent említett és szükségszerű hiányával).[7] S ugyanezért nem vállalta Károly Sándor a szövegtani részben a téma-réma tagolás vizsgálatát.[8]

„A nyelvbeli egyén: a mondat" – írja Brassai.[9] Ez az egyén „határozott alakú egész; mely maga nem szükségképi része semminek, de a melynek részei reá nézve szükségképiek."[10] Hogy egy mondattan a mondatot teszi meg alapegységének s ahhoz képest viszonyít nagyobb és kisebb egységek felé, ez magától értetődő. Újabban azonban szokás a nyelvbeli egyént a másik oldalról, a szöveg oldaláról is megközelíteni (neve ilyenkor szövegmondat, nyilatkozat). Brassai szerint viszont „mondatokból csoportosulhat ugyan egy felsőbb nemű egyén, éppen úgy mint fákból erdő, mint juhokból nyáj, vagy mint házakból helység, de ez a csoportosulás nem szükségképi, magában nem nélkülözhetetlen."[11] A nyelvbeli egyén szövegépítő szerepét, s ennek az építkezésnek a grammatikai következményeit a TNyt.-i koncepció hangsúlyosan fontosnak ítélte, így egészült ki a nyelvtan a szöveggrammatikai fejezettel.

2. A szembesítés következő résztvevői: a mondat dualizmusa és az alany-állítmányi viszony. Brassai kereken kimondja: a mondatban nincs dualizmus; dualizmuson azt értve, hogy „minden mondatnak alkatszerűleg két részből, ú.m. subjectumból és praedictumból kellene állani."[12] Később finomít a megfogalmazáson: „Nem úgy értve mindazáltal, hogy *egy mondatban sem* volna dualizmus, de bizony van akárhányban, hanem csak úgy, hogy a

---

[6] Elekfi László, *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése* 20. Bp., 1986.
[7] Forgács Tamás: MNy. 92:389
[8] TNyt. II/2: 764
[9] AkÉrt. I: 299
[10] AkÉrt. I: 302
[11] AkÉrt. I: 303-4
[12] AkÉrt. I: 325

dualizmus nem tartozik a mondat fogalmának lényeges jegyei közé."[13] még később viszont a saját – más szempontú – dualizmusának szinte bajnokává válik. Természetesen a mondat definíciójába már régóta nem tartozik bele a kéttagúság. (Erről Berrár Jolán írt igen alaposan az ÁNyT. I. kötetében.) Ugyancsak Berrár Jolán az, aki az *Alany és állítmány* című cikkében[14] részletesen elemzi az egyfőtagú (monorém) mondatokat, főbb típusaikat is megállapítva. S talán már most érdemes előhozakodni azzal, hogy ugyancsak ő az, aki az alanyt és az állítmányt érintő terminológiai kérdésekben is véglelegesn rendet teremt, következetesen szétválasztva a lélektani és grammatikai alany-állítmány fogalmakat, s fontosságuk fenntartása mellett mindegyiket a megfelelő helyre utalva. Brassai többször beszél róla, hogy a grammatikai alany nem felel meg a beszédbelinek, hogy a „subjectum bevett értelmezése nem képesít a subjectum kitalálására",[15] míg odáig jut, hogy magát a subjectum szót feleslegesnek tartva a vele jelölt fogalmat másként nevezi el.[16] A már ismert rész és az új közlés szembeállítására (amelynek legfőbb kifejezőeszköze a hangsúly és a szórend) okvetlenül más elnevezést kell keresni – figyelmezetet Berrár. Majd így folytatja: „Válogathatunk a Brassai-féle *inchoativum* és *mondatzöm*, az újabb *téma* és *réma*, az angol szaknyelvből *topic* és *comment* elnevezéspárok között, kereshetünk új magyar neveket, csak éppen alanynak és állítmánynak nem hívhatjuk őket"[17] Berrár a mondattan igen lényeges fejezetének tartja a kommunikáció szempontjából döntő aktuális tagolást, de szigorúan elválasztja az alany és állítmány kérdéskörétől. A TNyt. – mint már a korábban mondottakból részben világossá válhatott – (Brassai kívánalmainak megfelelően) ugyanezt a koncepciót követi. Fontos új fejezetként beiktatja az aktuális tagolás vizsgálatát, terminológiailag és minden szempontból elválasztva azt az alany-állítmányi viszony kérdéskörétől. Ami ez utóbbit illeti, megítélése Brassainál és újabban minden nyelvtanban összefügg a mondatfelépítésről, az ige szerepéről vallott felfogással. Vonzat-e az alany? – ez a központi kérdés. Brassai válasza egyértelműnek tűnik: a mondatban az uralkodó középpont az ige, s ez vonzza az alanyt, tárgyat, határozókat, amelyek között azonban szintaktikai tekintetben semmi különbség sincs, egyik se lényegesebb vagy nélkülözhetetlenebb, mint a másik.[18] Máshol azonban már némi „rangfokozatot" ad az egyes alattvalóknak.[19]

Ismeretes, hogy a nyelvtani szakirodalomban az alany és állítmány viszonyának kérdése régóta neuralgikus pont. E viszony (vagy éppen nem viszony) megítélésére ötfajta válasz is született, közülük ma kettő számít

[13] AkÉrt. I: 331-2
[14] *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből* 79-93. Bp., 1977
[15] AkÉrt. I: 329
[16] Vö. AkÉrt. I: 341
[17] TanMondt 81
[18] Vö. *Paraleipomena kai diorthoumena* 5-6. Bp., 1873
[19] Vö. AkÉrt. I: 332

kurrensnek. Legerősebb a képviselete az állítmány primátusát vallónak, amely a Brassai kezdeményezte igeközpontú szemléleten alapszik. A modern nyelvtanok közül ennek a felfogásnak a jegyében áll a *Strukturális nyelvtan*, de harcos képviselője Deme László is. Érdekes azonban, hogy Brassai és Deme kiindulópontja – bár a végeredmény tekintetében erősen hasonló véleményen vannak – egészen más. Brassai az ige elsőbbségének kialakulását annak dinamizmusával magyarázza, azzal, hogy „figyellmünket elébb és sokkal erélyesebben ébreszti a *mozgó, élő, ható* mint a *nyugvó*, a *holt*, a *hatástalan*."[20] Ennek illusztrálására hozza fel ismert történetét a „nyelvalkotó korban" a természet mély csendjében egymással szemközt ülő két emberről. Egy madár felröppenését akarja közölni egyik a másikkal, őt azonban elérni nem tudván „egy röffenés, dunnogás, csemcsegés, sziszszenés, vagy plattyogtatás épen azt a szolgálatot teszi".[21] Íme, így jött létre a fejedelmi szófaj, az ige, melynek vazallusai, az egyéb szófajok csak ezután fejlődnek ki. Deme kiindulása egészen más. Ő kezdeti egyenrangúságból, kétsarkúságból indul ki, s az állítmány (nem az ige) központi maggá válását a mondat tovább osztódásával magyarázza. Ennek a folyamatnak a során értékelődik aztán át az alany a bővítmények egyik típusává. Azért Deme is megjegyzi azt, hogy az alany–állítmány viszonyban az alá-fölérendeltség ma sem olyan tiszta és kétségtelen, mint a többi mondatrész és az állítmány viszonyában.[22] (Ez emlékeztet kissé Brassai rangfokozataira.)

A másik, a hozzárendelés-felfogás strukturális érveken alapszik. Elég itt csak emlékeztetni a Berrár által többször elemzett a + b = c képletnek megfelelő szintaktikai szerkezetre (az ismert kritériumok szerint: disztribúció, behelyettesíthetőség, kérdezhetőség, kihagyhatóság, mellékmondattal való kifejezhetőség).[23] Ez utóbbi semmiképpen sem elhanyagolható szempont. Mellékmondattal ugyanis egy szintaktikai viszonyból az alárendelt tag fejezhető ki. (*Hallom kopogását. – Hallom, hogy kopog.*) Az alany-állítmányi szerkezetből (ha az állítmány névszói) mindkét tag kifejezhető mellékmondat formájában. A névszói állítmány másfajta viselkedéséről Brassai is említést tesz, amikor azt írja: „a tulajdonítmányos mondatok logikai ítéletek képeit viselik."[24]

A kétféle felfogásmódot Károly Sándor kísérli meg összehangolni: „az igének és alanyának, mint a mondat két fő tagjának rangsorát illetően nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ez a szerkezet legalább két síkon értékelendő ki: szerkezetes felépítése szempontjából, a konnexió szempontjából egyenrangúnak tartom a kettőt. A beszédbeli sík szempontjából az igét tartom a fontosabb, domináns tagnak. Ha elválasztanám a szintaxist a mondattantól, akkor a szintaxisban egyenrangú felekként tekinteném őket,

[20] AkÉrt. I: 325.
[21] Uo.
[22] *Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata* 46. Bp., 1971.
[23] Vö. NytudÉrt. 46. sz. 17-24.
[24] AkÉrt. III: 240.

mint két konzult, a mondattanban, ahol a modalitás kérdései kerülnének elő a mondatfajták kérdéseivel együtt, az igének adnám a császárságot."[25]

Ezek után éppen itt az ideje, hogy megnézzük, milyen felfogást követ a TNyt. ebben a fontos kérdésben. Brassai elvei hatnak-e, vagy másfajta elvek. Talán úgy fogalmazhatnánk, hogy a nyelvtan lutheránus megoldást választott. Hozzárendelő szerkezet címen tárgyalja az alany-állítmányi szerkezetet, ugyanakkor a mondatot felépítő szerkezetek vizsgálatában szófajközpontú, és az alanyt az ige bővítményei között is szerepelteti. Brassai számára ez biztosan megérne egy jegyzetet.

Kissé más szemmel kell néznünk az alany és állítmány már fentebb említett mellékmondatos kifejeződését. Tetszik, nem tetszik, az ómagyar kori zárt korpuszban szép számmal fordulnak elő névszói állítmányt kifejtő, a főmondatbeli a l a n y t azonosító állítmányi mellékmondatok. Ilyen esetben a kölcsönösség tűnik megfelelő viszonynak. Brassai mondatmodelljében egyébként sem jut sok hely az összetett mondatoknak, amelyeket ő periódusnak nevez. E területen hát szerényebb az örökség.

3. A harmadik kérdéskör – amely az előzőtől semmiképpen sem független – a vonzatosságé. A híres igehasonlatból szinte következhetne a valenciaelmélet, a vonzatosság mai típusú felfogása. Brassai azonban nem szereti a 'vonzat' kifejezést. „Csodálkozom nyelvtanárainkon, – írja – a kik behozták s a kik elfogadták." Ez ugyanis a reglementet s a kötéllel fogott katonát juttatja az eszünkbe. „Magam is monarchának ismertem el az igét a mondatban, de alkotmányosnak, aki uralkodik, de nem kormányoz'; s a mondat többi részeit szabad alattvalóknak, kik a törvénynek s nem a nyers hatalomnak hódolva teljesítik kötelességöket."[26] A határozók közötti egyenlőségben nincsen igaza Brassainak, mert a különféle bővítmények igenis különféle erősséggel kapcsolódnak uralkodójukhoz, vegyük csak pl. a minimális szerkesztettségű mondat fogalmát. Még elvetendőbbnek tartja Brassai, hogy egyes nyelvtanok még a főneveknek is tulajdonítanak vonzóerőt. Egészen tudománytalannak minősíti „a határozók értelmeit és viszonyait egyoldalúan az ige cselekvénye minőségétől függeszteni fel."[27] A viszonyokat a képzők [!] és a ragok fejezik ki, ha pedig „a cselekvénytől függenek, az igét magát ragozza a nyelv (lát*om*, hall*om*)."[28] Ezzel tkp. az igei alárendelő szerkezeteken belüli viszonyítás és egyeztetés elkülönülését mondja ki, amelynek azonban – azonkívül, hogy a tárgy mindig kötött bővítmény – nem nagy a jelentősége a vonzatosságban. Láthatóan elveti hát a mai vonzatfelfogást. Biztosan az ellen is tiltakozna Brassai, hogy a mondatbeli vonzatrelációk feltárása nem a vonzatszerepet betöltő egységeknek, hanem a szerepet meghatározó régensnek a megismerését igényli,[29] – pedig hát igenis a szótári tétel joga, hogy akár mint nap mely bolygókat, akár mint uralkodó mely alattvalókat lát szívesebben, enged közelebb magához.

---

[25] ÁNyT. I: 177.

[26] AkÉrt. III: 288.

[27] AkÉrt. III: 252.

[28] Uo.

[29] *Strukturális magyar nyelvtan* I. 314. Bp., 1992

A TNyt. is a vonzatosság figyelembevételével építkezett. Szófajonként vizsgálja a vonzatosságot: elsőként az ige szerkezeteiben, majd – Brassai szándékaival nem egyezően – a főnévében, melléknévében, számnévében, határozószóában; – mindig megkülönböztetve a szabad szerkesztésmódtól. A módszertani nehézségekre azonban itt megint utalnom kell. Ha valahol, hát itt szükség volt a pótkompetenciára. Komlósy András egyenesen azt írja a *Strukturális nyelvtan*ban, hogy „egy nyelv bármely mondatának bármely bővítményéről csak az tudhatja eldönteni, hogy az vonzat-e vagy sem, aki az adott nyelv egészét birtokolja."[30] Azért mégis reménykedünk, hogy nem mindent döntöttünk el rosszul.

A mellékmondattal kifejezett bővítmények kérdésköre némileg más megközelítést kíván (az alannyal és állítmánnyal kapcsolatban is volt már erről szó). Ezekben az esetekben a régens és a mellékmondati bővítmény együttese olyan vizsgálati szempontokat is felvet(het), amelyek a mondatrésszel kifejezett argumentumokkal kapcsolatban nem relevánsak. Itt ugyanis – ha nincs a főmondatban utalószó – hiányzik a vonzatnak az a kitevője, amelynek alapján a vonzatstruktúrát meg lehet határozni. Ez elég gyakori eset a középkori szövegekben. A jelenség oka lehet, hogy már magának a mellékmondatnak a puszta léte jelzi azt, hogy az alaptag-régens közelebbi alattvalót kíván maga mellé. Másrészt ezek többnyire ún. tartalomkifejtést elváró régensek (*lehet, illik, teszik* stb.), amelyeknek vonzata kizárólag vagy túlnyomó többségben csupán mellékmondattal fejeződhet ki.

Az ómagyar kori mellékmondatok körében a fentiek figyelembevételével az alábbi csoportokat vehetjük fel: kötött bővítményt kifejtők (tárgyiak és kötött határozóiak – csupán a struktúra kötöttsége szerint, azaz aszemantikusak és szemantikusak egyaránt), valamint szabad bővítményt kifejtők. Ebben a csoportban a Brassai által nyilván nem szívesen látott (mert szerinte sehova se vezető) mondatrészi felosztás az alap (mindig megfigyelve, hogy ki a főmondatnak nem régens, hanem békés monarchiája; ez azonban nem mindig igei szófajú). Itt kénytelenek vagyunk a mellékmondatos szerkesztésben jellemző, fontos szerepet játszó kötőszó szempontjaira is tekintettel lenni. Ezt a legspeciálisabb helyzetet a helyhatározói mellékmondatokkal kapcsolatban idézi elő. Nagy részük ugyanis mondatrészként tiszta vonzat lenne, kötőszavuk azonban sohasem *hogy*,[31] s ezért sorolódtak be magyarázó megjegyzések kíséretében a szabad bővítményt kifejtők közé.

4. Hogy Brassai hány hosszadalmas lábjegyzetet írna a TNyt. koncepciójával, megoldásaival kapcsolatban? Nem tudhatjuk. Azt azonban igen, hogy több mint száz évvel ezelőtti műveinek hatása ma is eleven a magyar nyelvtudomány minden egyes ágában, még az általa nem sokra becsült történetében is. Ha csupán az itt elhangzott előadások tematikáját vesszük sorra, saját hasonlatával azt mondhatjuk róla, hogy olyan mint a nap, akárhonnan nézzük, ránk (is) süt.

HAADER LEA

[30] Uo.

[31] Vö. StruktNyt. I, 595.

GRAMATICA ISTORICĂ A LIMBII MAGHIARE, RAPORTATĂ LA CONCEPŢIA LINGVISTICĂ A LUI SÁMUEL BRASSAI

(Rezumat)

În perioada 1991–1995, a apărut *A magyar nyelv történeti nyelvtana (Gramatica istorică a limbii maghiare).* În lucrarea sa, autoarea compară concepţia despre istoria limbii a tratatului cu cencepţia lui Brassai, care – după cum se cunoaşte – nu a apreciat prea mult lingvistica istorică şi a folosit orice prilej pentru a-şi susţine părerea împotriva ei.

Termenii confruntării sunt: dualismul propoziţiei şi relaţia subiect-predicat, precum şi diferite tipuri de afinitate dintre aceştia. Autoarea se referă aici la asemănările şi diferenţele care se pot observa între concepţia lui Brassai şi concepţia modernă a istoriei limbii, după care conchide că influenţa lucrărilor lui Brassai, veche de „mai mult de o sută de ani, este viabilă şi azi în toate ramurile lingvisticii, până şi în cea istorică", care a fost subapreciată de Brassai.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998. 1. szám

BRASSAI SÁMUEL – TÖBBEK KÖZÖTT – MINT ALKALMAZOTT NYELVÉSZ

1. Mi hát az alkalmazott nyelvészet?

Az elmúlt három évtizedben többen próbálkoztak ennek meghatározásával az 'alkalmazás' feladataink és témáinak figyelembevételével. Itt más szempontból próbálom ezt megközelíteni.

Ennek a megközelítésnek két kiindulópontja van. Az egyik arra utal, hogy az 'alkalmazott nyelvészet' voltaképpen egy viszony létrehozása (a) egy – nyelvvel (is) kapcsolatban álló – gyakorlati feladat és (b) a megoldáshoz szükséges tudományos (köztük nyelvészeti) ismertek, valamint mindenféle tapasztalatok alapján. Maga az ‚alkalmazott nyelvészet' problémamegoldó kutatás; ha a kutató is része valamilyen módon a kutatandó folyamatnak, akkor ‚akció-kutatás'. Ennek megfelelően az alkalmazott nyelvészetnek nincs saját általános módszere, de természetesen kutatási hagyományai vannak; folyton megújuló módszerét az egyre újabb problémák megoldásából gyarapítja. Az alkalmazott nyelvészet folyamatos megújulásához hozzájárul az a figyelem is, amellyel az alkalmazott nyelvészek a tudománynak (elsősorban a nyelvtudományak) a fejlődését kísérik. Itt jegyzem meg, hogy az utóbbi időben a pszicholingvisztika vagy/és a szociolingvisztika állandó elemeivé vált az alkalmazott nyelvészeti kutatásnak.

A másik kiindulópont a kutatás felhasználásában, annak megkezdésében való közreműködésre utal; ez az alkalmazott nyelvészet keretében működő nyelvészek (az 'alkalmazott nyelvészek') elkötelezettsége. Ebben az attitűdben olyan elemek találhatók, mint felelősség, pedagógus/ismeret-terjetsztő szándék, sőt „prófétaság".

Nyilvánvaló, hogy ez a XX. század derekán keletkezett szkéma csak 'visszavetíthető' a korábbi korszakokra. Brassai munkásságára azonban nagyon is érvényesnek látszik ez a visszavetítés.

2. Tér, idő és milieu

Brassai Sámuel életét – egy évtizednyi kényszerű távollétet kivéve – Erdélyben töltötte. Erdély a XIX. század első felében az osztrák-magyar monarchia keleti részéhez tartozott, amely gazdaságilag a monarchia nyugati részének ellenőrzése alatt állt, politikailag pedig a bécsi császári központ uralkodott felette; ebben az időben a történeti Erdély hivatalosan nem tartozott Magyarországhoz. Történeti, nyelvi és kulturális szempontból azonban Erdély ekkor is a két magyar haza egyike volt.

Ausztria és vele együtt a monarchia lassanként kicsúszott Európa centrumából a periféria felé. A monarchián belül a keleti – magyar – részek a XIX. század utolsó harmadáig a perifériához számítottak. A két magyar haza közül – mind az egyesítés előtt, mind azt követően – Erdélyre esett

szinte mindenből a kevesebb. A kivétel – mint látni fogjuk – épp abban nyilvánult meg, ami a jövőre irányult: a nyelv, az irodalom és a tudomány minőségének a területén.

Ha csak a centrum/periferia ellentetere figyelnénk, akkor Erdélyt és benne Brassait perifériku snak kellene tekinteni. Az én mondanivalóm azonban épp az, hogy (a) maga a centrum(ok) és a perifériá(k) viszonya is változik egy olyan mozgalmas időszakban, mint a XIX. század volt; (b) s épp a jelen témánkban (talán még sok egyébben is) irreleváns a centrumnak és a perifériának a szokásos megkülönböztetése.[1]

Egyébként Brassai Sámuelnek három generációt átfogó élete és több mint két generációt átívelő tudományos pályája során – ahogy én látom – volt olyan időszak (a XIX. század első felében), amikor Kolozsvárnak az egész magyar nyelvterület szempontjából nagyobb súlya volt, mint bármely egyéb városnak. A XIX. század harmadik harmadában pedig Kolozsvár lett az egyesített – és az előző korszaknál nagyobb önállósággal rendelkező – Magyarország „másodközpontja". S mindig is megmaradt Erdély szellemi központjának ez a több funkciós város.[2]

Brassai 'milieu'-je összetett volt: végigkísérte az unitárius közösség, a kolozsvári magyar művelődési intézmények, majd az új kolozsvári egyetem, a magyar nyelvű tudományos sajtó, életének egyes szakaszaiban a 'M. Tud. Akadémia'; majd lassanként a tanítványok. Harcokban eltelt életének a vége felé általános tisztelet övezete. Mégis úgy látszik, hogy meglehetősen magányos alkotóként élte le életét. Az az értelmiségi szellemi környezet, amely a fenti intézményekből körülvette racionalista és liberális elemekből tevődött össze (sajátosan erdélyi hagyományőrző keretezésben). (Talán aktívan zenélő emberként több barátja és társa volt, mint tudósként.)

Brassai életének szintere tehát hullámzó fontosságú volt. Tőle eltérően, az őt körülvevő közeg nem tartozott a kataklizmaszerűen megnyilvánuló változtatások előidézőinek élvonalába; s ez is hozzájárult ahhoz, hogy Brassai 'iskolákon kívül' maradt meg eredeti gondolkodónak. (Ennek természetesen másféle okai is lehettek, például az abroncsokba bele nem férő polihisztor szélesebb 'látótere'[3], aztán a szintén emlegetett autodidakta formálódása[4] és meg nem alkudó természete.)

---

[1] Természetesen a legjelentősebb szellemi központoktól és a 'világklasszis' egyetemektől való földrajzi távolság megmarad mindenféle szemléleti keretben; az erdélyi (és nemcsak erdélyi) protestantizmusra nagy hatást gyakorló külföldi vallási központok nagy mértékben egybeestek a korszak elsőosztályú tudományos központjaival. S hadd tegyem még ehhez hozzá, hogy akadt olyan főúri könyvtár – épp Brassai életében is –, valamint egyházi és kollégiumi könyvtár, amely hozzájárult a földrajzi távolság legyőzéséhez.

[2] A történeti konstellációt is jellemzi Brassai „helye és funkciója a korabeli Erdély szellemi életében, melyben lehetséges, értelmes és szükséges volt egy éppen afféle pálya, mint Brassaié" (Vekerdi, 1972, 123). – Kolozsvár szerepére vö. Egyed (1994).

[3] Ennek pedig kétségtelenül szerepe lesz abban tudománytörténeti elhelyezésben, amit Terts István fog bemutatni előadásában.

[4] „Az, hogy Brassai mint nyelvész lényegében autodidakta volt, szintén inkább előnynek, mint hátránynak számított, hiszen egy autodidakta gondolatai bizonyára kevésbé futnak előre meghatározott pályán, s bizonyára mentesebbek az előítéletektől, a nem bizonyított, csak igaznak vélt hiedelmektől, mint az egy-egy nyelvészeti iskola nevelte fiatal nyelvészeké" – írja nagy ívű tanulmánya elején É. Kiss Katalin (1988, 176).

3. A nyelvújítás százada

Nem ez az alkalom, hogy a nyelvújítás ügyében kellene kifejteni a véleményemet. Mindössze néhány olyan kérdést próbálok szóba hozni, amelyek Brassaival kapcsolatban elkerülhetetlenek.

A nyelvújítás – mint „nyelvi korpusz-tervezés" – összekapcsolódott a magyar nyelvnek hivatalos nyelvvé emeléséért folytatott harcokkal, amelyek a „nyelvi státusz-tervezés" körébe tartoznak. A „státusz-tervezés" révén a folyamat voltaképpen részéve vált a magyar függetlenség visszaszerzésére irányló politikai törekvéseknek. (A nyelvtervezésnek ez a dichotómiája nem feltétlenül releváns a magyar reformkor vonatkozásában; az új státuszhoz új korpuszra volt szükség, ez tekinthető egyébként a magyar anyanyelvi iskolázás (s ezáltal a „demokratikus művelődéspolitika") előfeltételének is. Ez a következőket jelentette: a kor szükségleteit kielégítő szakszókincs, magyarul könnyen olvasható értekező próza (hisz' akkor már olvasható volt csodálatos magyar nyelvű költészet), kiművelt beszéd kifejlesztését. Mindehhez szükség volt olyan grammatikára, amely tapasztalati szempontból helytálló és épp azokat a jelenségeket írja le, amelyek – a latinnal és a némettel szemben – a magyar nyelv sajátosságainak tekinthetők (s természetesen mindehhez kellettek eredeti alkotók is, mint Brassai). S természetesen elengedhetetlen volt – mint minden nagyobb méretű közösségi változáshoz – egy megfelelő ideológia, az ügyet képviselő „aktivisták" rétege és egy összetett közvetítő szervezeti keret, amelynek részletezése itt nem feladatom.

Szinte minden goldolkodót és cselekedni akarót megérintett valamilyen módon ebben a nagy században a nyelv. Ennek az érdeklődésnek a szélessége a század első két harmadában messze túlhaladta a század végének professzionista nyelvészetét.

Brassai több szálon is kapcsolódott ehhez a történeti korszaknyi mozgalomhoz, amelyben a politikai és a művelődési motivációjú nyelvészkedés lassan átadta a stafétabotot a pozitivista egyetemi nyelvtudománynak. Brassai is fokozatosan vált nyelv iránt érdeklődő értelmiségből nyelvészetileg művelt nyelvész tudóssá. 'Alkalmazott nyelvészeti' hozzáállása azonban mintha pályájának konstans eleme volna; (bizonyos filozófiai elemek mellett) ez lehetett pregnáns személyiségének az a magja, amelynek révén – mintegy „aktivistaként" – több terütelen is tudott gyakorlati segítséget nyújtani annak a közösségnek, amelyhez tartozott.[5]

Az tehát a XIX. században nem külön szenzáció, hogy a „polihisztor" Brassai folyamatosan foglalkozott nyelvi kérdésekkel. Az viszont már nagyon érdekes, hogy mindezt milyen eredetiséggel és milyen szinten művelte.

4. Kitérés Brassai nyelvismeretére

A XIX. század első felében bizonyos szint felett egy tanult magyarországi/erdélyi értelmiséginek jól kellett ismerni a latin nyelvet (amely

[5] Nem lehet véletlen, hogy a nyelvet és annak tanítását (a 'methodistica'-t) tekintette munkássága legfontosabb részének; „Állított encyclopaedismusom kulcsa az, hogy nekem csak egy tárgyam, egy tudományom van: a módszertan, elméletben és gyakorlatban..." (idézi Pálfi, 1900, 11).

a XIX. század derekáig hivatalos nyelv volt) és beszélni is kellett németül, amely mégiscsak a presztízs nyelv volt abban a birodalomban, amelynek a magyarok országai de facto a részei voltak. S ezen felül természetesen a tanult emberek túlnyomó többsége magyarul is tudott: vagy ez volt az anyanyelve, vagy neveltetésének valamely szakaszában fontossá vált számára a magyar.

Brassai magyar anyanyelvű volt, mint az erdélyi unitáriusok; anyanyelvéhez egész életében érzelmileg is kötődött, azonkívül, hogy óriási energiát fordított arra, hogy kialakítsa a magyar nyelv saját tudományos leírásának a kereteit.[6] Gyermekkorában tanult németül, amit olyan jól elsajátított, hogy egyik publikációs nyelvévé vált.

Brassai poliglott volt. Különfe indíciumokból kitűnik, hogy francia, angol, olasz, a szláv nyelvek és feltehetően a román is nyelvi repertoárjába tartozott, akárcsak a görög, a „szankrt" (amit így írt) és több keleti nyelv.[7] (Viszont mintha kimaradt volna a század közepének magyarországi finn/finnugor divatjából.) Teljes nyelvismeretének képét feltehetően könyvtárának jegyzékéből lehet majd megbecsülni. Egy nyelvész esetében a nyelvismeretnek az elsődleges kommunikációs funkción kívül (sőt néha attól függetlenül) kettős ráadás-funkciója van: a szakirodalom olvasása, valamint a nyelvi példák felhasználása. (A kettő persze nem feltétlenül esik egybe: a tipikus nyelvi kombináció az lehetett, hogy német/francia/angol/latin metanyelven olvashatta a nyelvész egy további nyelv grammatikáját.)

A szélesebb nyelvismeret a XIX. század magyar nyelvészek között egyébként nem volt ritkaság; azok is jól tudtak németül és latinul, akik nyelvműveléssel foglalkoztak.

5. Brassai alkalmazott nyelvészetinek tekinthető témái

A mai elméleti/alkalmazott nyelvészeti megkülönböztetést visszavetítve, Brassainak a következő témái tekinthetők alkalmazott nyelvészeti jellegűnek (vagy egyszerűen: közvetlen célúnak és praktikus felhasználhatóságúnak):

a) gyakorlatinak szánt nyelvtankönyvek írása,

b) az idegen nyelvek tanítása,

c) kontrasztív nyelvészet (interlingvális alkalmazott nyelvészet),

---

[6] Egyik legjobb ismerője a – főleg a mondattant kutató Brassairól készített alapos tanulmányában – azt írja, hogy „Brassainak általában jó magyar nyelvérzéke volt. Jó meglátásai voltak nyelvhelyességi kérdésekben, ha néha kissé egyoldalúan túlságos jelentőséget tulajdonított is az erdélyi nyelvszokásnak" (Elekfi, 1950, 358). (Hadd tegyük hozzá, hogy mintha Brassai előtt az egységes magyar nyelvnek 'policentrikus' normája lebegett volna eszményként.)

[7] Kozma (1900, p. 237) írja, hogy irodalmi fordítása jelent meg angolból, franciából és oroszból. – Pálfi idézi Brassaitól, hogy „... én az idevágó német, franczia, angol irodalmat meglehetősen ismerem és nyelvtanítások különböző módját magamon és másokon megkísértettem" (1900, 12). – Egyébként „Nála valóságos szenvedély, lelki szükséglet, az értelmi gyönyörök legfőbb forrása a nyelvtanulás és a nyelvvel való foglalkozás" – írja Pálfi (1900, 4).

d) fordítástan,[8]
e) nyelvművelés.[9]

Ne felejtsük el, hogy Brassai – a jelenlegi distinkciók szerint – nemcsak 'alkalmazott nyelvész' volt, hanem egyszerűen 'lingvista', vagyis olyan nyelvész, aki egy nyelvet tudományos igénnyel leír, annak szabályait megadja, s mindezt explicit és ellenőrizhető módon teszi. (Ebből a szempontból közömbös, hogy a leírás szinkronikus vagy diakronikus magyarázó elveket használ fel, hiszen ekkoriban ez a megkülönböztetés még nem létezett. S ebben a minőségében az is indifferens, hogy az anyanyelvét vagy más nyelvet ír le.) Helyénvaló azt is megemlíteni, hogy Brassai nemcsak szintaxis-kutató volt, hanem figyelemre méltóan művelte a szinkron morfológiát, 'aspektológiát' és lexikológiát is; ezekben segítséget nyújtott számára a mondattani kiindulópont.

Más diszciplínák keretében is tekintettel volt a nyelvre Brassai: irodalmi és esztétikai tevékenységében,[10] logikára irányló műveiben. Szinte mindenki egy kissé filozófus volt a század első felében, a 'filozófia' pedig valamilyen módon tekintettel volt a nyelvre.[11] Brassai, aki természettudósnak indult (bár – szerintem – sokkal jelentékenyebb nyelvésszé vált), csak az induktív kutatás igényessége (s talán a Schleicherhez közelítő „naturalista" felfogása[12] származott a természettudományoktól; a módszernek a központba állítása valószínűleg filozófiai hatás. Brassai racionalista és a Humboldt-utáni paradigmában működött; ennek folytán nyelvfelfogása az átlagostól eltért: a közösségi ['nem-privát'] nyelvi felfogása kihatással lehetett arra is, hogy nyelvészetéből mit és hogyan kívánt 'alkalmazni' praktikus célokra.

6. Az „Okszerű vezér a német nyelv tanulásában" rövid jellemzése[13]

Helyénvalónak látszik az alkalmazott nyelvészet szempontjából legjelentősebbnek tartott művére külön figyelmet is fordítani.

---

[8] Vö. Klaudy, 1991.

[9] Vö. ezen a konferencián Grétsy László előadásával; ezzel a témával másutt kívánok foglalkozni. Hasonlóképpen más keretben tervezem azt, hogy visszatérjek Brassainak az anyanyelv iskolai oktatásával kapcsolatos nézeteire.

[10] A nyelvet mint olyant azonban Brassai nem tekintette esztétikailag minősíthetőnek (vö. É. Kiss, 1988, 192).

[11] Ez a nyelvészeti paradigmákon való kívülállása, filozófiai felfogása (amelyben a nyelv – ma úgy mondanánk – társadalmi jellege is fontos volt) következtében utasította el mind a neológiát, mind az ortológiát a nyelvújításban (vö. É. Kiss, 1988, 192). – A magyar nyelvújítás eszméinek figyelemre méltó tudománytörténeti elemzése olvasható Békés legutóbbi művében (1997); ezt Terts István kapcsolja össze Brassaival előadásában.

[12] Máté (1997, p. 69) hivatkozik – Balázs János nyomán – Ponori Thwerewk Emilre, aki szerint Brassai „a nyelvészetet mind módszerében, mind gyakorlati irányára nézve a természeti tudományok édes testvérének tartotta". Vö. É. Kiss, 1988, 177.

[13] A kétrészes mű I. kötete első ízben 1845-ben jelent meg, majd azt követően még kilenc alkalommal; a II. kötet 1847-ben jelent meg, majd pedig 1882-ig további három kiadásban.

Brassai – amennyire meg tudtam állapítani – 1830 és 1832 között kezdett el alaposabban foglalkozni az idegen nyelvek tanításával.

Az *Okszerű vezér* elsősorban középiskolai tanulók számára készülhetett, akik már tanultak latint, tehát (a) egyrészt tudják, hogy mit jelent egy idegen nyelvet tanulni, (b) megvan rá a típusbeli[14] mintájuk a latin.

Brassai olyan egyéni tanulást igénylő kézikönyvet kívánt készíteni, amely felkészíti az iskolai (és iskolán kívüli) tanulót a német nyelv használatára és a gondolkodását is fejleszti; ma azt mondanánk, hogy a tantárgy 'formatív' funkcióját (is) hangsúlyozta.[15] (Pedagógiai célja ennél modernebb: a tanulás megtanítását tartja alapvető feladatának.) Hogy hol tanul majd meg ez a tanuló németül beszélni is? – kérdezhetnék. A gyakorlati életben, hangzana a válasz. Vagy már tudott a tanuló beszélni valamiről erre felé beszélt változatán a németnek, vagy pedig a helyes grammatika ismeretében könnyebben, de főleg jobban meg fogja tudni tanulni a beszédet, akkor, ahol és amikor arra alkalma lesz.[16]

Az olvasás és a fordítás persze így sem lebecsülendő célkitűzés; főleg akkor nem, ha azokat a tankönyvíró módszertanilag is komolyan veszi. Márpedig Brassai ezt nagyon komolyan vette: könyve tele van fordítandó gyakorlatokkal. A könyv műfaja ebből a szempontból valóságos 'working book' [vagyis 'munkafüzet' vagy inkább 'munkáltató tankönyv'].

Bár Brassai maga is sikeresen tanított nyelveket (erről több helyen ír), nem vagyok benne biztos, hogy saját maga is (sikeresen vagy egyáltalában) tanította volna ezt a tankönyvet; ha megtette, akkor az nem lehetett könnyű

---

[14] Brassai (1897, 500) bizonyítja, hogy jól ismeri az agglutináló/flektáló nyelvi jelenségek megkülönböztetését, de ezeket differenciáltabban kezeli, mint korai nyelvtipológia szerzői. Nyelvtankönyvében alkalmanként fel is használja 'kontrasztív' céllal a tipológiai eltéréseket.

[15] „A nyelvtanírónak nemcsak az a feladata, hogy a tanulót a nyelv birtokába juttassa – ezt a pesztra is megteszi –, hanem azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a nyelvtanítás szellemi gymnastika, amelyet [Brassai] éppen ezen sajátságainál fogva helyez az iskolai tanulmányok közt az első sorba s melynek tanítását nem pusztán csak a nyelv gyakorlati elsajátítása sürgeti" (Pálfi, 1900, 14). Így már érthetőbbé válik a módszeres lépések – s ezek közül is – a nyelvtani elemzés fontossága.

[16] Brassai nem tartotta iskolai feladatnak az idegen nyelvi társalgás tanítását. „Az írás és olvasás [a hangos olvasás vagyis a kiejtés] tanítását [Brassai] nem a nyelvtaníró feladatának tartja: „Csak annyit kell mondanom, hogy egy nyelv sajátságos hangjait s akcentusát más nyelv betűivel megértetni vagy tanítni sikertelen fáradság, s ezért a német olvasás tanításával papirost, tintát és időt vesztegetni nem volt kedvem. Aki tehát könyvemet használni kívánja, tanuljon meg valakitől olvasni élő szóval. Ritka eset, ha erre akárhol is hazánkban alkalom hiányoznék." (Ezt Pálfi (1900, 8) idézi az *Okszerű vezér* előszavából; az általam használt harmadik kiadásban azonban ez nem található.) Manapság azt lehetne mondani, hogy a német nyelv akkoriban nem volt egészen 'idegen nyelv', hanem valahol a 'második nyelv' és az 'idegen nyelv' között helyezkedett el. Bezzeg részletesen bemutatta Brassai a francia olvasást és írást (vö. Pálfi, 1900, 9), amelyik tényleg 'idegen nyelv' volt a magyar hazákban. – Egyébként a „Beszélgetés" című módszertani lépése voltaképpen nem társalgás, hanem kérdés-felelet formájában végrehajtott szóbeli grammatikai gyakorlás.

feladat: legfeljebb vezérkönyvként (vagyis más oktatási eszközökkel együtt) lehetett használható.

Brassai ugyanis célkitűzéseiben volt egészen praktikus, de a megvalósításban nagyon erősen érvényesült a teoretikus grammatikus; így például a lehető legnagyobb következetességgel indult ki teljes mondatból a nyelvoktatásban. Ezáltal a tankönyv ma már inkább egy kontrasztív grammatikai kézikönyv benyomását kelti. S megjelenik benne a kontrasztív módszer kétféle kiterjesztése is: a nyelvek típusainak összevetése (például a coniunctio tárgyalásában), illetve a nyelvek érintkezése [languages in contact] (a körmondattal kapcsolatban).

A könyvben megtalálható a kommunikatív szemlélet; Brassainak ugyanis feltehetően megvolt az az illúziója, hogy tankönyvének megtanulása alapján valamilyen módon lehetségessé válik majd szóban és írásban kommunikálni.

Brassai megszálltottja volt a módszernek. Az ő szóhasználatában a 'módszer' egyszerre jelentette a filozófiai szintű 'módszer'-t (vagyis az igazságra vezető utat), valamint a későbbi nyelvmetodikusok 'módszer'-ét (mint a gyakorlati eredményre vezető fogások lépéseit).[17] Azt hiszem, hogy ez meglehetősen újszerű volt, mert a didaktikának a nyelvoktatás módszerére hatással levő változata (a szakdidaktika) ekkoriban még nem fejlődött ki. Alapelvei közé tartozott a „Keveset, jól és lassan!" jelszóban megtestesülő fokozatosság és 'ciklikus elmélyítés elve' (ezt a nevet én adtam); az újratanítás elkerülése, a magasabb szintre helyező ismétlő 'visszapillantás' bevezetése; egyfajta gondolkodásfejlesztő és tanulni tanító módszer.[18]

Az *Okszerű vezér*-t nem tekintem az idegen nyelvek oktatásában később uralomra jutott egyik modern irányzat „előfutár"-ának sem. Olyan szintézisnek látom, amelyben a széles látókörű szerző szinte gigantikus energiával igyekezett egyszerre létrehozni egy épület alapjait, a ráépülő házat, annak berendezését (a benne levő madárkalitkával, s néha még az odaillő madárfüttyről sem feledkezett el).[19] Nyilvánvaló, hogy mindez egy adott

---

[17] É. Kiss ezt így foglalja össze: „A struktúrák gyakorlásában fő módszere a szerkezeti elemek más-más szavakkal, kifejezésekkel való helyettesítése, a drillezés. Az új mondatszerkezeteket ismert szavakon, az új szavakat ismert szerkezetekben vezeti be, s gyakoroltatja. Fontos alapelve a máig is érvényes 'egyszer egyet'. Az új nyelvtani jelenséget először példákon mutatja be, s a szabályt magával a tanulóval vontja el" (É. Kiss, 1988, 193). – Több szabályt algoritmus formájában fogalmaz meg, vö. pl. a német passivumnak az activumból való előállítását (Brassai 1845/47,2, 125-6), körülbelül ugyanúgy, ahogy azt a transzformációs grammatikák hajnalán végezték.

[18] Ezeknek a módszertani elveknek az összefoglalását Brassai több helyen megadja; érdemes volna ezeket antológiaszerűen összegyűjteni. Egyelőre ezekről a leghasználtatóbb áttekintést Pálfi (1900) nyújtja.

[19] „Az Okszerű vezér egy született nyelvész, emberileg szólva, teljesen önálló kutatásainak és csodálatosan mély vizsgálódásainak az oktatás érdekében való praktikus értékesítése egy olyan magatalálta módszertani rendszer keretében, amilyent igazán csak a mindig maga lábán járó autodidakta alkothat" (Pálfi, 1900, 25-6).

történeti korszak igényeinek kielégítésére irányult. Ma már tudománytörténeti forrás (egyébként nyelvtörténeti forrás is), amelynek sokféle tanulsága lehet – több szinten – többféle összefüggésbe helyezve.[20]

SZÉPE GYÖRGY

IRODALOM

Bárdos Jenő (1992). *A nyelvtanítás története és a módszerfogalom.* Veszprémi Egyetem, Tanárképző Kar. 199.

Brassai Sámuel (1845/1856). *Okszerű Vezér a német nyelv tanulásában.* I. rész. Az egyszerű és egyszerűen bővített mondat. Ötödik javított és bővített kiadás. II. rész: *A tovább bővített mondat és a mondatfűzés.* Második javított kiadás. Stein János: Kolozsvártt, 212 + 254.

Brassai Sámuel (1863). *Ingyen tanító franczia nyelvmester.* I. rész: A franczia nyelv gyors, könnyű és alapos megtanulásra. Iskolai és magántanulásra. Kolozsvár.

Brassai Sámuel (1897). *Vissza és körültekintés nyelvünk ügyében.* Egyetemes Philologiai Közlöny XXI, 498-508 és 716-28.

Békés Vera (1997). *A hiányzó paradigma.* Kísérlet egy alternatív tudományos paradigma metatudományos rekonstrukciójára. Történeti esettanulmányok a magyar nyelvtudomány köréből [Kézirat.] Latin Betűk Kiadó: Debrecen [Megjelenés előtt.]

Egyed Ákos (1994). *Kolozsvár szerepkörei.* Korunk, Harmadik folyam, 5/9, 4-10.

Elekfi László (1950). *A százötven éves Brassai Sámuel.* MNy.XLVI, 351-9.

É. Kiss Katalin (1988). *Brassai Sámuel nyelvészeti munkássága.* In: Németh G. Béla (szerk.) *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában.* Akadémiai Kidadó. Bp., 175-94.

Klaudy Kinga (1991). *A magyar fordítástudomány a 19. században. Brassai Sámuel nézetei a fordításról.* In: Kiss Jenő és Szücs László (szerk.) *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Akadémia Kiadó. Bp., 387-94.

Kozma Ferenc (199). *Brassai Sámuel mint aesthetikus és műkritikus.* Akad. Ért. a Nyelv- és Széptud. köréből XIX, 5/25.

[20] Brassainak mind az idegen nyelvek oktatására irányló munkássága, mind az elismert német, a vitatott francia és a kevéssé ismert latin nyelvkönyvei, valamint annak a magyar nyelvterületen túlmenő hatása megérdemelnének egy nagyobb méretű szisztematikus elemzést. Ehhez is kiváló kiindulópontul szolgál majd Pálfi (1900) szép tanulmánya. – Nota bene, már halálának idején is tudománytörténeti jelentőségű volt, Kalmár erről így ír: „... mindenkinek, aki idegen vagy magyar nyelvtant akar írni, vagy a magyar nyelvtudomány történetében forrásbeli tájékozottságot akar szerezni, kötelessége Br[assai] Vezérét módszertani és nyelvészeti szempontból tanulmányozni, s ennélfogva a félévszázados könyvnek, mely immár a múlté, még ezentúl is van jövője" (Kalmár, 1900, 567). – Természetesen Brassainak az idegen nyelvek tanítására vonatkozó munkássága máris része a tudománytörténetnek. Bárdos Jenő összefoglaló művében erről így ír: „... Viëtor forradalmi változásokat kiváltó cikkének közvetlen előzménye Brassai Sámuel 1881-ben megjelent írása (Reform des Sprachunterrichtes in Europa: ein Beitrag zur Sprachwissenschaft), amelyben kifejti nézeteit. Brassai élesen szétválasztja a nyelvet és a nyelvtant, utóbbit inkább a nyelv tényeiként kezeli, amelyeket induktív, analógiás módon kell tanítani" (Bárdos, 1992, p. 54). Wilhelm Vietort tekintik a direkt módszer úttörőjének; korszakos jelentőségű műve *Der Sprachunterricht muss umkehren!* (Heilbronn, 1982) (Bárdos, 1992, 198).

Máté Jakab (1997). *A 19. századi nyelvtudomány rövid története.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp., 215.

Pálfi Márton (1900). *Az Okszerű Vezér és Brassai nyelvtaníró munkássága.* A Kolozsvári Unitárius Kollégium Értesítője 1899-1900, 3-39.

Simonyi Zsigmond (1897). *Brassai Sámuel.* [Nekrolog.] Nyr. XXVI, 356-8.

Vekerdi László (1972) recenziója Mikó (1971)-ről. Magyar Tudomány, 17/2, 123-4.

Vekerdi László (1996). *The heel and the complement. Modular theory of scientific cognition and sociology of scientific knowledge.* In: Terts István (szerk.) *Nyelv, nyelvész, társadalom.* Janus Pannonius Tudományegyetem – PSZM Projekt Programiroda. Pécs – Bp., 2. köt. 302-8.

SÁMUEL BRASSAI ŞI PREOCUPĂRILE SALE PENTRU LINGVISTICA APLICATĂ

(Rezumat)

Reflectând diferenţierea de azi dintre lingvistica teoretică şi cea aplicată, autorul consideră următoarele teme, abordate de Brassai, ca aparţinând lingvisticii aplicate (sau pur şi simplu uzului direct): a) scrierea manualelor de limbă cu scop practic; b) metodologia predării limbilor străine; c) lingvistica contrastivă; d) teoria traducerii; e) cultivarea limbii.

Autorul se ocupă detaliat de cartea lui Brassai, intitulată *Okszerű vezér a német nyelv tanulásában (Îndrumător raţional pentru însuşirea limbii germane).* El conclude că, deşi Brassai a predat cu succes limbi străine, nu putem fi siguri că el însuşi a folosit acest manual. În caz că da, nu a putut fi un lucru uşor, eventual ar fi putut fi folosit ca îndrumător. Astăzi, tratatul pare a fi mai mult un manual de gramatică contrastivă.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998. 1. szám

TUDOMÁNYTÖRTÉNETI DOHOGÁSOK BRASSAI SÁMUEL ÜRÜGYÉN

A közvetlenül előttem szóló Szépe György előadásának azt a címet adta, hogy „Brassai Sámuel az alkalmazott nyelvész". Én most hadd játsszak azzal a – valljuk be – kicsit suta megnevezéssel, hogy „alkalmazott nyelvész". Suta, hiszen nem őt alkalmazzák, mint a nyelvészetet vagy a háztartási alkalmazottat, hanem ő alkalmaz.[1]

Most néhány olyan esetről szeretnék szólni, amikor bizony a nyelvészt is „alkalmazzák".

Mire is lehet alkalmazni mondjuk egy olyan jelenséget, mint Brassai Sámuel? Mindenekelőtt köznapi, nem-tudományos életből vett példákat lássunk. Lehet példát venni róla, elemzi a hazának, az ifjúságnak, a művelődésnek tett szolgálatait, és ez abban csapódik le, hogy utcát neveznek el róla (így egy kis budai utca szaporítja örvendetesen a nyelvészekről elnevezettek sorát), hogy ünneplik, ha kell, rehabilitálják, a példáján gondolkodnak. Brassai esetében mindez meg is történt. Ha valamiért „nehéz eset"-nek tűnik az illető, akkor be szokták skatulyázni a „korukat megelőző zsenik" csoportjába.[2] Szerencsésebbnek és meggyőzőbbnek tűnik Brassai esetében (is) az olyan felfogás, mint például Vekerdi Lászlóé,[3] amely szerint nem „az utolsó erdélyi polihisztorság" a lényeg igazából, hanem az ott és akkor adekvát értelmiségi magatartás.

Lehet példájának párhuzamait keresni, például azt a vonását kidomborítani, hogy igazából laikus volt és céhen kívüli (mint Franklin Benjamin), vagy általában a laikus nyelvészkedés „ismeretelméletét" célba venni.[4] A szakmába, illetve a céhbe nem integrálódók ügye szintén általánosítható

---

[1] Ahogy a nyelvészetben híressé vált német példákban sem a 'kaszárnya', hanem a 'tűzérség' 'lovagol' [reitende Artilleriekaserne], és nem az 'úr' van 'bútorozva', hanem a 'szobája' [möblierter Herr].

[2] Bár ez eléggé kockázatos, hiszen ekkor meg jönnek a ellendrukkerek. A korukat megelőző zsenikről szóló egyik aforizma szerint ezek szerencsétlen fickók, hiszen majd jön egy másik, egy szerencsés, és annak már elhiszi a világ, amit az előzőnek nem; egy másik szerint ezek tulajdonképpen gonosz emberek, hiszen valójában az előző kor maradványai, és a koruk megelőzését azért találták ki, hogy ne vegyék észre rajtuk a maradiságot. A 'szerencsétlen' talán áll Brassaira (bár ő már azelőtt sem érezte magát annak, hogy a generatív grammatika rehabilitálta volna), a 'maradiságot leplező gonoszság' azonban bizonyosan nem.

[3] Hadd utaljak Mikó Imre *Az utolsó erdélyi polihisztor. Száz dokumentum és történet Brassai Sámuelről* című klasszikusáról (Kriterion: Bukarest, 1971) írt ismertetőjére: Magyar Tudomány 1972/2. 123-4).

[4] Ennek – tudtommal – még nem született komolyabb eredménye, holott jónéhány elemzésre érdemes példa akad, hogy csak a talán legrokonszenvesebbet említsem: a nyelvet „botanizáló" Németh Lászlóét.

(Szilágyi N. Sándor Karácsony Sándort idézte mint Brassaival „párhuzamos életrajz"-ra kínálkozót). Kötekedő, (hiper)kritikus emberként lehet elemezni, a nonkonformizmus, az akár saját kárára is vállalt igazság bajnokaként ünnepelni stb.

Ezek a szempontok már javában átvezetnek a művelődés- vagy tudománytörténet, vagyis a tudomány területére. A nyelvtudomány-történetnek nyilvánvaló a válasza arra a kérdésre, hogy lehet-e „alkalmazni" – már hogyne lehetne, hiszen a tudománytörténetnek eleve tárgya egy nyelvész. De én most nem erről akarok beszélni, bár nyilván érdemes volna egyszer már kritikailag feldolgozni, a nagy nyelvészek, közöttük Brassai tudománytörténeti utóéletét is.[5]

Én a konkrét figurán túl a tipikusat mint tárgyat szeretném fölemlíteni. Ahogy emberként, értelmiségiként (ha a kortársaknak nem is okvetlenül, de az utókornak általában) vonzó és tanulságos az olyanfajta kritikus beállítottságú, a céhbe nehezen integrálódó és integrálható alak, mint amilyen Brassai volt, úgy a tudománytörténet is egyre inkább észreveszi: nem elég a „sima ügyek"-et vizsgálni, általában sem olyan sima ügy egy tudomány menete, amilyennek a tudománytörténeti modellek ábrázolják. Arról nem is beszélve, hogy az olyanféle diszkontinuitások, mint amilyen Brassai úttörő mondattani fonalának a generatív grammatika korában és keretében való újrafelvétele, már eleve gyanússá teszik a kor és kortárs, centrum és periféria, uralkodó tanítások és kritikájuk viszonyát leegyszerűsítő modelleket.

Nyilván nincsen szükség itt arra, hogy elmeséljem, ennek a végső soron nyelvészeti műszónak a segítségével – persze nem elődök nélkül! – hogyan dolgozta ki Thomas S. Kuhn amerikai tudománytörténész híressé vált paradigmaelméletét[6], és hogyan alkalmazták ezt aztán hamarosan a nyelvészet történetére is. Viszont szeretném felhívni a hallgatóság figyelmét arra, hogy éppen a Brassai-féle, koruk uralkodó tudományos stílusába nehezen illeszkedő és illeszthető figurák, a nem integrálódók, a kilógók, a rehabilitációra szorulók[7] segíthetnek és segítenek a modern tudománytörténet lázában talán

---

[5] Ideértve a tanulmányokban, monográfiákban, de akár az ismeretterjesztő irodalomban, az iskolai tankönyvekben, művészi alkotásokban, sőt – horribile dictu – a tömegtájékoztatásban való jelenlétüket is.

[6] Es természetesen azt sem, mennyire markáns kelet-európai gyökerek mutathatók ki itt is, lásd Nyíri Kristóf hallatlanul érdekes tanulmányát: „Társastudat. A szociologizáló ismeretelmélet gyökereihez." In: Nyíri Kristóf: *Keresztút. Filozófiai esszék.* Kelenföld Kiadó: Bp., 1989. 46-65 (eredetileg megjelent a Világosság 1988. júniusi számában). A Nyíri által is emlegetett Ludvik Fleck ügyéről igen érdekesen szól egy angol nyelvű recenziójában Vekerdi László is: „The heel and the complement. Modular theory of scientific cognition and sociology of scientific knowldege." In: Terts István (szerk.) *Nyelv – nyelvész – társadalom.* JPTE – PSZM Projekt Programiroda: Pécs – Bp., 1996. II, 302-8.

[7] Magam is meglepődtem, amikor – Szépe György javaslatára – meghirdettem egy „Nagy német nyelvészek" című kurzust, és láttam, hogy a fő sodorba („main-stream linguistics") nem tartozók még az élvonalbelinek számító német hagyományban is milyen sokan voltak. E nyelvészek egy részéről és „sorsuk" okáról szól Békés Vera rögtön említendő könyve.

túl egyszerűnek és simának elképzelt egy-paradigmájú modell felülvizsgálatában. Ennek a tudománytörténeti vizsgálódási iránynak egy első és számomra meggyőző összegezését most még sajnos nem tudom felmutatni, hiszen csak a közeljövőben fog megjelenni a debreceni Latin Betűk Kiadónál Békés Vera filozófus könyve, *„A hiányzó paradigma.* Kísérlet egy alternatív tudományos paradigma meta-történeti rekonstrukciójára. Történeti esettanulmányok a magyar nyelvtudomány köréből".[8]

Nyilvánvalóan se mód, se szükség nincs arra, hogy én itt most a szerző szívessége folytán rendelkezésemre bocsátott kézirat alapján részletesen ismertessem a majd' 300 oldalas nehéz könyvet (idézésnél – kéziratról lévén szó – a lapszámpokat is mellőzöm). Csak a figyelmet szeretném fölhívni rá, már csak azért is, mert „ez a könyv – szerzőjének szándéka szerint – elsősorban tudományfilozófiai munka... meta-szintű megközelítés, tehát nem törekszik – nem törekedhet – átfogó, teljes körű történeti rekonstrukcióra" – vagyis közvetlenül nem célja a nyelvtudomány-történeti szakma szolgálata. Én mégis azt ajánlom mindenkinek, akit érdekel „az ügy", ennek ellenére vegye majd a kezébe, mert az egyébként is – hadd fogalmazzak finoman – egyenetlen színvonalú szakirodalomban különösen hiányzanak az elméletibb irányultságú munkák.[9]

Kedvcsinálónak csak annyit idézek belőle, hogy a könyv célja „a Kuhn-féle tudományfejlődés modell egy lehetséges kibővítése", – bár nem Brassai példáján (aki mellesleg illően reprezentálva van azért!) – „a tudománytörténészek számára túlontúl monolitikus" paradigma-modell finomítása. A múlt század óta látható a nyelvészetben egy olyan vonulat, amely az uralkodó paradigma mögött, azzal sajátos viszonyban egészen máig „túlélt" (Humboldttól Sapirig és akár Marrig). A szerző a „zárvány" (másutt – a „paradigma" eredeti jelentését alapul véve – a „rendhagyó ragozás") metaforájával ragadja meg ezt a jelenséget, a szembenállást végső soron egy a nyelvfilozófiában alapvető (és Wittgenstein élete első és második felében vallott nézeteivel „fémjelzett") distinkcióra vezetve vissza: a privátnyelv koncenpciónak és az alternatív „nem-privát" koncepciónak a szembenállására.

---

[8] Aki ismeri Békés Verának immár tekintélyes számú nyelvtudomány-történeti tanulmányait, annak számára előre sejthető volt, melyek ezek a középpontba állított példák: a magyar nyelvújítás, történeti-összehasonlító nyelvészet magyarországi „színe és visszája" és a marrizmus. A legalapvetőbb dolgozatok adatait megadom, a többiekét majd a könyvből lehet kikeresni. *Tudományelméleti és nyelvfilozófiai elképzelések a magyar nyelvújítási mozgalomban 1818 és 1874 között.* Művelődési Minisztérium: Bp., 1980. – *Az 1950-es évek magyar nyelvtudományi vitáinak értelmezéséhez.* In: Fehér Márta (szerk.) Tudománytörténeti tanulmányok. A Filozófiai Figyelő Kiskönyvtára. Bp., 1988. I. 3-36. – *A 'rokonság' terminus jelentésváltozása a 19. századi nyelvtudományi vitákban.* In: Sz. Bakró-Nagy Marianne & Szíj Enikő (szerk.) Hajdú Péter 70 éves. MTA Nyelvtudományi Intézet. Bp., 1993. 45-9. – *Nekünk nem kell a halzsíros atyafiság!* – Egy tudománytörténeti mítosz nyomában. In: Kiss Jenő & Szűcs László (szerk.) Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Akadémiai Kiadó: Bp., 1991. 89-96.

[9] Ezt egy kissé önkritikusan is meg kell állapítanom mint az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XIII. és XIV. nyelvtudomány-történeti kötetei szerény közreműködőjének.

Nem állítom, hogy egy az egyben alkalmazható ez a teoretikus keret[10] a Brassai-jelenségre, de azt igen, hogy a tudományos viták legalább egy típusának és általában a realisztikus, többsíkú tudományos életnek a magyarázatát kísérli meg, és így feltétlenül releváns Brassai-ügyben is.

Befejezésül hadda térjek vissza a legelső gondolatkörhöz, az ünneplés hez – még akkor is, ha ünneprontónak tűnik, amit mondandó vagyok épp itt Kolozsvárott, a Brassai halálának (és talán születésének is) kerek évfordulóján tartott megemlékezésen, aminek a címe „A nyelvész Brassai Sámuel élő öröksége". De a tények makacs dolgok, és egy jó cselekedet itt sem felejtet el rosszakat (vagy jók elmulasztását).

A beszélgetésekből kiderült, a magyarországi kollégák többsége sem ismeri ezt a könyvet: H. Tóth Imre szegedi nyelvész tavaly megjelent nyelvtudomány-történetét.[11] (Ez a tény már maga jelzi, milyen anarchikus állapotok vannak a könyvkiadásban, és mennyire megnehezült az informálódás is, nemcsak a magán- vagy könyvtári könyvvásárlás).[12] De nem itt van a helye, hogy az első könyvterjedelmű (tehát nem a „Bevezetés a nyelvtudományban" típusú könyvek egy fejezetét alkotó) magyarországi nyelvtudomány-történeti munkát méltassam vagy bíráljam. Viszont mégis kénytelen vagyok negatív példaként citálni: a névmutatóban ugyanis még csak nem is szerepel Brassai Sámuel neve, holott ez a névmutató nem kevesebb, mint tíz és fél lap terjedelmű (az egész könyv 211 lap), és el lehet képzelni, ki mindenki szerepel benne (hadd ne idézzek neveket).

És végül: ha már Brassai a sírból olyan jó tudományos vitapartner, hogy a szakirodalomban és az itteni előadások jó részében is szinte „jelen van", ugyan hogy lehet az, hogy halála óta (aminek pont 100 éve!) – legalábbis tudtommal – egyetlen sorát sem adták ki sem Romániában, sem odahaza.[13] Még egy kis TÉKA kötetnyi figyelem sem jutott neki, holott

---

[10] Csak megismételni tudom: a szerző célja az elméleti keret (apparátus) finomítása, illetve kidolgozása. Az olvasást igencsak megnehezíti az is, hogy a tudományelmélet, a tudományfilozófia és a tudománytörténet fogalmait és kérdéseit egymáson átcsillantva is nyelvként kezeli. Hivatott bírálók – remélhetőleg – érdemben foglalkoznak majd az elmélettel, függetlenül a (magyar nyelvészek és más szellemi emberek iskolázása szempontjából különösen fontos „göttingai paradigma" konkrét példájától is.

[11] H. Tóth Imre. *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig.* Savaria University Press. Szombathely, 1996.

[12] A helyzetet jellemzendő még elmondom, hogy ugyancsak az itteni beszélgetésekből derült ki, hogy egy kis kiadó a nyáron le fogja fordíttatni és még az idén megjelenteti Robins világhírű nyelvtudomány-történeti áttekintését (amely már harmadik angol kiadásban jelent meg és németre is le van fordítva), holott annak magyarra fordított kézirata egy másik egyetemi városban kiadóra vár; a konferenciával egyidőben jelent meg Máté Jakab nyelvtudomány-történeti könyve is: *A 19. századi nyelvtudomány rövid története.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp., 1997. – Egyébként amikor – tudomásom szerint – minden bölcsészkaron kötelező a tudománytörténet, viszont a könyvbeszerzési lehetőségek olyan szegényesek, akkor sok helyen nincs mód ezeket megvenni, vagy csak egy példány jut belőle egy egész tanszéknek, mint – láttuk – igen sok magyarországi kiadványból itt, a kolozsvárinak.

[13] Ami azért különösen is szomorú, mert Brassai nyelvészeti könyvei igen kevés helyen vannak meg, munkáinak nagy része pedig folyóiratszerű orgánumokban jelent meg, és azért még ahol megvan, ott is csak helyben olvasható. Akinek erre nincs ideje vagy nincs kedve kötetnyi jegyzet készítéséhez, az félvagyonát ráfizetheti a fénymásolásra!

legalább 5-600 oldalnyit tenne ki még szemelvényezve is, és persze bibliográfiával felszerelve, egy olyan Brassai-olvasókönyv, amely a legfontosabb gondolatmeneteket tartalmazná.[14]

Akkor – de csak akkor – majd joggal beszélhetünk „a nyelvész Brassai Sámuel élő örökségé"-ről![15]

TERTS ISTVÁN

OBSERVAŢII REFERITOARE LA ISTORIA LINGVISTICII, CU PRILEJUL SĂRBĂTORIRII LUI BRASSAI

(Rezumat)

Autorul lansează întrebarea: la ce poate folosi fenomenul Brassai? Se poate urma ca exemplu, pot fi analizate serviciile aduse culturii. Se celebrează, dacă se impune, se reabilitează, se meditează asupra modelului său. Se pot căuta paralelisme ale exemplului lui, se poate reliefa, de pildă, caracteristica sa de a fi un laic şi în afara breslei. Se poate aprecia ca fiind o persoană tachinatoare, hipercritică, poate fi celebrat ca un campion al adevărului, asumat chiar şi în defavoarea lui.

Aceste puncte de vedere conduc deja pe teritoriul istoriei culturii sau ştiinţei. Autorul face observaţii critice referitoare la lucrările de istorie a lingvisticii, care, în majoritate, au omis numele lui Brassai. Şi, cu toate că Brassai este prezent în majoritatea conferinţelor sesiunii, se pune întrebarea cum e posibil ca, de la moartea lui, adică de o sută de ani, nici un rând de-al lui să nu fi fost publicat în România sau în Ungaria. „O antologie Brassai", care ar prezenta cele mai importante idei, cu o bibliografie pe măsură, ar putea număra în jur de 5-600 de pagini.

---

[14] Kevés olyan szép gesztussal találkoztam életemben, mint amikor a sokat idézett Schuchardt-Brevier-t végre kézbe véve láttam, mi a kötet megjelenésének a története, és mit takar ez a furcsa cím. A nagy és kellőképpen máig nem becsült, illetve ismert, Ausztriába került svájci nyelvész 80. születésnapjára (1920) már maga is világhírű tanulmány, Leo Spitzer állította össze a vaskos kötetet mestere iránti tiszteletből. És a 'brevárium' azt jelenti, hogy a 800-nál is több bibliográfiai tételt felölelő életműnek örökéletűnek tartott szemelvényeit tematikus elrendezésben és a bibliográfiai sorszámmal idézve közlik. Ez is elképzelhető módja volna Brassai-kiadásnak, de persze kínálkozna más is.

[15] Békés Vera könyvében az egyik „főszereplő", a „hiányzó (göttingai) paradigma" fő forrása (és magának a 'paradigma' műszónak ilyen értelemben első használója) Lichtenberg német fizikus (1742-1799). 1931-ben Kurt Tucholsky, a nálunk kevéssé ismert német író (aki leginkább Bálint Györggyel rokonítható, de egyúttal sikeres szépíró is volt) azt a címet adta egyik harcias írásának, hogy „Kiáltás Lichtenbergért" [Schrei nach Lichtenberg]. A tréfás bevezető után (egy nő miatt, aki sok pénzébe került, könnyelműen eladott egy ölnyi könyvet, de megbánta, és amikor pótolni akarta, akkor látta: Lichtenberg egyszerűen nincs jelen a könyvpiacon) így követeli a Lichtenberg-kiadást: „... nem adják ki. [...] Ez disznóság. [...] Talán nem 'üzlet' ... Ezt nem tudom; nem vagyok kereskedő. De hogy ki volt Lichtenberg, azt tudom", majd ezzel zárja írását: „Németországban évente harmincezer könyv jelenik meg. Hol van Lichtenberg? Hol van Lichtenberg? Hol van Lichtenberg?"

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998. 1. szám

BRASSAI ÉS AZ IDEGEN NYELVEK OKTATÁSA

I. Kezdetben csupán nyelvoktatási kérdések iránt érdeklődőként terelődött figyelmem Brassai idegennyelv-oktatási művére, a *Die reform des Sprachunterrichts in Europa*-ra (Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok, 1882). Ennek, a nyelvoktatási kérdésekben talán legátfogóbbnak mondható műnek az olvasása közben azonban nemcsak módszertani értékekre leltem, hanem leíró nyelvészeti gondolatai is felkeltették érdeklődésemet. Meg kell azonban jegyeznem, hogy a Brassaival nyelvtudományi tekintetben is érdemben foglalkozó Fitz József és Gál Kelemen a *Sprachunterricht* értékelésekor – mondhatni teljesen érthetően – nem leíró nyelvészeti kérdések szóbahozatalában látja a mű jelentőségét.

II. A Következőkben éppen a fentiek figyelembe vételével, két kérdéskörre szeretnék összpontosítani: a nyelvoktatás kérdéseire, valamint Brassainak a mondattal kapcsolatos fejtegetéseire.

A) A nyelvoktatás kérdései

A *Sprachunterricht*-ben Brassai áttekinti az idegennyelv-tanítás módszertanának történeti fejlődését, bemutatja a különböző eljárások erényeit, hibáit és saját, önállóan kidolgozott módszerét. A történeti áttekintésben az értékelés alapvető szempontja ez: a tankönyvírók és általában a nyelvtanárok felismerik-e a nyelvet beszélőnek és a nyelvet éppen tanulónak a nyelvtannal szembeni viszonyában mutatkozó különbséget.

A Brassai emlegette Donatus, Meidinger, illetőleg Kühner-féle grammatikáról nem állítható, hogy figyelembe vennék a nyelv meg a nyelvtanítás közti eltéréseket. A nyelvtani rendszert deduktív módszerrel írják le, a diáktól tehát csak memorizálást várnak el.[1] Gyökeres változást az induktív módszer bevezetése hozott. A szöveg ennek alkalmazásakor nem a szabály illusztrálását szolgálja, hanem elvonását teszi lehetővé. Ez pedig a diák önálló gondolkodását tételezi föl.

A továbbiakban Jacotot kissé talán szélsőséges módszerét érinti. E módszer kudarcát Brassai nem az analízis és induktív szabályalkotás hiányában, hanem az így tanítani képes tanárok hiányában látja.

Vizsgálja ezen kívül Francois Gouin 1880-ban publikált nyelvtanítási és -tanulási módszerét (*Exposé d'une nouvelle méthode linguistique. L'art*

[1] Meidinger 1783-ban megjelent francia grammatikája német példákat ajánl fordításra. Ugyanezt teszi a klasszikus nyelvre vonatkozóan. Kühner kb. hatvan év múlva klasszikus nyelvekre vonatkozóan. A fentiek Donatus-szal szemben ennyi újat hoznak.

d'enseigner et d'étudier des langues).[2] A Gouin-módszerrel kapcsolatban természetesen csak a Brassai által elfogadott felismerésekről szólnék. A legfontosabbak a következők:

Gouin szerint az idegen nyelvek tanulásakor is a gyermek nyelvtanulási metódusát kellene reprodukálni.

A beszéd, ezen belül a „mondatok" szerepe, Jacotot-nál, Gouin-nél is döntő. A szavakat ti. „mondatban" kell megismerni.

A gyermek, idézi Gouin-t, elsősorban a mondat legfontosabb, legnyomatékosabb részét hallja. Ez pedig – példái alapján – az igei állítmány.

Felismeri Brassai az igeidő és a mondat ideje közti eltéréseket (napjainkban ezzel főként Kiefer Ferenc foglalkozik).[3]

Felfigyel a mondatalkotás és -megértés ellentétes irányú folyamatára (ez az, amit a Dependenzgrammatik a beszélő szemszögéből a hierarchikus, logikai rend lineáris, nyelvtani renddé alakulásának nevez, illetőleg visszaalakulásának a megértés folyamán).[4]

Brassai mindezt tizenkét pontban összefoglalt általános oktatásmódszertani elvekkel és magára a nyelvoktatásra vonatkozó kilencpontos módszerjegyzékkel egészíti ki. Gouin művének kritikai tárgyalásakor saját, az 1867-es akadémiai székfoglalóban kifejtett nézeteit ismétli meg.[5] Brassai persze – Gouinnel ellentétben – már 1867-ben sem kipróbálandó, hanem már kipróbált elvekről beszél. Hiszen több kiadást megért francia és német nyelvkönyvek állnak mögötte (*Ingyen tanító francia nyelvmester. Okszerű vezér a német nyelv tanulásában*). Módszerét a *Sprachunterricht*-ben különben jellemzően a latin nyelv példáján mutatja be, szerkezeti szempontból a nyelvkönyvekhez képest jelentős eltérés nélkül.

Dolgozatomban Brassai néhány különösen előremutató „fogására" is utalnék.

Fontosnak tartja a fordítás együttes alkalmazását, a háromszintes ismétlést (korábban végzett gyakorlatok, műveletek felidézése, a korábban tanult szavak új formákba alakítása, új formák visszaalakítása korábban tanultakba), kezdetben részleges, fokozatosan kiegészített főnév- és igeragozási sorok összeállítását, mégpedig önállóan a diák által.

Brassai szerint a gyakorlatok elvégzése természetesen csak mondatban képzelhető el. Így bontakozik ki szükségszerűen a második kérdéskör:

B) Brassainak a mondattal kapcsolatos fejtegetései

1. A német nyelvleírási terminológia egyik hiányosságára hívja fel a figyelmet. A németben a nyelvtani mondat megjelölésére alkalmazott *Satz*

---

[2] Brassai szerint nem derül ki pontosan, hogy Gouin idegen nyelvként a francia vagy a német nyelvet kívánja-e tanítani.

[3] L. tőle *Az előfeltevések elmélete*. Bp., 1983.

[4] Th. Lewandowski, *Lingwistisches Wörterbuch*. I. Quelle & Meyer. Heidelberg-Wiesbaden. 1991. 214. l.

[5] Gouin művét a német nyelvészekkel is Brassai ismertette meg. Lásd Fitz József, *Brassai Sámuel*. Bp., 1911. 71. l.

helyett új, megfelelő megnevezést lát szükségesnek. A *Satz*ot azért vetné el, mert logikai fogalom, mely tehát kvalitatív, a nyelvtani mondatnak alárendelt fogalom. De nem fogadja el a *periode* megnevezést sem, mivel ez kvalitatív fogalom.[6] Az előzőkkel szemben ő a *phrase* terminust alkalmazza.

A *periode*-t Brassai 'összetett mondat' értelemben használja. Olyan *phrase* ez, amelynek összetevői maguk is *phrasek*. A *periode* a mondatrészek egyik módosulási lehetőségeként jön létre.[7] Mivel, – mint ahogyan ma mondanók – az egyszerű mondatrészek mellékmondattá alakíthatók. Ez Brassainál így jelenik meg: „A periode tartalmazta *phrasékat* az egyszerű vagy bővített phrase azon részeinek tulajdonsága alapján különböztetem meg, amelyeket képviselnek. Így vannak *kiegészítő phrasék*, elsődleges és másodlagos *melléknévi phrasék*, továbbá az effajta phrasék *halmozásai*."[8]

2. *A Sprachunterricht*-ben Brassai szól a modern szövegtani megjelöléssel aktuális tagolásnak nevezett kérdésről is, mellyel különben már német nyelvtanában is szembesült.[9] Abban ugyanis a következő tagolást javasolja: nevezzük szubjektumnak azt, ami az ige előtt áll, függetlenül szófaji értékétől és ebből következő mondatgrammatikai szerepétől. Ezt a gondolatot a Sprachunterricht-ben a következőképpen viszi tovább. A szubjektum a mondat első része, mindig ismert, mellékhangsúllyal bír. A predikátum mindig az ismeretlen rész, viszont ebben rejlik a mondat lényege, mindig itt az ige (a kopulát kivéve), erre esik a beszéd és a mondathangsúly. Mindez akkor is érvényes, ha a szubjektum a második helyre kerül a mondatban.

Efféle mondattagolás alapján vezeti be 1869-ben Georg von Gabelentz a pszichológiai alany és -állítmány fogalmát.[10] Vonatkozó nézeteit Brassai szóban már a 40-es években, 1853-ban a Pesti naplóban pedig írásban is ki-

---

[6] „... der satz ist eine qualitative species der phrase als genus, wie andererseits die periode auch eine solche, jedoch quantitative ist" (az idézetek és szavak eredeti helyesírását itt is, a továbbiakban is megőrzöm S.E.): *Sprachunterricht*. Kolozsvár. Sumptibus Editorum Actorum Comparationis Litterarum Universarum. London, Trübner & CO. 6. l. – Az idézett művek helyesírását mindig megőriztem. S.E.

[7] A mondatrészek másik módosulási lehetősége a halmozás. Ez bővített mondatrészeket és ebben az értelemben vett bővített mondatokat eredményez: „[Durch haufung] wird in der tat nur das bezügliche element erweitert, aber die benennung wird auf die phrase selbst übertragen und sie selbst als eine «erweiterte» genannt": *Sprachunterricht* 81. l.

[8] „Ich unterscheide die in der periode enthaltenen phrasen je nach der beschaffenheit der bestandteile des einfachen und erweiterten phrase, die sie vertreten. Es gibt mithin *erganzungsphrasen*, primare und secundare *beiwortsphrasen*, und dann auch *häufungen* von derlei phrasen": Sprachunterricht 84.l.

[9] *Elméleti és gyakorlati német nyelvtan*. Kolozsvár. Stein János M.K. egyetemi könyvkereskedés, 1896.

[10] Gabelentz értékezését, az „Ideen zu einer vergleichenden syntax. Wort und satzstellung"-ot idézi is Brassai, Sprachunterricht 87. l.

fejtette. A mondat két részének megnevezésére a *phrasenfuss* 'mondatláb' és *phrasenleib* 'mondattest' megjelöléseket javasolja.

3. A nyelvoktatás alapja – tanítja Brassai – az egyszerű tömondat. Ez állhat egyetlen állítmányi szerepű igéből, vagy alany és állítmány „testes" kapcsolatából, melyben az alany szerepét főnév vagy személyes névmás töltheti be. A phrase mind a főnévi, mind a személyes névmási alany esetében kétféleképpen hangsúlyozható és ennek megfelelően kétféleképpen dekódolható. Brassai példamondata „Frater dormit," egyaránt válaszolhat a „qui dormit?" és „quid agit?" kérdésre. Ez a megállapítás különösen fontos a személyes névmásokkal kapcsolatban, mivel ezek kitétele a latinban és a „vele lélekben rokon" (értsd: neolatin) nyelvekben nem kötelező. Kitételükkor a személyes névmások („persönliche fürwörter") viszont „nem csupán megjelölői a cselekvő személynek, hanem mindig nyomatékos kiegészítésként használatosak, következésképpen mindig hangsúlyosak. A phrasék tehát, amelyek ezeket [ti. személyes névmásokat – kiegészítés tőlem S.E.] tartalmazzák, többnyire egyértelműek."[11]

Ezt a sajátságot a magyar szakirodalom legalábbis Károly Sándor tanulmánya óta, a szövegmondatnak tulajdonítja.[12] Kontextus hiányakor azonban ezeket a mondatokat nem tekinthetjük szövegmondatoknak.

Ezzel kapcsolatban Elekfi László az 1988-as budapesti nyelvészkongresszuson a Károly-féle dichotómia felülvizsgálatát javasolja.[13] Elekfi szerint ugyanis „a rendszermondat és a megnyilatkozás közé is be kell iktatnunk még egy fogalmat, a megnyilatkozás-típust".

III. Mint a szakirodalomból kiderült, a Brassai mondatkoncepciójával foglalkozók megállapításaikat elsősorban a következő művekre alapozták: *Tudományrend a kolozsvári unitarium collegium alsóbb osztályaiban* (Vasárnapi Újság 505. sz. 25-6 hasáb); *Okszerű vezér a német nyelv tanulásában* I, II (1845, 1847); *Tapogatózások a magyar nyelv körül* (Pesti Napló 1852. 802-3); *Logika, lélektani alapon fejtegetve* (Pest, 1858).

A Sprachunterricht áttanulmányozás azonban, mint a fentiekből talán kitetszik, feljogosít arra, hogy ezt a művet a Brassai-féle mondatkoncepció egyik figyelmen kívül nem hagyható forrásaként tartsuk számon.

SCHMIDT ERIKA

---

[11] [Die nominative der persönlichen fürwörter] „sind in der lateinischen und anderen ihr geistig verwandten sprechen keineswege blosee bezeichner der handelnden oder leidenden person, sondern werden stets als nachdrückliche ergänzungen gebraucht, foglich erhalten sie immer accente. Phrasen also, die sie enthalten, sind gewöhnlich nur eindeutig". *Sprachunterricht* 74. 1.

[12] L. tőle: *Mondat és megnyilatkozás*: Néprajz és Nyelvtudomány 24-5 (1980–1981). 49-62.

[13] L. tőle: *A mondat fogalmának alakulása Brassai mondatszemléletében*. In: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk.: Kiss Jenő és Szűts László. Akadémiai Kiadó. Bp., 1991. 150-5.

BRASSAI ŞI PREDAREA LIMBILOR STRĂINE

(Rezumat)

Autoarea face analiza lucrării lui Brassai referitoare la predarea limbilor străine, intitulată *Die Reform des Sprachunterricht in Europa*. In această lucrare, Brassai parcurge evoluţia istorică a predării limbilor străine, prezintă virtuţile diferitelor metode, apoi defectele acestora, iar la sfârşit, metoda lui proprie. Se ocupă de metodele lui Donatus, Meidinger, Kühner, Jacotot, Gouin. In ceea ce îl priveşte, consideră foarte importantă practicarea metodei: traducere – retroversiune – traducere şi întocmirea unor paradigme, la început parţiale, apoi treptat întregite, ale substantivelor şi ale verbelor. Efectuarea exerciţiilor se poate realiza, după părerea sa, numai în propoziţie.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998. 1. szám

BRASSAI ELŐTT, BRASSAI UTÁN

1900-ban Molecz Béla – szórendi munkáját bevezetve – röviden összefoglalta a szórend kutatásának addigi történetét. Így írt:

» Az lesz... célunk..., hogy szórendünk természetét megismerjük... – Megkísértjük a történeti módszer alkalmazásával megfejteni azon nehéz kérdéseket, melyek a magyar nyelv szórendjéhez fűződnek.... eddigelé kevés gondot fordítottak e téren a történeti fejlődés vizsgálatára. Az újabb magyar nyelv szórendjével is csak azóta foglalkoznak behatóbban, mióta Fogarasi János „Ευρηκα" czímmel közzétette fölfedezését, hogy „a hangsúlyos szót követi tüstént a határozott módban lévő ige", s egyszersmind bőven ki is fejtette ezt a törvényt, melyet már előtte is sejtettek sokan, de nem jutottak még világos tudatára annak, hogy mily szoros összefüggésben van a magyar *hangsúly* a magyar *szórenddel*.

De figyelemre méltók az őt megelőző nyelvészek megfigyelései is, kik bár eleget tévedtek, de sok dolgot helyesen is jegyeztek meg. ...(Új bekezdés). Fogarasi írt egy külön értekezést is a magyar hangsúlyról: *Hangsúly vagyis nyomaték a magyar nyelvben. (Új bekezdés). Utána különösen Brassai Sámuel foglalkozott sokat a szórend kérdéseivel. Ide vonatkozó nagyobb munkái: „A magyar mondat"; „A mondat dualizmusa" 1885. Szórend és accentus, 1888.*

Meg kell még említenünk a szórenddel foglalkozó munkák között a Vadnay Lajosét: A magyaros szórendről, 1867. és Joannovics György „Szórendi tanulmányok" című két füzetét. 1887. (Új bekezdés). Tudományos folyóirataink között különösen a Magyar Nyelvőr foglalkozott a magyar szórend vizsgálatával (1872 óta)... különösen ki kell emelnem Joannovics György (1872., 1884., 1889.) Arany János (1873 és Hátrh. Ir. II.) és Kicska Emil értekezéseit...« Molecz a fentiek (1900, 6) után kiemeli még Balassa Józsefnek és Simonyi Zsigmondnak a hangsúllyal és a szórenddel foglalkozó tanulmányait.

Molecz idézett bevezetője, úgy vélem, jól érzékelteti Brassainak a szórendi kutatásokban játszott szerepét. A magam áttekintésszerű fejtegetésében, alább, a már többé-kevésbé közkeletű ismeretekben, az idézett szakirodalmon s kollégáimnak 1997-ben Kolozsvárott elhangzott előadásain, mindenekelőtt Elekfi Lászlóén (1997) Haader Leáén (1997) kívül tekintettel vagyok Cseresnyés Márk, Kalina Erzsébet, Kovács Zsuzsanna, Marton Ágota Flóra, Tóth László hallgatóimnak 1976-ban elhangzott szemináriumi kérdéseire – válaszaikra és beszámolóikra. Célom, hogy 1. tisztelettel megemlékezzem Brassai Sámuelről; 2. hozzájáruljak a szórendkutatás történetének ismeretéhez; 3. felidézzem a különféle kutatások kapcsolódási pontjait; 4. az alkalmat megragadva rámutassak egy-két le nem zárt szórendi kérdésre.

Brassai Sámuel (1797 vagy 1800–1897) kiemelkedik a magyar nyelvtudomány és nyelvi tudatosság történetében azzal, hogy bár – azt mondják –, 1997-ben kétszáz éve van, hogy megszületett, s kétségkívül elmúlt száz esztendeje annak, hogy meghalt, témái ma a tudomány érdeklődésének homlokterében állnak. Fogalmai újabb fogalmainknak részint megfelelői, részint előzményei.

Brassai korán, sokat és szenvedélyesen foglalkozott a mondatannal (I. Kocsis Lénárd 1902, Elekfi. 1950/1951a, 1951b, É. Kiss 1981), a mondattanon belül szórendi, sorrendi kérdésekkel: (l. pl. Joannovics 1887, II. rész, I. fejezet: 3-21; Molecz 1900, 6, Kenesei István 1989, 106-9); a mondat dualizmusát fejtegetve lényegében (ha szabad későbbi keletű szakkifejezéseket használni) a mondat aktuális tagolásának alapeseteivel. *Az* igéről szólva az igekötők használatának az időre és a történés minőségre (I. Szabó 1960) való hatását magyarázta olvasóinak (vö. pl. Hunfalvy 1862, 15 §: 474-5. l.; Budenz, 1866, 7, 15; Elekfi 1951b, 405; É. Kiss 1981, 100, ill. pl. Simonyi Ung. 259, Bujnák 1928; Klemm 254-60, 625-6, J. Soltész 1959, Szabó Zoltán 1960, 79; 1967, 7-8; Jakab 1976, 1982; Krékits 1977, Mátai 1989: 154 Bárczi 1963: 65-6, 281-2, 385, 386; Bihari-Tyihonov 1968, Vörös 1971, 76-7; Drahos 1977, Pete 1983, 141; 1994, 240; Szili 1994, Ladányi 1994-5, 48-50, Fazakas 1996:I., 38). Tudott Brassai a *felé* névutónak az imperfektiváló szerepéről *(vö.* Simonyi 1894, 132; Sebestyén 1956). A köz ismeri Brassainak a nyelvoktatásra vonatkozó gondolatait és eredetiségét is (l. pl. Szerdahelyi 1980, 94).

A jelzők, melyek (Brassai értette tág valójukban, I. Brassai 1870, 8, 45-6, vö. Kocsis Lénárd 1902, 63-7, Kalmár Elek 1904, 148-9, Elekfi László, 1950, 358, ill. 1997) a mondatot, mondhatnánk, ige szintje alatt szerteszét bővítgetik, a mondat szintező dését (vö. Deme 1971, 52-58) fogalmát vetítik előre.

Az igekötőkről és az igeképzés egy területéről Brassai állásfoglalásait Elekfi László így foglalja össze: „Igen korán felismerte a magyar igekötők perfektiváló természetét, és ezzel egyszersmind azt is, hogy a magyar igék perfektív, pillanatnyi történést jelentő csoportja a jelen idejű alakban jövőt jelöl. „Ha a jelen ige *elébe* ezen szócskákat: *meg, el, fel, le,* sat. tesszük, azzal a jelen ige legott *jövendővé* válik, ha csak a környületek *legvilágosabban ellene nem mondanak...*" (Okszerű vezér I. K.[5] 175). Később (AÉ. III, 64, 77, 252-3, 340-71) kifejti, hogy a cselekvés befejezettségének jelölésére elsősorban két igekötő szolgál: *meg* és *el.* Ezek közül a *meg*-nek ez az egyetlen szerepe, irányt soha sem jelöl. Kifogásolja az igeidőknek azt a latin filológusoktól származó rendszerezését, mely szerint minden jelen, múlt és jövő idejű ige lehet folyamatos, befejezett és beálló történésű. E kilences felosztást mesterkéltnek tartja, és inkább azt vallja, hogy az igetörzsök jelentéséből és a mondatbeli körülményekből folyik az igealak tartós, illetőleg pillanatnyi (bevégzést vagy elkezdést kifejező jelentése (AÉ. III, 80, 92-3, 122-3, EPhK. XXI, 504-5). Elekfi új bekezdésben ismerteti tovább Brassai nézeteit: „Foglalkozik az igék gyakorító, mozzanatos stb. változataival. Érdekes megfigyelése, hogy az *álldogál, ütöget,* típusú igék nem a gyakori, huzamos cselekvést fejezik ki, hanem a cselekvés elaprózottságát, kicsinylését, sőt becézését. Ezért ajánlja a *kicsinyítő ige* elnevezését (AÉ. III, 24). Itt is, mint általában, ügyel arra, hogy a választott műkifejezés valóban fedje azt a fogalmat, amelyre alkalmazza" (Elekfi, 1950, 358; vö. Fabó 1978).

Brassai persze sok minden mással is foglalkozott a nyelven belül és kívül (l. Fitz 1912). Eredetiségének Brassai maga is tudatában volt. Bár tekintélye már életében is egyre nőtt, mindig volt vita körülötte. Budenz például Brassai több felfedezését hibásnak vagy jelentéktelennek minősítette. Budenz (1864, 95-6; 1866) szerint Brassai alaptalanul lát lényegi különbséget a magyar igekötők és az indoeurópai (árja) prefixumok között, s túlzás Brassainak az a véleménye is, hogy az igekötő futurumot, tettleges jövőt (1864. 95), tempust, futurumot (1866, 7) fejez ki. Simonyi a Magyar Nyelvőrben (1897) Brassai halálát is úgy adja hírül, hogy a dicséretek után több túlzásáért megrója. – A halott kritikáját Simonyi lábjegyzetben is kiegészíti, mondván Brassairól a következőket: „más efféle következetlenségeket is többször kimutattunk nála. Ilyen ellentmondások vannak a helyesírási indítványom ellen irányzott levelében, mely most jelent meg a B(udapesti) Szemlében. Velem szemben kiemeli, hogy »ország dolga az írásmód általában sehol sem volt, csak nálunk tették úgyszólván codificatio tárgyává«, s ezt nem helyesli. Pedig én is azt vitattam, hogy a helyesírásnak, mint az irodalmi nyelvszokásnak általában, szabadabb folyást kell engedni s nem kell azt hinni, hogy az akadémiai szabályokkal megköthetjük." (Hat-hét sorral lejjebb:) „....tévedett abban a hitben, hogy...." – mondja az utolsó bekezdésben – „s nem volt tudomása..." – kezdi utolsó Brassairól szóló mondategységét Simonyi. Simonyi szerint, Brassai, eltúlozta a logika érvényesíthetőségét, s nem volt tudomása Brassainak Simonyi szerint „az újabb nyelvészetnek arról a vívmányáról, hogy a kivételnek is jelentős lélektani okai vannak" (*i.m.* 358 1).

Ha ma élne, Brassai talán egyöntetű elismertségnek örvendene, s tán örülne is elismertségének. Lehetséges azonban az is, hogy ma ugyanúgy viták kereszttűzében állna, mint a maga korában – ha másért nem, azért, mert előbb ellenszenvvel, majd csökkenő tartózkodással fogadta a finnugor rokonságról szóló tanítást. Nem tudom, védené-e álláspontját, amely szerint a mondatnak rendszerint egy fő hangsúlya és esetenként több *másodlagos hangsúlya van* (l. Brassai 1888), vagy elismerné (vö. Barna Ferdinánd, 1875, 43; Varga László, 1987-8; É. Kiss Katalin 1987, 8), hogy ez bizony a mondatoknak csak egy részét jellemzi; esetleg kétségbe vonná a megkülönböztetés jelentőségét, mondván, hogy hiszen több hangsúly lehetőségét azért ő is nyilván tartja.

Lehet, hogy Brassai az őt most dicsérőket, joggal vagy anélkül, lendületesen bírálná (vö. Haader 1997). Brassai munkájának eredményei mindamellett, vagy éppen a Brassai-féle vitaszellem folyományaképpen élnek és fejlődnek, különösen, azóta, hogy Molecz Béla (1900, 6), Balogh Péter (1888, 393), Kocsis Lénárd (1902), Gál Kelemen (1927), Elekfi László (1950/1951a, 1951b, 1964, 1986), Huszár Ágnes (1979), É. Kiss Katalin (1981; 1983, 7-9, 101; 1987, 17, 36, 90), Horváth Katalin (1983, 7), Balázs János (1985ab, 206), Klaudy Kinga (1987, 24-5), Ruzsa Imre (1989, 583) és mások a maguk kora, nemzedéke, közönsége számára Brassait mintegy újra felfedezték, elismerték, illetve tanítását továbbfejlesztették (l. Haader Lea 1997, Berrár állásfoglalásairól).

Brassait a nyelvészek körén kívül is népszerűsítik mind a helyi, ill. unitárius közösségekben, mind pedig a legszélesebb nyilvánosság körében (l. Boros 1899, Fitz 1911, 1912, Kőváry 1897).

Élénk Brassai mondatra vonatkozó állításainak utóélete. Különösen sokat emlegetik Brassai Sámuelt (Juhász József csehből fordított kifejezésével a ma *aktuális tagolás*nak, ill. a *mondat* aktuális tagolásának, aktuális mondattagolásnak *(aktuální členění věty)* nevezett jelenség vizsgálatában (l. Elekfi 1951, Berrár, vö. Haader 1977). Az aktuális tagolás kérdése természetszerűen összefügg a szórendi kérdésekkel (l. pl. Deme 1959, Dezső 1969, Gergely 1995, É. Kiss 1992, 79-115), ill. a különféleképpen értett (logikai, nyelvi, pragmatikus, objektív, szubjektív) előfeltevések kérdéskörével (l. pl. Kiefer 1983, Bánréti 1983).

É. Kiss Katalin 1983-ban így foglalta össze Brassainak a magyar mondatról alkotott véleményét – egyúttal tömören bemutatva Brassai nézeteinek s szóhasználatának változásait is: „A mondat egyetemes jegyeit kutatva Brassai arra a megállapításra jutott, hogy a mondat univerzálisan nem az alany s az állítmány dualizmusára épül, hanem csak egyetlen »tartó és fordulósarka van« az ige; az alany, helyesebben a nominativus csupán egy az ige bővítményei, Brassai terminológiájával élve, határzói közül. Brassai felfogásában tehát az esetgrammatika elképzeléseihez hasonlóan a mondat univerzális, elvont belső szerkezete igéből és az igének alárendelt különféle, egymással mellérendelő viszonyban levő bővítményekből áll. [l. Brassai 1861, 332, vö. pl. Kalmár 1904, 15 1]. Ezen elvont mondatszerkezet elemei a beszédben a közlő szándékainak és az adott nyelv specifikus sajátságainak megfelelően egy egyetemesnek látszó kommunikatív szerkezet alapvonalai mentén rendeződnek el. A bizonyos nyugateurópai nyelvekre jellemző alany-állítmány tagolódás tulajdonképpen e kommunikatív szerkezet sajátos megnyilvánulása, mely egy olyan nyelvspecifikus kikötés eredményeképpen jön létre, miszerint a kommunikatív szerkezet első eleme (többnyire) a nominativus kell hogy legyen.

A közlés lélektani folyamatát tükröző kommunikatív mondatszerkezetnek a kötött és a szabad szórendű nyelvekben egyaránt megfigyelhető, invariáns lényege a következő: a mondat egy vagy olykor több már ismert, tudott eszmét tartalmazó igehatározóval kezdődik, melyek »a mondat értelmének a halló felfogásában mintegy alapot vetnek, tehát figyeltetők, előre késztetők, a halló szellemi működését a szólóval összekapcsolják« (Brassai 1860, 341). Ezt a fajta mondatkezdő részt Brassai a téma 1852-es kifejtésében a szokásostól eltérő értelemben vett alanynak, *A magyar mondat* című tanulmányában (1860, 1863-65) *inchoativum*-nak, Laelius című könyvecskéjében (1874) *bévezető*-nek, *A mondat dualizmusa* című értekezésében (1885) *előkészítő rész*-nek nevezi. A mondatnak az inchoativumot követő, az igét magába foglaló, második része az *állítmány* (1852-3) vagy *zöm* (1860, 1863-5) vagy *mondandó* (1874) vagy *tüzetes rész* (1885). E második szerkezeti egység célja »oly cselekménynek vagy a cselekmény oly körülményének közlése, melyről felteszi a szóló, hogy a halló

előtt nincs tudva« (1874, 72). Az új eszmén vagy eszméken túl azok a tudott eszmék is a zömbe kerülnek, melyeket nem tartottunk szükségesnek előkészítőül kiemelni" (É. Kiss Katalin 1983., 7, 8).

A kérdés számontartása végett megjegyzem, hogy Brassai feltehetőleg még nem gondolta, hogy vannak szemantikai mélyszerkezeti esetek és felszíni esetek – ezt a véleményt nyilván nem is tulajdonítja neki senki. A fillmore-i esetkeret viszont valóban a Brassaiéhoz közel álló elképzelést mutat. Emelett Horváth Katalin (1983, 7) is joggal rokonítja Brassai igeközpontú mondatszemléletét Tesnière valenciaelméletével. Brassaitól itt *Az Uxor amans flentem flenscrius ipsa tenebat Imbre per indignas usque cadente genas* (Tristium L.I. Eleg. 3) mondat háromféle ábrázolása (1873, 7-8) közül csak az egyiket idézem:

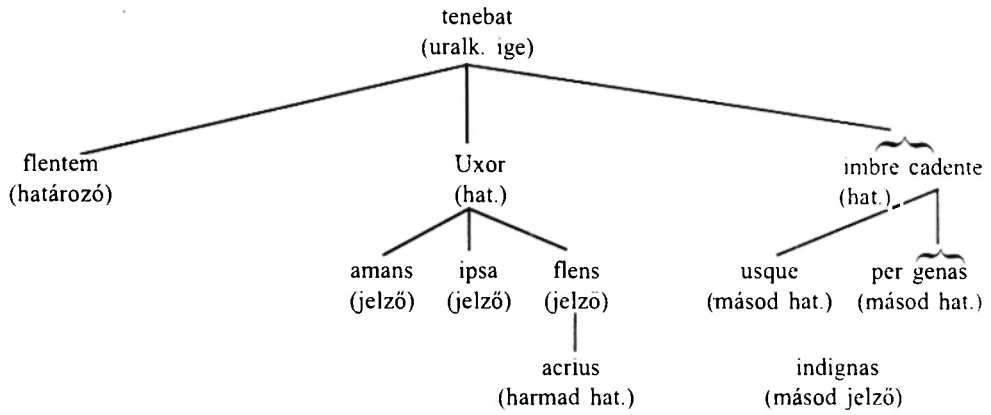

Fillmore ezt mondja: „A mondat alapstruktúráját tekintve egy igéből és egy vagy több főnévi csoportból áll, mely utóbbiak mindegyikét egy-egy esetviszony kapcsolja az igéhez" (Fillmore 1968: Rot–Siptár 1977, 86).

Az igeközpontúságot (l. Brassai 1860, 332, vö. Kalmár 1914, 15) mint alapelvet tekintve Brassainak és Fillmore-nak számos ismert vagy ismeretlen elődje és utódja lehet. Mindenesetre, Aratyunova (1972-3/1986: 203) ezt a mondategységet idézi Marcus Fabius Quintilianustól (35?–100?) : *in verbis enim sermonis vis est.* Peter von Polenzre (1985) hivatkozva Pete István (1993, 158) írja, mielőtt Brassait szóba hozná, a következőket: „Az ige központi szerepét a mondatban már 1781-ben megfogalmazta Johann Werner Meiner *Versuch einer an der menschlichen Sprache abgebildeten Vernunftlehre* c. művében, minden hatás nélkül..." Huszár Ágnes 1979-ben az alany és az állítmány viszonyáról szóló szakirodalmat ismertetve megkülönböztet olyan szerzőket, akik az alany primátusát vallják, olyanokat, akik hozzárendelésről beszélnek, végül egy harmadik csoportba sorolja az állítmány primátusának képviselőit. Az állítmány primátusát képviselik Huszár Ágnes összefoglalása (1979, 8–10, 15-20) szerint Johannes Erben (1958), Karl Boost (1955), Melcsuk (1964) ill. a következő magyar szerzők: Brassai Sámuel, Balogh Péter (1888), Kalmár Elek (1898), Gombocz Zoltán, Szent-

Iványi Béla, Deme László; megszorításokkal: Szabó Dénes, H. Molnár Ilona. Az igeközpontú mondatelképzelésekkel illik össze Helbig (1969) igekezelése (l. Behrens 1982, 100; Tamásiné Bíró, 1986, 1989). Behrens elmondja, hogy az esetgrammatika és a függőségi grammatikák között általában az a különbség tűnik szembe, hogy az esetgrammatika az igékhez való szemantikai kapcsolódásokat tartja számon és az univerzalitás igényével lép fel. A függőségi grammatikák konkrét nyelvek leírására vállalkoznak. Ilyen grammatikák szerzőiként Behrens (1982, 99) megemlíti vagy jellemzi a következők munkáit: Helbig (1971, 1973), Schenkel (1973), Engel (1970), Heger (1971), Heringer (1971). Maga Behrens (ha ezt nem emeli is ki) szintén igeközpontú, a valencia fogalmára épülő mondatleírást ad. Elemzésében lényeges mozzanat, hogy az ige (értsd: igető) előtti üres helyet betöltő elemet, amelyet Verbmodifikator (igemódosító) néven tart számon, szintén az ige valenciájának függvényeként kezeli.

Pete (1993) a következő csoportosításban ismerteti (különféle kiegészítésekkel) az angol és a német nyelvtudományban leginkább elterjedt mondatelemzési módszert: 1. lineáris pozíciós nyelvtanok (különféle ábrázolási technikákkal és részmegoldásokkal 2. függőségi nyelvtanok. Pete itt szól Brassairól is. – Az alany-állítmány egyenrangúságát Brassai ellenében megtartotta a Brassait értékelő, és hatvanhét lapon át elemző Kocsis Lénárd (1902, 67).

Mai szemmel nézve meglepő, hogy Brassai, pillanatnyi szűkebb témájától függetlenül, tekintettel volt arra a két elkülöníthető módra, ahogy a mondathoz a beszéd során viszonyulunk: a mondat m e g a l k o t á s á r a, komponálására, vagyis a beszélő szerepére és hozzáállására, illetve másfelől, a halló, a hallgató, a befogadó szerepére, a mondat d e k o m p o n á l á s á r a. Itt nemcsak az aktuális mondattagolásra gondolok, hanem Brassainak a szerkezeti többértelműségek iránti érzékenységére. Brassai láthatólag tudatában van annak, hogy a beszéd hallgatója a be nem fejezett mondatokhoz próbaképpen újabb és újabb szerkezeteket rendel, s ezeket elvetve-módosítva akkor jut a végleges és kész szerkezethez, mikor a mondatnak szerkezet-egyértelműsítő pontjához ér.

Brassai *A mondat dualizmusa* c. munkájában (1885) meg-megemlíti, hogy a Rablais gyakorlatából ismert korai francia szórend még kevésbé volt kötött, mint Brassai kortársainak francia szórendje; de szól Brassai – korábbról vett példával – a latin nyelvnek és a franciának a szórendjében tapasztalható különbségekről is. Ily módon Brassai Sámuel számon tartja és megítéli a szórend történeti változását s a változások motívumait. Figyelembe véve Brassainak Haader Lea (1997) említette n y e l v t ö r t é n e t e t n e m b e c s ü l ő kijelentéseit, ez persze Brassai megbocsátható következetlenségét mutatja.

Mi az, amire Brassai már maga is mint örökségre támaszkodhatott? Némi önkénnyel mondhatjuk, hogy a Brassai-félék működésének napja talán már 1530-31-ben derengett. Ekkor Jacobus Sylvius Ambianusnak *Grammatica Latinogallica* c. műve már – a latin mellett – a f r a n c i a nyelvről is adott

ismereteket (l. Balázs 1987, 278). Nyolc évvel a *Grammatica Latinogallica* megjelenése után megjelenik Sylvester János munkája, a maga szép, de páratlannak immár nem mondható címével: *Grammatica Hungarolatina.* Sylvester a grammatika területén nyelvújítást indít: *nevező, nemző, adó, hívó, vádoló, elvivő* – ezek lettek a latint követő, de magyar szóelemekből épülő esetnevek. Zömük nem olyan szellemes, mint Brassai *zöm*-e, de bévezetőnek és előzménynek megteszik a bátrabb hangú utód mondandója és egészítvénye elé.

Sylvester parole-ról nem tudhatott, s hogy a mondat parole-jelenség volna, nem állíthatta hanem azért a mondatot *beid*nek nevezi.

Minthogy Brassai tudta, hogy az ige időértékét az igekötő befolyásolhatja (vö. Szinnyei 1887, Budenz 1866, 5; Elekfi 1950, 357, É. Kiss 1981, 100) idézem – Szathmári István (1968, 109), Jakab István (1982, 11) és Szili Katalin (1988) nyomán – Sylvester Jánosnak Brassaiét megelőző, kissé talányos, szerintem az első pillantásra gondolhatónál tágabb és (még) bizonytalanabb értelmű igekötő-tárgyalását. C. Vladár Zsuzsa fordításában: „Nyelvünkben az El, Meg, Le, fel, alā stb. és hasonló szócskák, mint dimitto – *El boczatom, occido* – megőlőm *ascendo – fel megek, descendo – leßallok, auag ala megek: elválaszthatlan elöljárószók, s éppen ezért írásban sem szabad az igéktől elválasztani őket, s nagyjából olyasmi a szerepük, mint a παλτυ–nak újra, vissza a görögben. Ezek ugyanis azoknak az igéknek, amelyekhez kapcsolódnak, επιτσιζ-t adnak, azaz erélyt és határozottságot, amint a következő és hasonló mondatokban látni:* ***mitto te****, boczatalag tighedet* ***dimitto te****, elboczatlak tighedet;* ***caedo te*** *ől*lek *tighedet;* ***occido te*** *meg ől*lek *tighedet.* (Sylvester/Vladár 1539/1989: 731 vö. Szili Katalin 1988, 348). – A határozottság itt persze (csak) a *vehementia(m)* fordításaként/helyén jelenik meg.

Elődje Brassainak Szenczi Molnár Albert is, aki 1610-ben olyan nyelvtant jelentetett meg *(Grammaticae Vngaricae libri duo),* amely – mint ezt Szathmári István (1968) elismerő szembeállítással kiemeli – már külön mondattant tartalmaz: *Grammaticae Vngaricae Liber Secundus de Syntaxi.* Éder Zoltán (1995, 55) hivatkozik Prof. dr. habil J. Dietze 1994. május 5-én kelt levelére. Eszerint 1743-ban, Halléban jelent meg az Éder Zoltán vizsgálta s alább megnevezendő, **német** nyelvű, **francia** nyelvkönyvnek az első kiadása. Ugyane nyelvkönyv második kiadásának egy példányát Éder Zoltán 1993 decemberében. Münchenben, a Bajor Állami Könyvtárban (Bayerische Staatsbibliothek) találta meg. Éder írja „A címlapon ez áll: ***Verbesserte Grammaire Raisonnée,*** *Oder:* ***Erleichterte Französische Sprachlehre.*** *Nachh der Methode und Ordnung der Langischen Grammatic eingerichtet. Zwote und mit einem Register vermehrte Auflage. Halle, Im Verlag des Waisenhauses, 1758."*

1794-ben, Kolozsvárott megjelenik Gyarmathi Sámuelnek *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*e. Éder Zoltán 1995-ben igazolta, hogy Gyarmathi fő forrása a fent említett francia nyelvkönyv, s elmondta Éder Zoltán azt is, hogy Verseghynek szintén a fenti német nyelvű francia nyelvkönyv lehetett a fő forrása.

Verseghy Ferenc (1757-1822) német nyelven írt magyar nyelvtanában (1805; vö. Éder 1985) már nagy jelentőséget tulajdonít a magyar mondatalkotás (konstrukció) lényeges részeként tárgyalt szórendnek (1805, 141-5). Véleménye szerint a leghangsúlyosabb részt és tartozékait helyezzük a mondat elejére, s nyomaték csökkenésének rendjében következik a többi rész. A szerző szavaival: *„Man ſetze ... den Theil der Rede, der den ſtärkeſten Nachdruck haben ſoll, mit ſeinem Anhange aut den ersten Platz des Satzes, und dann die übrigen in der nämlichen Ordnung, in welcher ihr Nachdruck abnimmt"*. Verseghynek ezt az állítását Fogarasi később, okkal és joggal, cáfolja. (l. Fogarasi 1838, alább is). Az ige előtt álló, főhangsúlyos rész valójában nem feltétlenül áll egyúttal a mondat elején, s a mondat nem feltétlenül „halkul" az elejétől kezdve egészen a végéig.

Mindamellett a hangsúly és a szórend közötti valamilyen összefüggésnek a ténye cáfolhatatlan, s a Verseghynél olvasható példamondatokat is maga és mások okulására tudta fordítani Fogarasi, a Fogarasit olvasó Brassai és az utókor.

Verseghy kiemeli, hogy a főhangsúly nemcsak az alanyesetre (értsd: az alanyra), hanem a tárgyra, az igére és egyébb részekre is eshet. A kontrasztív témának, ill. a mondat fókuszának a hangsúlyossága között nem tesz kellően világos fogalmi megkülönböztetést, de szemléltető mondatai és német fordításuk igen beszédesek e tekintetben is.

Néhány példája:

a) Der Nominativ. *Az oroſok megverték a Törököket* (...) oder: az *Oroſok a törököket megverték* ... (Verseghy jelöli a zárt e-t).

b) Der Accusativ. A' *Törököket megverték az Oroſok*. (...) Verseghy itt megjegyzi, hogy a németben leginkább passzív megfelelővel élhetünk. *Die Türken ſind geſchlagen worden von den Rusen*. Más (kiemelő szerkezetet tartalmazó) német mondattal fordítja a következő mondatot:

A Törököket verték meg az Oroſok: Die Türken ſind es, die geſchlagen worden ſind von den Ruſen.

Stb.

Brassai Sámuel elmúlhatott nyolcesztendős, mikor Révai halála után Pápay Sámuel rászánja magát, hogy befejezze és megjelentesse a maga munkáját, melynek címe *A magyar literatura esmérete*. A mai olvasó e címből ki nem találná, hogy a mű nagy része a nyelvvel foglalkozik. Pápay a nyelv eredetéről, a nyelv normalizásának kérdéséről, a nyelvváltozásról és a szórendről is beszél.

Pápay Sámuel határozottan állítja, hogy korának magyar nyelvét – ahogy mi mondanánk – normalizálni kell: meg kell regulázni. Sem spontán kialakult nyelvi egységet nem tapasztal, sem a tarka írói gyakorlat nem tetszik neki. Nem gondolja, mint Révai Miklós, hogy a régiek nyelvhasználatát kellene mindenképpen követnie neki s kortársainak, mint ahogy elfogadja, hogy a jövendő magyar nyelve megint csak más lesz, mint az ő koráé. Pápay elveti azt a gondolatot is, hogy talán a józan ész, a ráció eligazítására számítani lehetne. Johann Cristoph Adelung (1732–1806) nyomán a maga korának nyelvszokására kíván alapozni.

Könyvének negyedik fejezetében, kifejezetten didaktikai megfontolásból, latin mintára írja le a névszóragozást – *A magyar szók hajlításáról* c. fejezetben. A *névszók* hajlítását, a „*declinátió*"-t, *ejtegetés*nek nevezi, s ennek megfelelően, a nagybetűvel kezdett *Casus*-nak magyarul az *Ejtés* nevet adja. Az esetek megnevezése könnyen megy: sorszámozással. A harmadik ejtést Pápay latinul *Dativus*-nak írja; példái ezek: *szó-nak, úr-nak, tő-nek, öz-nek, kert-nek,* de kifejti, hogy ide tartoznak azok a „végzetek" is, „mellyeket a' Deákok *Praepositiok* által jelentenek ki. *Ötödik fejezet. A' magyar szók' elhelyezésérül. – 76. paragrafus: A Szók' Elhelyeztetése általlyában* – ezt a címnyalábot a szórendről szóló fejtegetés követi. Pápay, mint látni fogjuk, a szórend kapcsán is szól az esetekről.

Általánosabb érvényű fejtegetése így hangzik: *Habár a' Szók magokban külön–külön véve meghatározott 's világos jelentésűek is, de ha nintsenek egymással öszvefüggőleg elhelyeztetve, hanem minden rend nélkül tővel hegygyel vagynak öszvehányva, úgy nem válik belőlök értelmes mondás, p. o.* ***én akart levelemre pénzt. már atyám a' volna küldeni postánn ízben az ámbár.*** *Mikor a' Szókat egymással úgy szerkeztettük egybe, hogy beszédünket mások világosan megérthetik, ezt a' munkálkodást nevezzük a' Szók 'Elhelyezésének (Syntaxis), és minden öszveigazításának külön nevezettel Szerkesztésnek (Constructio). – A 'Magyar Szók illyetén Szerkeztetésének módgya, a' mennyiben köz más Nyelvekkel is, arrúl itt szükségtelen volna értekezni; tsak azt vizsgállyuk meg tehát, a' mi itt is a' magyar nyelvnek tulajdona, vagy tulajdon különösségei között is tsak azt, a' mi nagyobb figyelmet érdemel.*

Mi érdemel figyelmet Pápay szerint? a) a személynevekben a vezetéknév helye (***Hunyadi*** *Mátyás),* b) a méltóságnév helye (***Szolgabíró*** *Vasvári),* ellenben. *Mátyás* ***Király,*** *Pál* ***Mester,*** c) ezek helye a megszólításban: *Ur, Uram, Asszonyom (Biró* ***Ur,*** *Atyám* ***Uram,*** de idegen hatásra már: ***Uram*** *Bátyám,* ***Asszony*** *Anyám).* Mondhatnánk, Pápay foglalkozik a névszói csoport egészével is. A d) pontban ugyanis ezt írja: *„Amikor egy dologhoz vagy Személyhez tartozó több szók összveillesztve állanak, ilyenkor tsak az utólsó főbb szót ejtegettyük, p. o.* ***láttam, Második Jó'sef Császárt,*** *nem pedig más Nyelvek szérént így:* ***Másodikat Jó'sefet Császárt.*** *Ez ellen vétenek, akik igy szóllanak:* ***Bírák Urak, Szolgabírák Urak."***

Szól Pápay a jelzői szerepű s általa (nagybetűs) *Mássalérthetőnek* nevezett melléknév és számnév szórendi helyéről (ezek megelőzik *Magánérthetőjüket,* főnevüket), s szól a jelző jelzőjének helyéről is: ***nagy*** *állat,* ***első*** *rész, az esztendő* ***négy*** *része,* ***nagy tudományú*** *férfiú,* ***szép elméjű*** *asszony,* ***viz izű*** *bor:* ezek Pápay példái. Nem feledkezik meg a birtokos szerkezeteknek, a személyes névmások birtokos szerkezetbeli szórendi helyéről sem *(az én ruhám).*

A 81. paragrafus címe: A' Magyar Szók' helyheztetésének rendgye. Itt mondja ki Pápay a következőket:

1. „Ha két Magánérthető közül az egyik a' bíró, a' másik pedig a' birtt személyt v. dolgot jelenti, ... tehát a' bíró szónak elöl kell állani" ... (vagyis a birtokosszó megelőzi a birtokszót). 2. „A Magánérthető közvetlen' eleibe

kivánnya a maga Mássalérthetőjét." (értsd: a főnevet jelzőként megelőzi a hozzá tartozó melléknév). 3. „A természeti rend (') úgy kívánván, az Első Ejtésnek (= alanyeset, alany) utánna szoktuk tenni az Igét, p.o. *az atyám akart, Péter ir".* Fontonak tartom a negyedik pontot: 4.) „A 4dik Ejtést (= a tárgyesetet, a tárgyat) az első Ejtés (alanyeset, alany) és az ige közé szoktuk helyheztetni, p. o. *az atyám* ***pénzt*** *akart küldeni, Péter* ***levelet*** *ir, ők* ***azt*** *mondották hogy* 's a' t. A 4dik Ejtés utánn (a tárgyeset, tárgy után) tesszük aztán a 3dik (= részes) és a 6dik (= ablativusz) Ejtéseket, p. o. *Péter* ***Levelet*** *irt a'* ***Baráttyának Budárul;*** *ők* ***azt*** *mondták* ***nekem*** *a'* ***kertben*** *'s a' t.* 5. Az Adverbiumokat, minthogy az igéknek környülállásait határozzák meg, éppen mellé teszi a' Magyar az Igének.

... 6. A' *Kérdésekben* a 'Kérdő Névmássának (hozzá értvén a' Magánérthetőjét, és ezt: nem, és is) és Határozónak közvetlen' utánna teszszük az Igét, p. o. mitsoda könyvet olvastál tegnap? nem tehette, a Deák szerint így is: *mitsoda* ***tegnap*** *könyvet olvastál?,* vagy: *mitsoda könyvet* ***tegnap*** *olvastál."*

Ezek után – mintegy megijedve, hogy a fenti szintaktikai, „esetekre szabott" leírást az olvasó túl mereven találja értelmezni –, Pápay, mondhatnánk, a kommunikatív szempontú elemzéshez közelítve, kiemeli, hogy azért a magyar nyelv a szórendet illetőleg *nincs „megmásolhatatlan regulához olly szorosan kötve, ... mint a Franczia. Mert kivévén az utóbb említett 6dik Regulát, egyébiránt a' Magyar a' szerént rakja elöbb vagy hátrább 'a szókat, a' mint a' főbb tzéllya ez vagy amaz szóban vagyon, és a mely szót fontosabban 's hathatósabban akar a' halló' vagy. olvasó' értésére adni, és a figyelmetességet rávonni, azt teszi elöl."*

Nem elégszik azonban meg ezzel az általános kitétellel. Minthogy a szintaktikai helyzeteket, mint láttuk, esetnevekkel jellemzi, s ezek elsődleges helyét rendre feltünteti, későbbi fejtegetésében az esetek (ejtések) helyének a beszéd célja szerinti módosulásáról is szól. Minthogy a tárgyesetről (a negyedik ejtésről) azt mondta, hogy (az igét értelemszerűen megelőzve), az alanyeset és az ige között áll, a szabályt kiegészítve Pápay a többi közt ezt mondja „nem megmásolhatatlan törvény az, hogy a 4dik Ejtés az Első Ejtés és az Ige között álljon, azután pedig a' harmadik és 6dik Ejtés p. o. Péter irtt levelet nem János".

Konklúziójában, Pápay kimondja, hogy a magyar nyelvben „a Beszélőnek főbb tzéllya határozza meg a' Szóknak egymás után való helyheztetését és az annyira kötelezi a beszélőt, hogy szükségképpen úgy kell tennie a' Szót előre vagy hátra, a mint az egygyik Szóban vagyon inkább a' fő célja mint a' másikban".

1818-ban jelent meg: Verseghy Ferenc magyar nyelvű nyelvtana, a *Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány...* A Verseghy német nyelvű munkájából ismert szórendi szabályok itt is előkerülnek. Verseghy is normalizálást tart szükségesnek, de ehhez sem nem a régiségben, sem nem a szokásban, hanem a rációban keres inditékot és indoklást. Így ír:

„A' sokféle felekezetet tehát lehetetlen lévén megeggyeztetni, nem volt bizonnyára egyéb hátra, hanem hogy Nemzetünknek sükeresebb gondolkozású

réſze nyelvének művelésében a' Filozofiához folyamodgyon. Innen történt, hogy a' Felséges Helytartó Tanács ama'. Kegyelmes Intimátumában dd. 31. Január. 1814. Nro 25342. mellyel a' Magyar Grammaticának Plánum ſzerint való kidolgozását reám bízni méltóztatott, világos ſókkal megkívánnya, hogy e' munka határozot Principiumokra építtessen ... (2. l)."

Fontosnak tartja Verseghy, hogy a magyart a latintól elválasztva, a magyar nyelv sajátosságait tiszteletben tartva tanítsák: „*(A) Syntaxisban, melly mindenik emberi nyelvnek nemzeti lelke, olly meſſze távozik anyanyelvünk a' Deáktúl, sőt még a többi napnyugoti nyelvektűl is, hogy mihelyt ezeket követi, azonnal nevetséges ſzokatlanságokot, és érthetetlen termé ſzetlenségeket is szül. Ezeknek eltávoztatására elkerülhetetlenül ſzükségesnek itéltem, hogy a' határozott Principiumokra épített Grammaticában a' Syntaxis voltaképen előterjeſztessen. Mellynek fogyatkozása a latinismusoknak mind eddig eggyetlen eggy forrása volt.*" (4.1.)

Verseghynek a szórendet illető fejtegetései közül emlékezetes az alábbi: *XXVII. Sakaſz. A' mondás' réſeinek törvényes helyeztetésérül.* 264.§: *Mellyik a' mondás' réſzeinek helyeztetéserül az első fő regula?*

*1. Felelet: Mivel bizonyos, hogy a' gondolatoknak, mellyekbül az itéletem eſzünkben támad, különbféle nyomadékaik lehetnek, némellyek közüllök magához az itélethez tartozván, némellyek pedig környülállásaihoz, mellyeknek eggyike a' másikánál fontosabb lehet: következik, hogy a' ſzavaknak is, mellyek e gondolatokat, és e környülállásokat jelentik, külömbféle nyomadékokkal bírnak. E' talpigazságból ugyanezen ſzavaknak, úgymint a mondás' réſzeinek helyeztetéséről a' következő fő regula támad, hogy a' **legnagyobb nyomadékú szót mindenkor előre kell tenni, utánna pedig a többieket olly renddel, a mint nyomadékok garádicsonkint fogynak.** Eshet pedig a legfőbb nyomadék a mondásnak akármellyik részére, ammint e példákbul kitetſzik.* (Az én kiemelésem. Wacha Balázs).

1824-ben jelent meg Márton József német nyelvű magyar nyelvkönyve. A tizenkettedik fejezetben (a 238. pontban) a szórendről adott szabályából lényegében ugyanazt tudhatjuk meg, amit Verseghy is állított. Márton ugyanis így foglalja össze mondandóját: „*Die Ungrische Sprache hat nähmlich, ſo wie die ſchon einige Mahl errinnert worden is, die ſe beſondere Eigenthümlichkeit, daß man darin jenen Theil der Rede, der den ſtärk ſten Nachdruck haben soll, mit ſeinem Anhange gleich auf den ersten Plat3 des Sat3es ſet3et, welchen dann die übrigen, in der nahmlichen Ordnung, in welcher ihr Nachdruck abnimmt, folgen.*"

Szemere Gyula (1974, 14) Deme Lászlótól idézi, hogy „helyesírásunk tulajdonképpeni nagy kérdései már jóval a reformkor előtt eldőltek" (RefNy. 34). Az igekötők vagy egy részük helyének a mondaton belüli mozgása az írásgyakorlatból a XIX. század tudatosságának fokán olyan nyilvánvaló volt, hogy már az első helyesírási szabályzatban tükröződött. Hogy éppen az igetövet megelőző igekötőt íratják egybe, az nem lehet független attól, hogy az ilyen igekötő szólamot kezdett akkor is. A szabályzásról Szemere Gyula 1974-es helyesírástörténetének további idézetet és hivatkozást tartalmazó mondatait idézem: „Az 1832-ben kiadott 'Magyar helyesírás' és szóragasztás'

főbb szabályai, az akadémiai helyesírás első szabályzata (és ez egyben az első akadémiai kiadvány is) egyetlen részletében sem hozott valami merőben újat, olyasmit, aminek a korábbi írásgyakorlatban ne lett volna előzménye" – írja Szemere (1974, 14). Erről a szabályzatról szólva mondja ugyanő később a következőket is: „A jelentéselkülöntést szolgálja az i g e k ö t ő n e k mint az ige jelentéstartalmát módosító képzőszerű elemnek az igével való egybeírása." Ezt – korának többségi gyakorlatát követve (vö. Fábián, AkHElőzm, 190) – már az AkH. 1832. megköveteli: „Az igék, midőn némely igehatározókkal összetétetnek, mellyek: *meg, föl, le, ki, be, el* minden kötjel nélkül kapcsoltatnak; elválasztatnak azonban, ha az igehatározó, az értelem úgy kívánván, hátra tétetik (31)".

1838-ban jelent meg Fogarasi Jánosnak Ευηκα c. tanulmánya három folytatásban, az Athenaeum 13., 16. és 19. számában. Fogarasi azóta is sokat emlegetett fő szórendi szabálya szerint (vö. pl. Joannovics György 1887:10–14, É. Kiss 1983), a mondatban *„a hangsúlyos szót követi tüstént a határozott módban (finitus modusban) lévő ige"*. Fogarasi tehát nem szól a szórendről anélkül, hogy a hangsúlyról ne szólna. S tud róla, hogy egyébként is (a szón, szintagnám belül is) jelentés-megkülönböztető szerepe lehet a hangsúlynak: *apad: a* ***pad; akar: a kar, azok: az ok.***

Fogarasi célja: a magyar szórend legfőbb szabályainak rögzítése. A folyóirat széles közönséghez szól: Fogarasi ennek megfelelően (s a kor szokása szerint) hosszú bevezetéssel kezdi; sort kerít más témájú munkáinak, gondolatainak népszerűsítésére is. A szórendre vonatkozó szakszerű mondanivalóját hol kedélyes, hol lelkes szövegrészekkel köríti. Látásának váza a következő lehetett volna:

(I.) 1. Most nem az örökmozgóról, a játékszínről s nem a magyar nyelv metafizikájáról lesz szó.

2. A téma bejelentése: „Többet már nem kínozlak, hanem csak megmondon, a 'többek közt mit találtam ki; t. i. a' szóhelyezést, vagy a' szók' elrendelése, egymás után következése' szabályát a' magyar nyelvben (i. m. 1961.) ...

3. Kezdetik a kortársak nyelvhasználatának bírálata ...

4. A hangsúly és a szórend viszonya más nyelvekben (német, francia, angol). Szavak (hangsúlyos vagy hangsúlytalan) helyéről beszélt itt, nem pedig adott szófajú szónak s nem adott mondatrésznek a helyéről – i. m. 196-7.).

5. A szórendet korábban vizsgálókat bírálja –, Verseghyt, Mártont. (Fogarasi *i. m.* 187, 242, 245. vö. pl. Verseghy 1805a, 141-2, 181-8, Márton 1824, 111. 1).

Verseghy Ferenc ezt írta volt:

Man ſetze den Theil der Rede ~	Azt a beszédrészt,
der den ſtarke ſten	amelyre a legnagyobb
Nachdruck haben ſoll	nyomaték esik
mit seinem Anhange	tartozékával együtt
auf der ersten	a mondat első

Plat3 de ſ Sat3es, und	helyére tesszük,
dann die übrigen in der	azután pedig a többi
namlichen Ordnung,	mondatrészt, abban
In welcher ihr Nachdruck	a sorrendben, ahogy
abnimmt.	hangsúlyuk csökken.

Verseghy 1825a),

Fogarasi ezt vagy ilyen állítást bírálva mondja: „ha a nominativust középre vagy utólra teszem is, legkisebbet sem változik az értelem..." (Fogarasi, 1838, I. rész, 198.1.).

Ma a fentiekhez hozzátehetjük: 1) állítják-vitatják, finomítják, hogy a bevezető rész (topik) szokott többnyire kevésbé hangsúlyos lenni, mint az utána következő, fókuszbeli elem; 2) a mondat végén is lehetnek, vannak (a fókuszt közvetlenül követő igénél) vitatott mértékben hangsúlyosabb mondatrészek. Vannak keresztállásos mondatok (l. Elekfi 1987) A mondat főhíre (l. pl. Hukaya 1973) a mondat végére is kerülhet. (Előadja a zenekar.)

Térjünk át Fogarasi közleményének második részére:

(II.) A hangsúlyos szót úgy találhatjuk meg, hogy a mondatot kérdővé vagy tagadóvá alakítjuk. „Ha kérdővé alakitjuk, azon a szón fekszik a' hangsúly, mellyel a' kérdésre felelünk..."

„...Ha pedig tagadóvá alakitjuk' a' mondatot, azon szón fekszik a hansúly, melly előtt a' nem szó áll..." (*i. m.*, II. rész, 242.)

„Minden magyar mondatban csupán a' hangsúlyos szóra és az igére kell ügyelni... Mellyre nézve a fő szabály ez: A' hangsúlyos szót követ tüstént a' határozott módban (finitus módban, így hívjuk mindeniket az infinitivuson kivűl) lévő ige, a' többi szók előbb utóbb állhatnak 's akármelly renddel következhetnek ..."

Ezen fő szabályból folynak...:

1) „Ha az igének előraga (*meg-, el-, be, ki-* stb) is vagyon, ... az ige előragát is elereszti maga elől, s utól teszi (...)

2) Ha pedig a' hangsúly magán az előragos igén fekszik, a' fő szabályt úgy kell érteni, mintha a' hangsúly az előragon feküdnék, s' ezt követi tüstént az ige."

... „ha a' hangsúly az előragos igén nyugszik, az ige a' mondatnak elejére, közepére vagy utoljára és így a kárhova tétethetik, de az előrag tőle el nem válik".

3) Fogarasi szerint az igékötőtlen igét (ha „az igének.....előraga nincsen"), ha hangsúlyos, inkább a mondat elejére szokás tenni.

4) a) A főnévi igenevet nem kell figyelembe venni: a fő szabályt a határozott módban álló igére kell alkalmazni. *(A szinházat **meg fogom** látogatni: **A szinházat fogom** meglátogatni).*

4) b) A „van, vannak" (névszói állítmány esetén) elmaradhat: ez nem változtatja meg (egyébként) a szórendet: „szép (pulchrum est) a hazáért meghalni."

Fogarasi kitér a felszólító (parancsoló) mód szórendi következményeire is.

5) „A tagadó mondatban" a hangsúly Fogarasi szerint azon a szón van, mely előtt a' „nem" vagy „ne"(nicht).. vagy melly után a „sem" vagy „se" (auch nicht).... következik.

Megjegyzés: a kezdeti általános megfogalmazás ellenére Fogarasi – mint erre Kalina Erzsébet szemináriumi előadásában felhívta a figyelmemet– végső soron **nem** mossa össze

a) *Pista {**nem** ment be} a szobába*
b) *Pista {nem - . a **szobába**} ment be*
vagy
c) Pista a {**szobába:** .–sem ment be}-szerű mondatokat.

Fogarasi kiinduló megállapítása az a)-féle mondatokra nem áll, s ezt Fogarasi ki is fejezi: a b) és c)-féle mondatokra ugyanakkor a Fogarasi-féle megállapítások igazak:

a b) mondatban a hangsúly azon a szón van, mely előtt a *nem* elhelyezkedik, más szóval a hangsúlyos szó a *nem*-et követi.;

a c) mondatban a *sem* a hangsúlyos szó után következik, más szóval a hangsúlyos szó a *sem*-et megelőzi.

6) A kérdő mondat (eldöntendő kérdésre gondol) szórendjét tekintve nem különbözik az egyebektől (l. *i. m.* 248. 1.).

7) Parancsoló (=felszólító) módban az előrag (igekötő) az ige után is állhat; ez szerinte inkább „kérés"-ekben van: az előrag élen állása szigorúbb parancsnak minősül (*i. m.* 248-9. 1.).

(III.) Fogarasi beszél a fő szabályok alól való kivételekről is (cikkének III. részében: i. h. 289-302).

a) A *mind, minden (mindig, mindjárt, mindenféle stb.)* s akár több ezekhez tartozó egyéb szó + *is* után az ige előragja (=igekötője) megmarad az ige (töve) előtt: Hasonló szavak: *tüstént, egyszeriben, legottan, örökké.* Fogarasi áttekinti a jelzős, birtokos szerkezetek szórendjét, szól az utoljárók (~ névutók), kötőszók (is, ha), ezenkívül szól különféle néven nevezett módosítószók szórendi helyéről (*sem, is, ugyan, csak*).

További pillérek:

Hat évvel Fogarasi Ευρηκα-ja után jelent meg (1844-ben) Henri Weil *De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparees aux langues modernes* c. munkája. Ebben a munkában felmerül a mondat aktuális tagolásának gondolata. A szakirodalom gyakran kiindulópontként említi a művet. A következő évtizedek Brassai kibontakozását hozzák: 1852-53: *Tapogatódzások a magyar nyelv körül, 1860: A magyar mondat 1870: A mondat dualizmusa.*

Nyilván Brassai hatását is megemésztette Arany János, aki a Magyar Nyelvőr második évfolyamában jelenteti meg *A szórend* c. cikkét. Arany megkülönböztet állító és tagadó mondatot (a tagadó mondat szórendje esetenként különbözhet az állítóétól: *írom–**nem** írom;* de: ***megírom: nem** írom **meg***). A tagadó mondat nyomatékos; az állító mondat (mondanák később)

lehet nyomatéktalan lehet nyomatékos: Arany nyomatéktalan állító mondatból indul ki: „Állító mondatnak nevezem azt, amely egyszerűen állítja vagy jelenti az egyes mondat tartalmát; melynek hangsúlya is az egész mondatra vonatkozik" – vagyis nem nyomatékos. Más a „puszta ige" tagadása (pl. *írom: **nem** írom);* más a terjedelmesebb szegmentumoké (Aranynál: ha „igehatározó", pl. igekötő áll az ige mellett, pl: ***Leírom.** – **Tudtára** adták: **Nem** írom **le**: **Nem** adták **tudtára***).

Az igekötő (stb.) állító mondatban a határozott módban álló ige előtt áll; ha csak (tartalmilag „fő") **fő**ige van, így ez előtt: ***Leírom;*** ha a határozott módban álló (=személyragozott) ige **segédige,** akkor a segédige előtt áll (***Le fogom** írni*) – nem pedig a főnévi igenév *határozatlan mód*ban álló ige (=főnévi igenév) előtt.

A kérdés (eldöntendő kérdés) nem változtat a szórenden. Arany az állító mondatokon belül megkülönböztet *positiv, jellemű, plus*-os (pozitív, pluszos), és *negativ jellemű, minus*-os (negatív, minuszos) mondatokat, pl. *Sokszor megszólította: Ritkán szólította meg* (vagy: *Nem szólította meg*).

Brassai munkáját persze meg is haladták, tovább is fejlesztették. Nem véletlen például a régebbi szerzők közül Molecz Bélát, a szórend történetének kutatóját, az újabbak közül pedig Elekfi Lászlót, É. Kiss Katalint, Varga Lászlót, valamint H. Varga Gyulát említem, akik részint nagyobb nyelvi anyag alapján pontosabban, részint új szempontokból (és pontosabban) elemzik a Brassai felvetette mondattani és szórendi jelenségeknek egy-egy részét. Brassainak az etimológiához s a nyelvműveléshez való viszonyát nem tudom s merem minősíteni, azon túlmenőleg, hogy saját alkotó nyelvhasználatát respektálom.

A mondat aktuális tagolásának kérdéskörében, gondolom, mind Brassainál, mind korunk különféle irányzatú magyar nyelvészeti leírásainál előbbre jutott – Elekfi László két speciális tekintetben; abban, hogy a mondat két aktuális tagolás szerinti alapegységének gyakori megfordíthatóságát – a racionális és az emocionális tagolás nevén – rendszeresen és oknyomozó módon viszgálja; s abban, hogy Elekfi a mondat aktuális altagolásával is rendszerszerűen foglalkozik. Tovább jutott nyilván a transzformációs mondatlemezés, a szórendi kutatás és a szövegnyelvészet több általános és sok részletkérdésben, de ennek pontosabb megítélése túl nehéz feladat.

Brassai nyomán járó, de részletesebb leírások vannak ma a fókusz szemantikájáról, a fókuszt megelőző kvantorpozícióról, a mondaton belüli hatóköri viszonyokról, a tagadásról. Hukaya Sitosi (1977), a szórend algoritmizálhatóságát célozta meg. Az állítások logikai szerkezete és nyelvi formája közötti viszonyt minden korábbinál élénkebben kutatják és vitatják. Közben megjelenhetnek új fogalmak, amelyek részint pontosabban tükröznek valamilyen nyelvi tulanjdonságot; ugyanakkor nem garantáltan egzaktak.

Brassai az igekötők önállósága mellett érvelt. Ma egyre többen nemcsak az igekötők önállótlanságát fogadják el, hanem a fókuszbeli automatikus elemeket, redukált bővítményeket is egyre többször tartják az igekötőkkel analóg viselkedésűeknek (***benéz**, ill. **világgá** megy, **részt** vesz, **levelet** ír* stb; l.

pl. Behrens 1982, Komlóssy 1992, Kiefer). Ezt közelítette egyébként Arany János is (1873, 8). Az igekötő ezek szerint az igemódosítók tágabb osztályába tartozik. Az igekötőknek és a velük esetenként együtt tárgyalt egyéb igemódosítóknak valóban vannak közös tulajdonságaik, ugyanakkor az egyéb igemódosítók az igekötőktől – morfémaszerkezetükön túlmenően is – több tekintetben különböznek (vö. Pete 1993, Ladányi 1994–95, 48). A különbözéshez gyűjtve adalékokat megjegyzem hogy míg például van *be-benéz, meg-megáll;* tehát ismétlődésre utaló igekötő-ismétlés, azt hiszem nincs a mai magyar köznyelvben vagy nyelvjárásokban *levelet–levelet ír* vagy *fülvet-fülvet szed.* (Nyilván minden felmerülő elemmel külön kell a próbát elvégezni). Ennek az igekötős igékre is csak részben jellemző tulajdonságnak (az ilyen ismételhetőségnek) a hiányánál fontosabb, hogy míg az igekötő, mint azt Brassai és Budenz vitájából is tudjuk, igenlőleg állhat egész mondat helyett, a főnévi redukált bővítmények a teljes mondat igenlésére sem használatosak. Vö.: A *Lemész?*-re adott *Le!* válasz *Lemegyek* értékű, vagyis sikeresen helyettesíthet **nyomatéktalan mondatot,** de a *Mit csinálsz, levelet írsz?* mondatra adott *Levelet* válasz nem tökéletes, mert – mintegy tévesen – nyomatékos mondatra utal vissza *(Mit írsz?* Vagy: *Mit írsz?* ***Levelet?*** *– Levelet. (= Igen. = Igen, levelet. = Igen, levelet írok.)*

Valószínű, hogy a ma a fókuszban lévőnek tartott elemek a fókusz automatikusságán vagy szemantikailag motivált voltán túlmenően sem egynemüek. Míg a *Tegnap délután János* [*levelet írt* mondatban a *levelet* szegmentum egyértelműen a fókuszban van, a *Tegnap délután ilyenkor János a 'levelet (') írta* mondatban az *a levelet* és az *írta* szegmentumok felcserélhetőek: az *a levelet* szegmentum talán se az előkészítő részhez (topik), se az újságoló részhez (komment) nem tartozik (vö. Wacha 1987, 312, 1995, 140). Az ige (ill. némely mondatbeli ige) körül feltehető egy középső sáv vagy zóna, amelyben esetenként az ige és valamely más elem egymáshoz képest anélkül mozoghat, hogy a bevezető részt vagy a közepet követő részek erre reagálnak. Összefügg ezzel az a lehetőség, hogy a ma a fókuszban lévő elemek egy a fent érintetteknél nagyobb része a középmagyarban még nem a fókuszban volt, még ha az ige előtt állt is, minthogy nem feltétlenül alkotott az utána következő – nem feltétlenül hangsúlytalan – igetővel egy szólamot. Ezek az elemek a tulajdonképpeni (az igéhez tapadó) fókuszba a szólamhatár elcsúszásával kerülhettek.

WACHA BALÁZS

IRODALOM

Arany János 1873: *A szórend.* Nyr. II, 7–11. (l. még Arany 1873–1937).

Arany János (1873/1937): *A szórend.* Ebben: Arany János összes prózai művei és műfordításai. Franklin-társulat, Budapest. (A kiadás éve, 1937, nincs feltüntetve). 1013–19.

Arany János (1873/1937): *Még egyszer a szórend.* Arany János összes prózai művei és műfordításai. Franklin-társulat. (A kiadás éve nincs feltüntetve). 1019–23.

Aratyunova, N. D.: *A szintaxis.* (Fordította: H. Molnár Ilona). Ebben: B.A. Szerebrennyikov és munkatársai 1972–3/1986. 141–216.

Balassa József: *Hangsúly a magyar nyelvben.* NyK.

Balázs János 1958: *Sylvester János és kora.* Budapest. 473 l.

Balázs János 1978: *A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig.* Ebben: Szathmári István (szerk.) 1978: 13–36.

Balázs János 1980: *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai modell.* Magvető Könyvkiadó. Budapest, 656 l.

Balázs János 1985a: *A szöveg.* Gondolat. Budapest, 371 l.

Balázs János 1985b: *A szöveg témája, az aktuális és a tematikus tagolás.* Ebben: Balázs János 1985a: 195–220.

Balázs János 1987a: *Új eszmék nyelvtanirodalmunkban.* Az V/4. fejezet. Ebben: Balázs János 1987b: (613–38. l.)

Balázs János 1987b: *Hermész nyomában. A magyar nyelvbölcselet alapjai.* Magvető Könyvkiadó. Budapest.

Balogh Péter: *Az ige szereplése a mondatban.* Nyr. XVII, 294–300, 393–400.

Bánréti Zoltán 1983: *A megengedő kötőszók szintaxisáról és szeminatikájáról.* NytudÉrt., 117. sz. Budapest, 1061.

Bárczi Géza 1963: *A magyar nyelv életrajza.* Budapest, 462 l.

Barna Ferdinánd 1875: *A hangsúlyról a magyar nyelvben.* Budapest, 48 l. Ebben a colligatumban: M. T. Akadémiai Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, 5. kötet. Budapest.

Behrens, Leila: *Textanalyse und Sprachwandel. Historische Syntax des Ungarischen: ein empirisches Modell.* 476 (+2) l.

Benkő Loránd 1982: *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomany történetében.* NytudÉrt. 113. sz. 82 l.

Benkő–E. Abaffy 1992: Benkő Loránd (főszerk.) E.Abaffy Erzsébet: *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* II/2. Kötet *A kései ómagyar kor.* Morfematika. Akadémiai Kiadó. Budapest, 928 l.

Benkő–Rácz 1995: Benkő Loránd (főszerk.) – Rácz (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. kötet. *Mondattan. Szöveggrammatika.* (850+1 l). A szerkesztésben rész vett: Balázs Judit, Papp Zsuzsanna.

Berrár Jolán: *Alany és állítmány.* Ebben: Rácz Endre–Szathmári István: 1977.

Bihari József–A. N. Tyihanov 1968: *Az orosz igeszemlélet. Módszertani útmutatások az orosz igeszemlélet tanításához.* Budapest, 179 (+1 l.).

Dr. Boros György: *Brassai Sámuel élete.* A magyar unitárius egyhazi képviselő tanács megbízásából írta Dr. Boros György. Minerva Irodalmi és Nyomdai Müintézet Részvénytársasága. Cluj-Kolozsvár, 372 l.

Brassai Sámuel 1836: *A füvészet elveinek vázolata.*

Brassai Sámuel 1845: *Okszerű vezér a német nyelv tanulásában.* I. rész.

Brassai Sámuel 1847: *Okszerű vezér a német nyelv tanulásában.* II. rész.

Brassai Sámuel 1852–3: *Tapogatózások a magyar nyelv körül.* Pesti Napló 1852: 802, 803. sz., 1853: 861, 862, 865, 877, 878, 885. sz.

Brassai Sámuel 1860, 1863–5: *A magyar mondat.* Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye 1:279–399; 2:3–128, 3:173–409.

Brassai Sámuel 1869: *Okszerű vezér a német nyelv tanulásában.* 8. kiadás.

Brassai Sámuel 1870: *A magyar bővített mondat.* Értekezések a nyelv és széptudományi osztály köréből. 10 sz., Pest, 46 l.

Brassai Sámuel 1873: Paraleipomena kai diorthoumena. *A mit nem mondtak s amit rosszul mondtak. A commentatorok virg. Aeneise II. könyvére, Különös tekintettel a magyarokra.* Budapest, Eggenberger-féle akad. Könyvkereskedés. Hoffmann és Molnár. 151 l.

Brassai Sámuel 1874: *Laelius. Hogyan kell és hogyan nem kell magyarázni az iskolában a latin autorokat?* Stein, Kolozsvár.

Brassai Sámuel 1885: *A mondat dualismusa.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 92 l.

Brassai Sámuel 1887: *Vallomások és igazítások.* Nyr. XVI, 450–60.

Brassai Sámuel 1888: *Szórend és accentus.* Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 60 l.

Brassai Sámuel 1889: *Szerény észrevételek a 'Hangsúly' című értekezés irányában.* Nyr. XVIII, 341–51.

Budenz József: *A magyar **meg** igekötőről.* NyK. II 161–88.

Budenz József 1864: *A magyar **el** igekötőről.* NyK. III, 73–96.

Budenz József 1866: *A magyar úgynevezett igekötők s az árja igeprefixumok. (Feleletül Brassai S. úrnak.)* NyK. V, 1–18.

CorpGr: ld. Toldy Franciscus (edidit) 1866.

Csüry Bálint: *Az ige.* Nyelvészeti Füzetek 63. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Kiadása. 26 (+2) l.

Deme László 1959: *A nyomatéktalan mondat egy fajtájáról. Az **ott** határozószó igekötőszerű használata.* MNy. LV, 185–98.

Deme László 1962: *Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet.* Ebben: Tompa József (szerk.) 1962. 458–522.

Deme László 1971: *A mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Deme László: *A beszéd és a nyelv.* Budapest, 1987.

Dezső László: *A főnévi csoport.* ÁltNyTan. VI, 25–158.

Dezső László (szerk.) 1982: *Studies in Syntactic Typology and Contrastive Grammar.* Budapest.

Éder Zoltán 1972: *Révai Miklós (1750–1807).* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Eder Zoltán 1988: *Verseghy Ferenc nyelvtanai tekintettel a magyar mint idegen nyelv oktatására.* Nyr. CXII, 57–66.

Eder Zoltán 1995: *Gyarmathy Sámuel Nyelvmesterének egyik fő forrása.* I–III. MNy. XCI. 52–63, 140–156, 291–310.

Elekfi László 1950: *A százötven éves Brassai Sámuel.* MNy. XLVI, 351–59.

Elekfi László 1951b: *A nyelvjavító Brassai.* Nyr. LV, 401–7.

Elekfi László 1964: *Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban.* NyK. LXVI, 331–70.

Elekfi László 1966: *Az igék ábrázolásáról.* Szótártani tanulmányok. Budapest.

Elekfi László 1973: *Közléselmélet, grammatika, aktuális mondattagolás.* ÁltNyTan. IX, 65–85.

Elekfi László 1985a: *Szórend.* Ebben: Grétsy–Kovalovszky 1985: 884–96.

Elekfi László 1986: *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 496 l.

Engel, U. (1973): *Satzbauplane und Satzanalyse.* Ebben: Zielsprache Deutsch, Heft 3, 104–122.

Erdélyi Lajos: *Az összevont mondat.* NyK. XXV, 302.

Fabó Kinga 1978: *Gyakoritó és mozzanatos képzők a mai magyar nyelvben.* MNy. LXXIV, 453–64.

Fábián Pál 1984: *Nyelvművelésünk évszázadai.* Gondolat. Budapest, 143 l.

Fazakas Emese: *A nyelvi világmondell ideje a kései ómagyar kor nyelvemlékeinek tükrében.* NyIrK. XL. 25–41, 161–79.

Ferenczy Géza 1958: *Arany János, nyelvünk búvára és művelője.* Nyr. LXXXII. 131–49.
Fillmore, Charles 1968: *Az esetgrammatika* (ford. Siptár Péter). Ebben: Rot Sádor és Siptar Péter 85–112.
Fitz József 1911: *Brassai Sámuel.* Budapest, 212 l.
Fogarasi János 1838: Eügnka. (A folyóirat fejléce:) Athenaeum. Tudományok' és szépművészetek' tára. Kiadó szerkesztők: Schedel, Vörösmarty (= Vörösmarty Mihály), szerkesztőtárs: Bajza (= Bajza József). *Második év.* Első félév. Pest, febriarius. 15. 1838.
Fogarasi János 1860: *Hangsúly vagyis nyomaték a magyar nyelvben.* AkÉrt. 1. kötet, 1860.
Földi–Gulyás 1792/1912: *Földi János magyar grammatikája* (1792-ből). Közzéteszi Gulyás János (1912).
Fukaya Shitoschi 1988: *Analysis A functional analysis of topic-comment structure in Hungarian contrasted with Japanese.* Ebben: Hidasi Judit 1988., *Contrastive studies Hungarian-Japanese.* Akadémiai Kiadó. Budapest, (L. még Hukaya 1977).
Gál Kelemen 1927: *Brassai küzdelmei a magyartalanságok ellen.* Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet RT. Cluj-Kolozsvár.
G. Gergely György 1995: *Az aktuális tagolás szerepe a mondatmegértésben.* ÁltNyTan. XVIII. 43–61.
Grétsy László–Kovalovszky Miklós 1985: *Nyelvművelő kézikönyv.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Gyomfay Gyula 1907–1908: *Az úgynevezett igeidők elméletéhez.* NyK. XXXVII, 80–110, 196–244, 276–306, 38; 151–79, 246–56.
Hadrovics László 1992a: *Az igekötők.* A 265–70. ¦ (353–63). Ebben: Hadrovics László 1992b.
Hadrovics László 1992b: *Magyar történeti jelentéstan.* Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Akadémiai Kiadó. Budapest, 500 (+ 4) l.
S. Hámori Antónia 1995a: *A szórend.* Ebben: S. Hámori Antónia: 1995c. 472–3.
S. Hámori Antónia 1995b: *Az alárendelő szerkezetek: A melléknévi, számnévi, határozói és határozószói szerkezetek.* Ebben: Benkő–Rácz 1995. 426–473.
S. Hámori Antónia 1995c: *A határozói és határozószói szerkezetek.* Ebben: S. Hámori Antónia: 1995b 463–73.
Hegedűs József 1993: *Sylvester Jánosról, az összehasonlító nyelvészről.* MNy. LXXXIX. 281–88.
Helbig, G 1971a: *Thoretische und praktische Aspekte eines Valenzmodells.* Ebben: Helbig, G.
Helbig, G. 1971b: *Beitrage zur Valenztheorie.* The Hague: Mouton, 31–50.
Helbig, G–Schenkel, W. 1973: *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben.* Leipzig VEB Bibliographisches Institut.
Hidasi Judit 1988: *Contrastive Studies Hungarian-Japanese.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 208 (+1) l.
Horváth Júlia 1987: *On models of Non configurationality.* Ebben: Approches to Hungarian 2. Kenesei István szerk., JATE Szeged, 133–65.
Horváth Katalin 1983: *Transzformációs csoportok a magyarban.* NytudÉrt. 115. sz. 85. l.
Hukaya (!) Sitosi 1977: *A magyar nyelv cím-hír szerkezete.* (A funkcionális szintaxis magyar előzményei és mai problémái) – Kísérlet a japán-magyar kontrasztív nyelvészet alkalmazására – szakdolgozat. 80 l. Angolul ebben. Hidasi Judit 1988 32–77. (L. még Fukaya 1988).
Hunfalvy Pál 1862: *A magyar mondat. Brassai Sámueltől.* Előadatott 1860. június 4. NyK. I. 468–76.
Huszár Ágnes 1979: *A predikatív viszony kategóriái.* NytudÉrt. 101. sz.
Jakab István 1976: *A magyar igekötők állományi vizsgálata.* NytudÉrt. XCI. 106 l.
Jakab István 1982: *A magyar igekötők szófajtani útja.* NytudÉrt. XCII, 106 l.

Joannovics György 1872: *Szórend.* Nyr. I, 166–171, 206–14, 254–260, 303–310.
Jannovics György 1887: *Szórendi tanulmányok.*
Kabán Annamária 1993: *A magyar tudományos stílus a kezdetektől a felvilágosodás koráig. Szemiotikai szövegnyelvészeti megközelítés.* A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest (Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 12).
Dr. Kaiblinger Fülöp 1910: *Brassai Sámuel nyelvtanítási reformja.*
Kálmán Béla 1972: *A jövő idő nyelvi kifejezései a magyarban.* Nyr. XVII, 392–404.
Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószéky Gábor 1989: *A magyar segédigék rendszere.* ÁltNyTan. XVII, 49–103.
Kálmán László–Nádasdy Ádám: *A hangsúly.* Az ötödik fejezet ebben: Kiefer 1994.
Kálmán Péter: *Igeneveink használatáról.* Nyr. CVIII, 154–62.
Kalmár Elek 1900: *Brassai nyelvtanírói munkássága.* Nyr. XXIX, 566–7.
Kalocsay, K(álmán) 1966a: *La mito pri lingvo de moderna tipo.* Ebben: Kalocsay 1966c: 107–14.
Kalocsay, K(álmán) 1966b: *Kial perfektivigi?* Ebben: Kalocsay 1966c: 142–44.
Kalocsay, K(álmán) 1966c: *Vojago inter la tempoj.* Stafeto. (J. Régulo). La *Laguna.* 197 (+ 2) l.
Károly Sándor 1963. *Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése.* ÁltNyTan. I, 161–86.
Kelemen Jolán: *De la langue au style. Élélments de linguistique contrastive français-hongrois.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 194 l.
Kecskés András 1991: *Nyelvtudomány és verselmélet. Nyelvészeti meggondolások a XIX. századi magyar verselméletben.* NyK. XCII, 61–82.
Kemény Gábor: *Éder Zoltán: Révai Miklós.* ÁltNyTan. XIII, 284–88.
Kenesei István 1989: *Logikus-e a magyar szórend?* ÁltNyTan. XVII, 105–5 l.
Kenesei István (szerk.): *Approches to Hungarian.* 2. JATE 298 l.
Kertész Manó 1910: *Brassai Sámuel nyelvtanítási reformja.* Nyr. IXL, 422–3.
Kicska Emil 1890–1893: *Hangsúly és szórend.* Nyr. XIX, 6–18, 153–58, 203–9, 390–5, 433–40; XX: 292–8, 337–45, 385–94, 433–45, 481–91; XXI: 385–95, 434–48, 486–97; XXII: 6–13, 52–63.
Kiefer Ferenc: *On Word Order and Emphasis in Hungarian.* Bloomington, 1967.
Kiefer Ferenc 1983a: *A téma-réma struktúra és az előfeltevés:* Ennek a 7. fejezete: Kiefer 1983b (221–241 l.).
Kiefer Ferenc 1983b: *Az előfeltevések elmélete.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Kiefer Ferenc 1992: *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 902 (+ 2) l.
Kiefer Ferenc 1994: *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* 718 l.
É. Kiss Katalin 1978: *A magyar mondatok egy szintaktikai modellje.* NyK., LXXXVI, 261–86.
É. Kiss Katalin 1981: *Brassai Sámuel mondatelmélete.* ÁltNyTan. XVI, 91–102.
É. Kiss Katalin 1983: *A magyar mondatszerkezet generatív leírása.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
É. Kiss Katalin 1987: *Configurationality in Hungarian.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 262 l.
É. Kiss Katalin 1987–1988: *Még egyszer a mondat intonációjáról és a hangsúlyozásról.* NyK. LXXXIX, 1–52.
É. Kiss Katalin 1987: *Is the VP universal?* Ebben: *Approches to Hungarian. 2.* (Szerk. Kenesei István) JATE, Szeged 113–86.
É. Kiss Katalin 1992: *Az egyszerű mondat szerkezete.* Ebben: Kiefer 1992, 79–179.
É. Kiss Katalin 1993: *A magyar mondatszerkezet típusáról.* MNy. XIC, 163–72.
Klaudy Kinga 1987: *Fordítás és aktuális tagolás.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 138 l.
Klemm Antal 1924–42: *Magyar történeti mondattan.* Budapest.
Komonczy Gáspár: *Idők, actiók. Különös tekintettel a régi latinságra.* Komárom, 1912.

Kocsis Lénárd 1902: *A mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében.* Nyelvészeti Füzetek, 2. sz. Budapest, Az Athenaeum Irod. és Nyomdai R. T. Nyomdája. 67 (+ 1) l.
Kocsis Lénárd 1913: *Új könyv Brassairól. Fitz József: Brassai Sámuel.* Nyr. XCII, 126–8.
Komlósy András: *Fókuszban az igék.* ÁltNyTan. XVII, 171–211.
Kontra Miklós (szerk.) 1988: *Beszélt nyelvi tanulmányok.* A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudomány Intézete.
Kőváry László: *A száz évet élt Brassai Sámuel pályafutása és munkái (1797–1897).* Kolozsvár, (Kny. Az Erdélyi Muzeumból és a Keresztény Magvetőből).
Krékits József: *Az ingresszív akcióminőségű orosz igék és magyar nyelvi megfelelőik.* Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szeged, 95–106.
Ladányi Mária 1994–1995: *Az igekötők kapcsolhatóságának feltételeiről.* NyK. XCIV, 45–85.
Mátai Mária 1989: *Igekötőrendszerünk történetéből.* MNy. LXXXV, 9–28, 151–71.
Mátai Mária 1992: *Az igekötők.* Ebben: Benkő–Abaffy Erzsébet 1992, 662–95.
Márton, Joseph, von, 1824: *Praktische Ungarische Sprachlehre für Deutsche, nebst dazu gehörigen Aufgaben so wie auch mit einem ungrischen Lesebuche.* Wien.
Mikó Imre 1971: *Az utolsó erdélyi polihisztor. Száz dokumentum és történet Brassai Sámuelről.* Kriteron. Bukarest, 373 l.
Molecz Béla 1900: *A magyar szórend történeti fejlődése.* Budapest, 194 l.
Molecz Béla 1915: *Szórendi tanulmányok.* Budapest. A Magyar Nyelvőr kiadása. 50. l.
H. Molnár Ilona: *Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra.* ÁltNyTan. 229–70.
Nagy J. Béla 1933: *Egy új szórendi szabály: született Érmindszenten.* Magyarosan II, 91–3.
Pais Dezső 1959: *Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez* MNy. LV, 181–4.
Pais Dezső 1955: *Nyelvünk a reformkorban.* Szerkesztette Pais Dezső. Budapest.
Pálfi Márton: 1899–1900: *Az Okszerű Vezér és Brassai nyelvtanírói munkássága.* Különlenyomat a kolozsvári unitárius kollégium 1899–1900 évi értesítőjéből. Kolozsvárt, Gálmán, 4 l.
Pálfi Márton 1908: *Brassai széljegyzetei a Magyar Nyelvőrhöz.* Nyr. XXVII, 120–25, XXXVIII, 80–6.
Pápay Sámuel 1808: *A' magyar literatúra esmérete.* Első kötet. I. II. rész. Veszprém, 484 l.
Pete István 1983: *Az igeszemlélet, a cselekvés megvalósulásának foka, a cselekvés módja és minősége a magyar nyelvben.* MNy. LXXIX, 137–49.
Pete István 1993: *Főmondatrész vagy főmondatrészek?* Nyr. CXVII, 154–66.
Pete István 1994: *Mondataspektus vagy igeszemlélet?* Nyr. CXIII, 232–47.
Pete István 1997: *Az inkorporáció kérdéséről a magyarban.* Nyr. CXXI, 62–71.
Pléh Csaba-Ackermann Farrel–Komlósy András 1995: *Az igemódosítók pszicholingvisztikájáról.* ÁltNyTan. XVII. 165–89.
Polenz, von, Peter: *Deutsche Satzsemantik.* Walter de Gruyter.
Pomozi Péter–Hegedűs Rita 1991: *A konjunktívusz a magyarban.* Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. 26. sz. Budapest, 30 l.
Prószéky Gábor 1989: *Számítógépes nyelvészet. Természetes nyelvek használata számítógépes rendszerben.* Számítástechnika-alkalmazási Vállalat. Budapest, 602 (+ 2) l.
Rácz Endre 1992: *Mondatgrammatika és szöveggrammatika.* Lingvistica, series C, Relationes, 6, 15.
Rácz Endre és Szathmári István (szerk.) 1977: *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből.* Budapest.
Rot Sándor és Siptár Péter 1977: *Új törekvések az anglisztikában.* I. Nyelvészet: Szintaxis. ELTE Angol Tanszék, Budapest. 297l l.
Ruzsa Imre 1988–1989: *Logikai szintaxis és szemantika* I–II. 717 l.
Ruzsa Imre 1989: *A magyar nyelv egy formalizált töredéke.* A II/6. fejezet, ebben: Ruzsa Imre 1988–1989. 581–94.

Schlachter, Wolfgang 1995: *Egy jelentés nélküli szó a magyarban.* MNy. XCI, 10–25.
Sebestyén Árpád 1956: *A -fele toldalék szamosháti használatának és jelentésfejlődésének kérdéséhez* MNyj. III, 33–51.
Simigné Fenyő Sarolta 1991: *A mondatelemek hierarchiája.* Ebben: Első Magyar Alkamazott Nyelvészeti Konferencia. Nyíregyháza.
Simonyi Zsigmond 1880: *Az is szórendi szerepe.* Nyr. IX, 289–99, 337–45.
Simonyi Zsigmond 1884: *„Fordul elő"* Nyr. XIII, 356–64.
Simonyi Zsigmond 1888–92: *A magyar határozók.* Budapest.
Simonyi Zsigmond 1894: *A „felé" névutó irányhatározók mellett.* Nyr. XXIII, 132–3.
Simonyi Zsigmond 1897: *Brassai Sámuel. 1797 június 15–1897 június 24.* Nyr. XXVI, 356–8.
Simonyi Zsigmond 1902: *A magyar szórend.* Nyr. XXXI, 57–61, 121–29, 180–6, 234–41, 356–79, 424–41, 473–96.
J. Soltész Katalin 1959: *Az ősi magyar igekötők.* Budapest.
Steuermann Mihály 1910: *A székely nyelvjárás szórendi sajátságai.* Athenaeum Irodalmi R.-T. kiadása, Budapest.
Sylvester János 1539: *Grammatika Hungarolatina in ussum pueroru reces scripta Ioanne Syilvestro Pannonio autore.* Neansi, An. 1539. die 14 Iuny.
Sylvester, Joannes (= János) 1539/1968: *Grammatika Hungaro-latina by Ioannes Sylvester Pannonius* (With a Foreword by Thomas A. Seboek. Published by Indiana University, Bloomington. Mouton Co., The Hague, The Nederlands.
Sylvester János 1539/1989: *Sylvester János latin-magyar nyelvtana.* Fordította: Vladár Zsuzsa 89 l.
Szabó Zoltán 1960: *Az igeképzők jelentése és az igék történéstartama.* Nyr. LXXXIV, 78–80.
Szabó Zoltán 1967: *A képzők leíró viszgálatának néhány lehetőségéről.* NylrK. XI, 1–10.
Szalamin Edit: *Az ún. témaismétlő névmások kérdése.* Ebben: Kontra 1988, 90–101.
Szathmári István 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk.* Akadémiai Kiadó. 453 l.
Szathmári István 1978: *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920).* Tankönyvkiadó. Budapest, 1978. 173 (1) l.
Szemere Gyula 1974: *Az akadémiai helyesírás története (1832–1954).* Akadémiai Kiadó, Budapest. 300 l.
Szerdahelyi István, dr. 1977: *Bábeltől a világnyelvig.* Gondolat. 415 l.
Szerdahelyi István 1980: *Bevezetés az interlingvisztikába.* Történeti vázlat és forrástanulmány. (= Kéziratként kiadott, nyomtatott egyetemi jegyzet) 290 l.
Szili Katalin 1985: *Grammatika Prokrusztrész-ágyban.* Nyr. CIX, 177–84 t
Szili Katalin 1988: *Szabályok és szabálytalanságok a **meg-** igekötő kapcsolódásában. (az imperfektív-perfektív igepárok kérdéséhez a magyarban)* Nyr. CXII, 348–57.
Sz. J. (Szinyei József) 1897: *Brassai Sámuel. 1797–1897.* NyK. XVII, 358.
Szinnyei József 1887: *A magyar nyelv rendszere rövid előadásban.* A középiskolánál felsőbb osztályai számára és magánhasználatra. Kiadja: Hornyánszky Viktor akadémiai könyvárus. Budapest, 1887. 62 (+ 2) l.
Szvorényi József 1861: *Tanodai magyar nyelvtan.*
Tesnière L. 1959: *Éléments de syntaxe structurale.* Paris.
Toldy, Franciscus (edidit) 1866: *Corpus grammaticorum lingvae Hungaricae veterum Pesthini* (A párhuzamos, magyar nyelvű címlapon): *A régi nyelvészek Erdősitől Tsétsiig.* Pest, Eggenberger Ferdinánd.
Tolnai Vilmos 1928–30: *A nyelvújítás* (Befejező közlemény) NyK. XLVII, 160–251.
Tompa József (szerk.) 1962: *A mai magyar nyelv rendszere.* Leíró nyelvtan. II. kötet, Mondattan. Akadémiai kiadó. Budapest, 579 (+ 1) l.

Vadnay Lajos 1867: *A magyaros szórendről.* Pesten 39 l.
G. Varga Györgyi: *A szószerkezetbokor vizsgálatáról.* Ebben: Rácz Endre és Szathmári István (szerk.) *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből.* Budapest.
H. Varga Gyula 1993: *A magyar igekötők szórendi típusai.* MNy LXXXIX, 312–18.
Varga László 1986: *Vélemények a magyar mondat hangsúlyozásáról – avagy Brassai és a többiek.* NyK. LXXXIX, 181–8.
Varga László 1987–88: *Hozzászólások egy hangsúlytanulmányhoz.* NyK. LXXXIX, 53–66.
Verseghy, Franz (= Ferenc) 1805a: *Neuverßfate Ungarische Sprachlehre.* Pes h.t.
Verseghy Ferenc 1805b: *A' tiszta magyarság, avvagy a' csínos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Követi ezt a cadentiák' lajstroma, mellynek a' filológusok és a' poéták eggyaránt hasznát veszik.* 175+8+2 l.
Verseghy Ferenc 1818: *Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány, amelyben a' Hazai Nyelvnek sükeres okokra épített Regulái napkeleti nyelvhez illő tanításrenddel mind és pontosan előterjesztetnek. A' Magyar Nemzeti Oskolák Számára.* Buda. 518 l.
Vértes O. András 1980: *A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 235 l.
Vértessy Miklós 1972: *Brassai Sámuel mint névtelen levélíró.* MNy. LXVIII, 127–8.
Vörös József: 1971: *Az igekötő és az igeszemlélet kapcsolata a mai magyar nyelvben.* Folia Practico-Linguistica 1971/1: 73–87.
Vörös József 1968: *Az igekötő szórendjének mondatjelentés-megkülönböztető szerepe.* Nyr XCVII, 416–22.
Vörös József: *Syntactic structures of Hungarian verbal particles and their English equivalents.* Ebben: Dezső–Nemser.
Wacha Balázs 1987: *A folyamatos- /nem-folyamatos szembenállásról.* ÁltNyTan. XVII, 279–328.
Wacha Balázs 1991: *Az ige után (Adatok a Jókai-kódexből).* MNy. LXXXVII, 453–60.
Wacha Balázs 1995: *A mondat aktuális tagolása.* Ebben: Benkő–Rácz 1995: (121–54): 140 l.
Weidmann Dietrich 1988: *Das Kausativ und das Antikausativ in der gemischten Plansprache Experanto.* Lizentiatsarbeit der philosophischen Fakultaet de „Universitaet Zuerich" (eingericht bei prof. Dr. M. Scheller). Schauffhausen.

CONCEPŢIILE DESPRE PROPOZIŢIE, ÎNAINTE ŞI DUPĂ BRASSAI

(Rezumat)

După ce trece în revistă părerile lui Brassai referitoare la propoziţie, precum şi aprecierile actuale asupra acestora, autorul pune întrebarea: pe ce anume s-a bazat Brassai? El enumeră lucrările lui János Sylvester, Albert Szenczi Molnár, Sámuel Gyarmathy, Ferenc Verseghy, János Fogarasi, Sámuel Pápay, József Márton, a căror influenţă se poate recunoaşte în concepţia despre propoziţie a lui Brassai.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998. 1. szám

„A SZÓK ALAKÍTÁSÁRÓL" CÍMŰ BRASSAI-KÉZIRATHOZ

I. Az 1950-es években rendeletileg megszüntetett kolozsvári unitárius főgimnázium könyv- és kézirattára is a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának őrzésébe került. Ez utóbbi intézmény kutatóinak egyike, dr. Lakó Elemér 1980-ban fejezte be máig kiadatlan munkáját, melynek címe: Catalogul manuscriselor unitariene păstrate la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei R.S.R. Vol. I. Întocmit de dr. Lakó Elemér. Cluj-Napoca, 1980. Ez a nevezett intézményben őrzött unitárius kézirattári anyag teljes értékű és átfogó katalógusa, amelyben a Brassaihoz kapcsolható tételek között egy szerzői kéziratban ránk maradt magyar nyelvű latin grammatika-töredék is szerepel.

Mivel azonban a Brassai nyelvtudományi munkásságával foglalkozó szakirodalom ezt a munkát – úgy tűnik – nem ismeri, a továbbiakban a Lakó-féle, természetszerűleg szűkszavú ismertetést igyekszem kiegészíteni. Majd pedig e Brassai-mű magyar nyelvtudományi terminológia-történeti vonatkozásaira és az ezekkel összefüggő leíró nyelvészeti vonatkozásokra térek ki.[1]

II. A kézirat ismertetése:

1. Alaki leírás: A kézirat jelzete a fent említett őrzési helyen: Ms.U. 1521. A kézirat kék fedőlapja néhány korábbi könyvtári jelzettől eltekintve üres. Huszonöt fólióból áll, a 35. lap verzója és a 47. rektója beíratlan. A félfóliók számozását piros színű ceruzával később jegyezték be. A szerző által használt tinta színe fekete. A félfóliók mérete, miként azt már Lakó Elemér megállapította, 198 × 125 mm. Az írástükrök nagysága változó. A sorok száma a teleírt lapokon 21 és 30 között ingadozik. A teljes szöveg egyetlen kéz munkája. Hogy ez a kéz Brassai keze, arról magam is meggyőződhettem, mivel egybevetettem az Ms.U. 690 jelzetű Metaphysika, illetve az Ms.U. 12588 jelzetű Szanszkrit jegyzetek II. című kéziratokkal, amelyek kétségbevonhatatlanul Brassai munkái.

2. A kézirattal kapcsolatos feltételezések:

Szinte bárki által könnyen felismerhető, hogy a kézirat egy latin grammatika töredéke. Boros György monográfiája Brassai tankönyveivel kapcsolatosan megemlíti, hogy írt egy kétkötetes latin nyelvtant, mely 1842-ben már készen is állt, de a kedvező bírálat ellenére sem jelent meg.[2] A későbbiekben talán éppen ezért veszhetett nyoma a kéziratnak.

---

[1] Itt is köszönöm Lőrinczi Réka tanárnőnek, hogy felhívta figyelmemet a LAKÓ-katalógusra és erre a kéziratra.

[2] Boros György, *Dr. Brassai Sámuel élete*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság. Kolozsvár, 1927:137 l.

Fitz József Brassai-monográfiájában azt olvassuk, hogy Brassainak „a unit. főgimnázium könyvtárában van egy latin nyelvtan töredéke: A' szók alakításáról."[1] Mindezek alapján indokolt föltételeznünk, hogy az általunk vizsgált kézirat és a Fitz említette töredék azonos, és hogy ez a latin grammatika-töredék nem azonos az 1872-ben Kolozsváron megjelent *Hogyan kelljen a latin hajtogatást ésszerűen, gyorsan és sikeresen tanítani* című Brassai-munkával. Ez utóbbi ti. a conjugatiokkal kapcsolatos gyakorlatokat kérdések formájában tartalmazó tanári segédkönyv.

3. A kézirat tartalmának ismertetése:

Ez a ránk maradt grammatika-töredék két egységre oszlik. Az elsőben Brassai a latin szóalkotási módok közül kettőt mutat be: a szóképzést és a szóösszetételt. A második részt (mai terminussal) szófajtanként határozhatnók meg.

A kézirat a szóképzés bemutatásával kezdődik: 1r: „a' törzsök szókból előragok és utóragok és némi változtatások által származott szók alakíttatnak." Utóragoknak azokat a „végzeteket" nevezi., melyeket: 1r: „a' szó törzsökéhez szokták ragasztani", míg: 20r: „előragok azok, melyek a' törzsöknek elébe tétetnek".

A munka az „utóragok"" felsorolásával folytatódik. Brassai elmondja, hogy ezekkel verbumokat, substantivumokat, adjectivumokat, adverbiumokat, számneveket (sic!) és pronomeneket képezhetünk. Megemlítendő, hogy a szerző a beszédrészeket hol latinul, hol magyarul említi. Kivétel csupán a számnév, melyet mindig magyar elnevezéssel emleget.

Az „előragok" csoportjának leírását sajátosságaik bemutatásával indítja, majd fesorolja őket. *Külön megtanulandó* cím alatt azonban a kivételeket is számba veszi. A szóösszetételeket tárgyalva a verbumok, substantivumok, adjectivumok, pronomenek, adverbiumok, valamint conjunctiok más szavakkal való „összeragasztásá"-ról ír.

A szóalkotást követő, tehát a második rész címe: a *Beszéd részei (partes orationis)*. A szófajfelosztás a szavak mondatban betöltött szerepe alapján történik.

Megtudjuk, hogy a nomenek, substantivumokra és adjectivumokra tagolódnak. A pronomeneket aszerint, hogy: 46v: „magukban is megérthetők" vagy pedig csak: 46v: „substantivum mellett állnak" *pronomina substantiva*-nak, illetve *adjectiva*-nak nevezi.

A verbumokat „jelentésük szerint" és „a conjugatio formájára nézve" különíti el.

A szófajtan a továbbiakban az adverbiumok, a praeposotiok, a conjunctiok és az interjectiok funkciójának a bemutatásáig jut el, majd a következő mondattal zárul: 5r: „Analysis v. Resolutio grammatica, midőn a' tanuló a' latin könyvekben előforduló minden szókat, a' felebbi számok szerint megnevezni tud".

III. A kéziratban használt nyelvtudományi terminusok kérdései:

Előrebocsátandó, hogy Brassai ebben a műben a latin terminusoknak csak egy részét helyettesítette magyar megfelelővel. Ennek oka az lehet, hogy

[1] Fitz József, *Brassai Sámuel*. Monográfia. Bp., 1912:76.

latin nyelvről szóló grammatikát írt, ezért hagyhatta meg az évszázadok során már állandósult és egyetemes használatú latin terminológiát. A magyar szakszavak használatát Brassai idejében is még nagyfokú állandósulatlanság, vagyis ugyanaz jellemezte, amit az 1795-ben megjelent *Debreceni Grammatika* előszava nem ok nélkül így fogalmazott meg: „... (Mester-Szók) Magyarul kitéve, ... eleinte bajt és homályt okoztak."[4]

A most vizsgált Brassai-kéziratban használt terminusok közül változatlan jelentéssel az alábbiak azóta is használatosak: *idő, ige, indulatszó, mód, nem, névmás, óhajtó igék, szám, számnév, személy, szenvedő* ('szenvedő ige'), *végződés*.

A terminusok másik csoportjának megértéséhez viszont ma már szükséges a jelentés meghatározása is: *arányos szám* 'numeralia proportionália', *beszédrész* 'szófaj", *birást jelentő szó* 'birtoklást jelentő, azaz birtokszó', *birtoklók* 'birtokos névmások', *egyszerűrag* 'egy hangból álló toldalék', *előrag* 'praefixum', *előszó* 'praepositio', *ismétlő ige* 'gyakorító ige', *ismétlők* 'ismétlő névmások, azaz vonatkozó névmások', *kérdők* 'kérdő névmások', *kezdő igék* 'verba inchoativa', *kicsinyítő rag* 'kicsinyítő jelentésű toldalék', *kötszó* 'kötőszó', *középigék* 'verba neutra', *mondás* 'mondat' (l. alább részletezve!), *mutatók* 'mutató névmások', *névhelyettes* 'névmás', *összeillesztő számok* 'osztószámnevek', *rag* 'toldalék', *rendező számok* 'sorszámnevek', *származott szók* 'származékszók', *szorzatos szám* 'szorzószámnév', *törzsök* 'tő', (mely lehet: *hosszú v. kurta; egész, csonkított v. toldott; elváltozó*), *törzsökszók* 'tőszók', *utórag* 'szuffixum', *vegyesek* 'vegyes névmások, azaz határozatlan névmások', *végbetű* 'szóalakzáró hang', *végzet* 'végződés'. A Brassai által használt fenti terminusok közös sajátsága az egyjelentésűség. A *névhelyettes* és a *névmás,* illetve a *végzet* és a *végződés* műszók szinonímái egymásnak.

A Brassai-féle terminusokat egybevetettem a legfontosabb kortárs grammatikák műszójegyzékeivel, vagyis az illető mű által használt nyelvtani szakkifejezések „értelmező szótáraival". Ezek a grammatikák a következők: Földi János, *Magyar Nyelvkönyv avagy Grammatika* (1790), Gyarmathi Sámuel, *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* (1794), *Debr.Gr.*, Verseghy Ferenc, *Magyar Grammatika avagy Nyelvtudomány* (1818, 1821). A *conjugatio, interjectio, praepositio,* valamint a *pronomen* terminusok magyar megfelelőinek az összehasonlítását Zsinka István, *A beszédrészek magyar elnevezéseinek története* (Bp., 1939.) című munkájának segítségével végeztem el.

Az egybevetés során kitetszett, hogy bizonyos műszavak csupán Brassai munkájában fordulnak elő. A Brassai újításának tűnő terminusok javarészt tisztán alaktani műszavak: *előrag, utórag, egyszerűrag.*[5] Szófajtani kategóriát megnevező pedig a *névhelyettes.* Ide sorolhatók a szófaji alkategóriákat megnevező műszavak is: *rendező, szorzatos, arányos,* illetve *összeillesztő*

[4] *Magyar Grammatika,* mellyet készített Debreczenben egy Magyar Társaság. Bétsbenn. 1795: XXVII. l.

[5] Ezekhez is I. T. Somogyi Magda, *Toldalékaink* (rendszerezéstörténet és összehasonlítás) Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Szerk. Keszler Borbála. Kézirat. Tankönyvkiadó. Bp., 1993: 225–32).

számok, ismétlő, illetve *vegyes névmás vagy névhelyettes,* valamint az *ismétlő ige.*

Az *elő-* és *utórag* műszavakat a latin *praefixum* és *suffixum* magyar megfelelőiként használja a szerző. Az *egyszerűrag* terminus egy hangból álló toldalékot jelent.

A szerző által használt *névhelyettes* szinonímáiként az említett szerzőknél a következő terminusok szerepelnek: *névváltó, névpótoló,* illetve a névmás birtokjeles *(névmássa)* vagy birtokjel nélküli alakjai.

Brassai *rendező szám* terminusa fölöttébb hasonlít a DebrGr. (236) és Gyarmathi (XXVIII) *rendelő szám,* illetőleg Verseghy (XXXV). *rendszám* terminusaira. A Brassai használta *ismétlő igé*nek Verseghy grammatikájában a *többszöröző ige* felel meg. Az *ismétlő,* illetve *vegyes névmás* ugyanebben a műben *visszatérő,* illetőleg *határatlan névpótoló*-ként jelenik meg.

A kevésbé közismert további grammatikákkal való összevetés még hátra van. Így mostani megállapításaim csupán hipotézisnek tekinthetők.

IV. Befejezésként a fentebb említett *mondás*-sal kapcsolatban szeretnék észrevételeket tenni. A kézirat e terminusának – mint ahogy azt előbb már jeleztem – a *mondat* műszó felel meg. Ez a terminus a maga korában feltehetőleg egyáltalán nem hatott szokatlanul. Több grammatikában – pl. Verseghynél (XXXIV. l.) és a DebrGr.-ban (235 l.) is előfordul.

Brassainál nem is magának a terminusnak a használata figyelemre méltó, hanem az, amit *mondás*-on 'mondaton' ért. Ehhez hasznos lehet idéznünk azt, amit a kéziratban az *interjectio* meghatározásában olvashatunk: 50v: „Interjectiok v. indulatszók az indulat felkiáltásai, 's magukra mondást képeznek". Innen szeretném kiemelni a *„magukra mondást képeznek"* részt. Ezt ti. bizonyára úgy kell értenünk, hogy magukban önálló mondatok. Ezáltal viszont Brassai a most ismertetett kézirat keletkezésekor, azaz már 1840 körül mint funkcionális egységet tárgyalja a mondatot, elődeivel/kortársaival és számos utódjával ellentétben, akik a mondatot még – mai terminussal élve – szerkezeti egységnek tekintették.

KNECHT TAMÁS

MORFOLOGIA LATINĂ ELABORATĂ DE BRASSAI

(R e z u m a t)

Printre manuscrisele lui Brassai, păstrate la Biblioteca Filialei din Cluj-Napoca a Academici Române, se găseşte un fragment dintr-o gramatică latină, scrisă în limba maghiară. Deoarece literatura de specialitate, care se ocupă de lucrările lingvistice ale lui Brassai, nu menţionează această lucrare, fragmentul având titlul *A szók alakitásáról (Formarea cuvintelor)* este prezentat de autor în acest articol. După prezentarea formei manuscrisului, autorul presupune că fragmentul este o parte a gramaticii limbii latine (în două volume), scrisă de Brassai în 1842 (care, de altfel, nu a fost publicată niciodată). Acest fragment are două părţi. În prima parte, Brassai prezintă două metode de formare a cuvintelor în limba latină, iar în a doua parte, părţile de vorbire. Autorul analizează, de asemenea, terminologia lingvistică, utilizată de Brassai în acest manuscris.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998. 1. szám

BRASSAI SÁMUEL KÖNYVTÁRÁNAK NYELVÉSZETI RÉSZLEGÉRŐL

I. A jeles évforduló is meg a róla elnevezett gimnáziumban töltött évek során ismeretekben és tanári példamutatásban kapottak is késztettek arra, hogy ha keveset is, de megpróbáljak törleszteni a kutatás régi adósságaiból. Emiatt kezdtem előbb kiadatlan művei, majd könyvtára után érdeklődni. Munkámat eleve megkönnyítette, hogy ugyanúgy, mint sok más nagy adományozóé, az ő könyvhagyatéka is a kolozsvári unitárius kollégiumé lett (ehhez l. pl. Kőváry László; *A száz évet élt dr. Brassai Sámuel pályafutása és munkái*. Kolozsvár, 1897:32).

Más egyházak hasonló javainak sorsában osztozva, az 1950-es évek államosítása folytán van a kolozsvári unitárius kollégium könyv- és kéziratanyaga is a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja Könyvtárának őrzésében, ahol a helyszíni kutatás számára jelenleg hozzá is férhető.

Az unitárius részleg a helyszínen nemcsak szabadon, hanem a nyolcvanas évekre elkészült katalógusnak köszönhetően könnyen is használható. E nagyszerű munka az eredetileg nyelvésznek indult Lakó Elemér iránt kötelezi a szakterület kutatóit is valóban el nem múló hálára. Tiszteletre méltó szorgalmának, lankadatlan önképzéssel szerzett hatalmas tudásának felbecsülhetetlen értékű gyümölcse tehát az ott lévő egész unitárius kéziratanyagot példás szakszerűséggel bemutató munkája, a CATALOGUL MANUSCRISELOR UNITARIENE păstrate la BIBLIOTECA FILIALEI CLUJ-NAPOCA A ACADEMIEI R.S.R. vol. I–III. întocmit de dr. Lakó Elemér. Cluj-Napoca, 1980.

II/**1.** A Brassai-könyvtárra vonatkozó ismereteink közvetlen forrásai

A Lakó-katalógus mutatójában Brassaival kapcsolatban 1. szerző, 2. másoló, 3. tulajdonos, valamint 4. „róla" tételek szerepelnek. Ez utóbbiakból értesülünk az egykori Brassai-könyvtárról készült öt jegyzékről is, melyek közül kettő ún. betűsoros, három ún. polclajstrom. Könyvtárszakértői kutatás feladata volna egyebek mellett a lajstromok egymáshoz való viszonyának tisztázása. Magam a lajstromok hasznosításának csupán szerény részfeladatát tudtam elvégezni. Mégpedig nyelvész szemmel való kijegyzetelésüket és a vonatkozó részleg némi értékelését.

Beszámolómhoz természetesen a lastromok terjedelmi adatait is idéznem kell. Tehát: 1. az Ms.U. 1910 jelzetű 28 (430 × 260 mm nagyságú) lap terjedelmű. – 2. Az Ms.U. 1693 jelzetű, a „Brassai, Bölöni Farkas Sándor, Augusztinovics Pál és Angol-amerikai hitrokonaik Könyvtárának/Polcz-lajstroma" címet viseli. Címlapjának további információja: „Középső szoba

kereken és a külön téka." A Brassai-anyag akkori helyeként a könyvtár 1-től 15-ig terjedő sorszámokkal ellátott tékáit jelöli meg. A lajstrom Brassai-részlegének terjedelme 146 (410 × 280 mm nagyságú) lap. – 3. Az Ms.U. 1697 jelzetűé 41 (400 × 280 mm nagyságú) lap. – 4. Az 1698/A jelzetűé 55 (410 × 270 mm nagyságú) lap. – 5. Az Ms.U. 1698/B jelzetűé pedig 5 (460 × 290 mm nagyságú) lap. A harmadik és negyedik lajstromok a betűsorosak. Ezek az egyes művek megjelenési helyét és idejét is örvendetes következetességgel adják meg. Az egyes lajstromok különben bőven tartalmaznak átfedéseket is. A következtetések egy részének levonásakor ez tehát mindenképpen figyelembe veendő. Legteljesebbnek különben az Ms.U. 1693 jelzetű polclajstrom tűnik. Főként éppen erre a lajstromra alapuló számítgatásaim szerint az állomány egésze hozzávetőleg 6000 művet tartalmazhat.

II/2. A Brassai-könyvtár tartalmi kérdéseihez

Ha az egyes címeknek kezdünk utánanézni, akkor az RA Kolozsvári Fiókjánál őrzött kollégiumi anyag jelentős részben még eredeti kollégiumi katalóguscédulái alapján többek között az is kiderül, hogy az egykori lajstrom-tételek közül a mai állományban melyek nincsenek már meg.

A könyvállományban csupán szúrópróbaszerű utánanézéskor pl. a következő hiányokat észleltem: Az Ms.U. 1693 jelzetű lajstrom 81. lapjának 30. számú tétele „*Kempis.* Dell' imitazione di Gesuchristo ...ane, 1752. 16r". Az unitárius kollégiumi könyvtár eredeti katalóguscéduláit is tartalmazó összesítő (tehát a többi egyházak kolozsvári könyvgyűjteményeit is magába foglaló), jelenlegi akadémiai katalógusban ez a kiadás sem az *U* ('unitárius'), sem a *C* ('katolikus'), sem az *R* ('református') jelzetűek között nem szerepel. Hasonló a helyzet ugyanezen lajstrom 61. lapján 10-ként olvasható „Avancinus (aláhúzás itt is, a továbbiakban is az eredetiben: L.R.) Vita et doctrina Iesu Christi. Tyrnaviae 1737. 8r" tétellel is. Érdekes azonban, hogy, amint a kollégiumi katalóguscédulák jobb felső sarkában található kézírásos *Br.* jelzések alapján megállapítható, az egykori Brassai-állományba tartoztak viszont a lajstromokban nem szereplő más Avancinus-művek.[1] Az olaszra fordított De imitatio Christi-nek, illetőleg a jezsuita Avancinus-munkáknak – a tudományos és minden más irányú tárgyilagosságáról is híres – Brassai könyvtárában való megléte talán az illető példányoknak az ő számára is legkevesebb, könyvtörténeti értéket képviselő voltával lehet magyarázni. Könyvtára ugyanis igen ritka kivételektől eltekintve világi tudományok, főként modern szakirodalmának anyagát tartalmazza. Az a néhány kézirat és régi nyomtatvány, amely mégis felbukkan, talán alkalmi gyarapítás eredménye lehet. (A nyelvtudományi részleg régiségei az alábbiakban majd még szóba kerülnek.)

[1] Nicolaus Avancinusról (1611–1628) l. pl. Dézsi-féle VilLex. I: 227, illetőleg új VilLex. I: 574. Az 1655-ben kiadott Vita et doctrina Illyés András fordításában már 1690-ben megjelent magyarul.

Tartalmi vonatkozásban talán a következőket sem lehet fölösleges elmondanunk: a) Brassai hagyatékában könyveken kívül saját és mások műveinek kéziratai is szerepeltek. A lajstromok alapján összeállítható kézirat-jegyzék és a ma meglévő állományt bemutató Lakó-katalógus egybevetése alapján hiány is, többlet is észlelhető. Maga a Lakó-katalógus ugyanis az alábbi jelzetű irodalmi és nyelvészeti vonatkozású Brassai-kéziratokat tartalmazza: Ms.U. 1257, Ms.U. 1520/A–C, Ms.U. 1588: szanszkrit jegyzetek; Ms.U. 2144: héber szószedet; Ms.U. 2077: Brassai másolatában „Lîlâvatî"; Ms.U. 291, 1521; további Brassai-művek kéziratai. Külön említendők az Ms.U. 2461 jelzetű – Lakó Elemér által közzé is tett (Korunk 1981/február) – Brassai, valamint Theodor Benfey és egy munkatársa közti levélváltás autográf darabjai.

A Brassai-könyvtárról készült lajstromokban szereplő nyelvészeti vonatkozású kéziratok a fentiekkel szemben viszont mindössze ezek: az Ms.U. 1693 jelzetű 58. lapján: „Phrases lectis simae ex Epistolis Ravisii (kézirat) 8r" (ezt vö. a Lakó-katalógus Ms.U. 291 jelzetű tételével); az Ms.U. 1693 64. lapján: „Brassai. A latin szók alakításáról (kézirat) 8r" (vö. a katalógus Ms.U. 1521 A szók alakításáról tételével). Az Ms.U. 1698. 10. lapján pedig: „*Brassai* A latin szók alakításáról 6 II 26" (a cím utáni számjegyek a polclajstromokbeli helyrajzi jelzetek).

A Brassai-könyvtár tartalmi összetételének rendkívüli sokrétűsége különösebb szakismeretek nélkül is megállapítható. Felölel ugyanis – főként idegen nyelvű – szépirodalmat és valamennyi Brassai által művelt tudományágat. Puszta benyomások alapján jegyezném meg azt is, hogy a reáltudományok közül mintha jobban volna képviselve a matematika, vegytan és növénytan. Leggazdagabbnak azonban a nyelvészettel kapcsolatos állomány tűnik. Ennek persze nem túl nehéz elfogadhatónak tetsző magyarázatával is számolnunk.

A tisztán nyelvészeti vagy az attól olykor el nem különíthető (pl. a szanszkrit, héber, arab nyelvűek esetében) szépirodalmi és egyéb művek részlegei a következők: – A) a nyelvészeti állományt mennyiségileg mindenképpen uraló speciális nyelvészeti részleg – B) az összehasonlító nyelvészeti részleg; – C) az általános nyelvészetinek tekinthető részleg.

A) Speciális nyelvészeti részleg

A nyelvek magyar neve ábécérendet követő sorrendjében ez a részleg befelé így tagolódik: angol, arab, francia, görög, héber, latin, magyar, német, román, szanszkrit, szláv, illetőleg csak egy-két művel képviselt „egyéb" nyelvek (dakota, kecsua, portugál, spanyol stb.).

Legcélszerűbb talán még az egyes nyelvek szerinti részletezést megelőzően említést tenni arról, hogy magánkönyvtárról lévén szó, külön méltánylandó a benne szereplő bibliafordítások viszonylag nagy száma és változatossága. E megjegyzéshez l. az Ms.U. 1693 jelzetű lajstrom 106. lapjának következő felsorolását: „török, arab, perzsa, szerb, vend, litván, orosz, szlavón, lengyel, dán, holland, vallon, svéd, portugál, oláh: újtestamentumok." Továbbá az Ms.U. 1698/A 89 l. lapján olvashatót: „Új

Testamentum (török, arab, perzsa, szerb, vend, litván, orosz, szlavón, lengyel, dán, holland, vallon, svéd, portugál és oláh nyelven. Külön-külön egy egy kötet) 12. II. 1–15. α. IV".

1. Latin, görög. – Jól tudjuk, hogy a korabeli oktatásban ezek úgy is mint kötelező nyelvek, alaptárgynak számítottak. Oktatásbeli központi szerepük miatt is érthető, hogy itthoni és külországokbeli tanításuk miképtje Brassait kiemelten foglalkoztatta. Könyvtárának ez a mennyiségileg sem elhanyagolható részlege a következőképpen jellemezhető (ehhez is l. konferenciánk másik előadójának, Schmidt Erikának a beszámolóját):

a) Képviselt műfajok: nyelvkönyv, iskolai nyelvtan, gyakorlókönyv, liber memorialis (Cellarius, különböző szerzők nyelvét tárgyaló, főként grammatikai munkák, amilyen pl. egy Cicero-szintaxis). További műfajok: szinonimaszótár *(synonimorum thesaurus),* kétnyelvű szótár, fordítástudományi szakkönyv. Ráadásul valamennyi műfaj igen nagy számú művel képviseltetve. Az önmagukban külön is tárgyalt nyelvi szintek a hangtan, alaktan, mondattan. A nyelvtanok és fordítástudományi munkák közül most csupán az alábbiak meglétét említeném: az Ms.U. 1693 lajstrom 73. lapján: Kühner. *Schulgrammatik der lateinischen Sprache.* Hannover. 1842. 8r; Ms.U. 1693 lajstrom 12. l.; Kühner: *Schulgrammatik der griechischen Spr.* ... 1836; 136. l.; Kühner Raphael: *Elementargrammatik des griechischen Sprache.* Dritte verbesserte u. vermehrte Auflage. Hannover 1842 8.r; Ms.U. 1698/A lajstrom 50. l.: Kühner: *Grammatik der Griech. Sprache* 2. IV. 24. 15. I. 76, illetőleg: Ms.U. 1693 lajstrom 6. l.; Zsarnay Lajos: *Doring* (sic!) *után fordítási gyakorlatok magyarból deákra.* Sárospatak, 1838: 51. l.; Képíró Imre. *Útmutatás magyarból deákra fordítani.* Dörnig után. 2ik Cursus. Kolozsvár 1845 (?) 8.r".

b) A művek és szerzők száma. A kb. 57 mű, kb. 44 szerző munkája.

c) A művek megjelenésének ideje. A legrégebbiének éve 1702, a legújabbiénak éve 1879.

d) A művek megjelenési helyei. Közülük 32 külföldi (Lipcse, Berlin, Magdeburg, Jéna, Majnafrankfurt, Braunschweig, Hannover, Amsterdam, Franeken, Párizs, London, Bécs stb.), 15 pedig hazai (Pest, Kolozsvár, Debrecen, Sárospatak, Kecskemét, Buda, Budapest stb.). Nem szerepel a jegyzékekben többek között olasz, illetőleg svájci kiadású latin és görög nyelvkönyv.

Összefoglalásképpen: Latin–görög tárgykörből Brassai elsősorban tankönyveket és jóval kisebb arányban tudományos nyelvleírásokat szerzett be magának. Eljárása azért is érthető, mert a számára hozzáférhető kolozsvári és fővárosi könyvtárak efféle művekben a legtermészetesebb módon egyaránt bővelkedtek (ezeknek a könyvtáraknak a használója elsősorban – a nyelvtudományi munkássága szempontjából is fontos, de még kellőképpen fel nem tárt – közel egy évtizedes pesti lakozása idején lehetett).

2. Héber, arab, szanszkrit (és hindu). – E területeken sajnos még műkedvelői ismeretekkel sem rendelkezvén, inkább csak muta-

tóban (és természetesen csupán silabizálgatásra alapozva) írtam ki dolgokat. Értékelhető megállapításokra így mennyiségi tekintetben sem vállalkozhatom. A vonatkozó részleggel kapcsolatosan semmiképpen nem maradhat azonban említetlenül, hogy a héber mint szent nyelv évszázadok óta képezi a hittudományi stúdiumok elengedhetetlen részét. Érthető tehát, hogy a hazai hebraisztikának nem kevés művelője volt. A kolozsvári oktatásban különben valószínűleg 1545-től számolhatunk hébertanítással (ehhez is l. Dán Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon.* Bp., 1973; Varga András – Molnár Gergely, *Melanchton magyar tanítványa.* (Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József Nominate. 7. Szeged, 1983). Mindezek alapján magától értetődő feltételeznünk, a honi szerzők vonatkozó művein kívül az ugyancsak jelentős számban fellelhető külföldi munkák is könnyen hozzáférhetőek lehettek. S természetesen nem csupán saját kollégiumában. Hebraisztikai művek saját könyvtárabeli viszonylag jelentős számának személyes érdeklődésén kívül az is oka lehetett, hogy tanárként igen hosszú ideig volt a héber nyelv oktatója (ehhez l. Gál Kelemen, *Brassai Sámuel.* Cluj-Kolozsvár, 1926. 30).

Arab nyelvkönyvek és irodalmi művek gyérebb hazai jelenlétének, az arab nyelvek szűkebb körű ismeretének okait aligha szükséges részletezni. Az azonban mégis figyelmet érdemelhet, hogy ilyen nyelvkönyvek, tudományos munkák, irodalmi művek hazai megléte mégsem volt éppen jelentéktelen. Bizonyságul csak az Esterházy Károly (1725–1799) által kifejezetten oktatási célokra alapított egri (Líceumi) könyvtár szakkatalógusának futó megtekintése során is érzékelhető) gazdagságára utalnék (ehhez l. még a könyvtár katalógusköteteit, általánosságban pedig: Antalóczi Lajos, *Az egri főegyházmegyei könyvtár története.* 1793–1989. Eger, 1989). Erdélyi vonatkozásban pedig feltétlenül megemlítendő az egritől merőben eltérő jellegű Cipariu-gyűjtemény, melynek tüzetes ismertetését Jakó Zsigmondnak köszönhetjük (l. tőle: *Írás, könyv, értelmiség.* Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1976, 257–84.

Az arab, illetőleg ilyen vonatkozású munkáktól is teljesen eltérő szempontok tartandók szem előtt Brassai szanszkrit gyűjteményével kapcsolatban. A közismert tudománytörténeti tényekből kifolyólag szanszkritológiai érdeklődésének kielégítésében ugyanis ő is alighanem teljes egészében önellátásra lehetett utalva.

A fentiekben csupán utalásszerűen említett tények talán önmagukban is elégséges alapként fogadhatók el a lajstromokban különben nem egészen elkülönítve felsorolt könyvállomány mostani részben külön-külön tárgyalásához.

a) A képviselt műfajok. – α) Héber nyelvű Ószövetség, grammatikák, szótárak (pl. Lexicon Hebraeo-chaldaicum), egy-egy ótestamentumi műfajra összpontosító szakmunkák (pl. De sacra poesia Hebraeorum). – β) Arab. Eredeti irodalmi szövegek, arab bibliafordítás, más nyelvekre fordított arab tudományos munka. – γ) Szanszkrit irodalmi művek (részben forráskiadásban, részben fordításban; egyenként is, antológiákban is), kétnyelvű szótárak,

glosszáriumok, összehasonlító nyelvészeti szakmunkák, irodalmi tárgyú tanulmány (Étude sur la litterature Sanscrite). Angolul, németül, latinul.

b) A művek és szerzők száma. – α) Héber: kb. 10 szerző 10 műve. – β) Arab: kiírásom pusztán szemelgetésre szorítkozó volta miatt is csupán hozzávetőleges megítélés alapján értékelhetem a vonatkozó részleget képviselő művek és szerzők számát néhány tucatra. – γ) A szanszkrit részlegből általam kiírt szerzők száma meghaladja a 35-t, a műveké a 60-at.

c) A művek megjelenésének ideje. – α) Héber. A legrégebbi 1701, legújabb 1854–1855-ből való. – β) Arab. Az általam kiírtak sorában a legrégebb megjelent mű 1703-beli, a legújabb 1858-beli. – γ) Szanszkrit (és hindu): legrégebbi 1755–75, illetőleg 1783 (Kolozsvár), legújabb 1886.

d) A művek megjelenési helyei. – α) Héber: Lipcse, Leiden. – β) Arab: Párizs, Bonn, Leiden, Göttinga-London, London. – γ) Szanszkrit (és hindu): Szentpétervár, Lipcse, Bonn, Berlin, Leiden, Párizs, illetőleg: Kolozsvár. Ez utóbbihoz l. az Ms.U. 1910 jelzetű lajstrom (mely összefűzetlen, számozatlan lapok egyszerű csomója) következő tételét: „Bidpai és Lokman (?) indiai historiái és költött beszédei; melyek török auctorokból, Ali Tschelebi-Ben Salekből Galland (?) által francia nyelvre, most pedig magyar nyelvre fordíttatak. Kolozsvár 1783."

3. N é m e t. – Aligha túlzás *amint köztudott* megjegyzés kíséretében emlékeztetnünk arra, hogy a korabeli hazai iskolákban a németnek mint idegen nyelvnek az oktatása általános volt. Hogy módszertani és egyéb szempontból ezzel is, a többi nyelv oktatásával is ugyancsak voltak gondok, az világosan kiderül magának Brassainak az írásaiból is (ehhez l. tőle: *Reform des Sprachunterrichts in Europa.* Ein Beitrag zur Sprachwissenschaft. Kolozsvár–London. é.n.; l. továbbá konferenciánk előadásai közül Schmidt Erika dolgozatát is).

a) A képviselt műfajok: ábécéskönyvek, olvasókönyvek, gyakorlókönyvek (alaktaniak, mondattaniak és stilisztikaiak), egy-egy nyelvi szintet tüzetesebben leíró munkák (alaktanok, mondattanok), stilisztikák, a fordítástan, a fordítástan elméleti és gyakorlókönyvei (egyik pl. német → latin irányú), egyéb szakkönyvek (pl. *Lehrbuch der rithmischen Malerei der deutsche Sprache.* Lipcse, 1858), kétnyelvű (pl. német-latin, német-francia) szótárak.

b) A művek és szerzők száma. Hazai és külföldi mű kb. közel 30 szerepel a lajstromokban. Ezek kb. 20 szerző munkái.

c) A művek megjelenésének ideje. A legrégebbi 1777-ből való, a legújabb 1880-ból.

d) A művek megjelenési helyei. Stuttgart, Lipcse, Berlin, Strassburg, Halle, Hannover, Bécs stb., illetőleg: Lőcse, Kolozsvár, Brassó.

Összefoglalásképpen: Úgy tűnik, Brassai a németet leginkább mint anyanyelvet oktató tankönyvek keze ügyében levésére törekedett. Kis számban, azonban tudományos grammatikája is volt. A németet az 1777 utáni időkben is latinul tárgyaló tankönyv (Ms.U. 1693 jelzetű lajstrom 61. l.: Gottsched: *Compendiosa lingvae germanicae grammatica.* 1779. 8r) a XIX. században már alighanem kuriózumértékkel is bírhatott.

4. F r a n c i a. – A hazai nyilvános és magánoktatásban e nyelv tanulása és ismerete – ugyancsak közismertnek mondhatóan – elterjedt volt. Hogy szerepe azonban a némethez képest valamivel mégis kisebb lehetett, az talán Brassai könyvtárában való szerényebb képviseltségéből is érzékelhető. Noha maga Brassai nemcsak beszélt és írt franciául, hanem foglalkozott is e nyelv oktatásának kérdéseivel (ezekhez l. pl. Ms.U. 1175 jelzetű, *Cabinet du Royal Musée Bourbon* című francia és olasz nyelvű kéziratos úti feljegyzéseit; az 1863-ban kiadott *Ingyen tanító franczia nyelvtan*-át; 1864-ben a Fővárosi Lapokban *A franczia nyelvtanok ügyében* címen közölt írását).

a) A képviselt műfajok: helyesírást is tanító olvasókönyv rövid grammatikával, társalgási könyvek, helyesírási gyakorlókönyv, valamint nyelvtudományi munkák (l. pl. *L'histoire de la langue française).*

b) A művek és szerzők száma. Kb. 34 mű szerepel 18 szerzőtől.

c) A művek megjelenésének ideje. A legrégebbi kiadású munka 1793-ban jelent meg, a legújabbak 1866-ban (pl. több Larousse).

d) A művek megjelenési helye. Brassai nemcsak Franciaország, hanem Németország kiadóinál megjelent francia nyelvoktatási anyagot is szerzett be magának. De akad hazai kiadású mű is a gyűjteményében. Könyvtára francia részlegének fontosabb kiadói helyei Párizs, Párizs-Lipcse, Stuttgart, Strassburg, Berlin, Tübingen, Hamburg, Pozsony, illetőleg London.

Összefoglalásképpen elsősorban az hangsúlyozandó. hogy Brassai francia szakirodalma a francia mint anyanyelv és a francia mint idegen nyelv oktatását egyaránt képviseli.

5. A n g o l. – Az előzőkhöz képest legszembeötlőbbnek az angol és az angollal kapcsolatos művek kis száma és ezen belül is az angolnak mint idegen nyelvnek a tanítását szolgáló munkák mennyiségileg szerény képviselete tűnik. Ez egyebek mellett azzal is összefügghet, hogy a kor hazai oktatási szükségletei Brassai számára sem képviseltek angoltanítással kapcsolatos teendők ellátására irányló kihívást.[2]

a) A képviselt műfajok: kiejtési szakkönyv, műfordítási kérdésekkel foglalkozó munkák (l. pl. az Ms.U. 1693 lajstrom 2. lapján: English exemples (így!) to be rendered into latin. Eton 1817. 8r), francia-angol idiómaszótár, továbbá egy bizonyára n y e l v t ö rténetnek számító munka [l. az Ms.U. 1693 lajstrom 94. lapján: British Authors (sorozat) Fi(f)ve centuries *of the English language* etc. Leipzig, 1868].

b) A művek és szerzők száma. Összesen 6 szerző 7 munkája szerepel a jegyzékekben.

---

[2] Az angoltanulás, az angol kultúrával való rendszeres foglalkozás azonban ekkoriban már olyannyira napirenden volt, hogy Kolozsváron az ügy előmozdítására társaság is alakult. Ehhez l. a következő hivatkozást: „Kovács János (1877–1891) ... külf. tan. Igazgató. (...) 1876-ban nov. 9-én megalakította Kolozsvárt az „Angol társalgó kört", melynek élete végéig elnöke volt: Gál Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története. I–II.* H.n.[Kolozsvár], 1935. II. 498.

c) A művek megjelenésének ideje. A legrégebbi kiadási év 1793, a legfrissebb 1868.

d) A művek megjelenési helyei: Eton, London, Párizs, Lipcse.

6. Szláv nyelvek. – A fennebb már idézett gazdag bibliafordítás-gyűjtemény több szláv nyelvű Újszövetség-kiadást is magába foglalt (felsorolásukat l. ott). Brassai nyelvkönyv-gyűjteményének darabjai közt a fentieken kívül orosz, szlovák és cseh nyelvvel kapcsolatos munkákat is megörökítették a lajstromok. Ezek grammatikák, chrestomátiák. Kiadásuk helye Lipcse, Prága, Prága–Könnigrätz, Brünn, Bécs és Buda. A legrégebbi munka 1817-beli, a legújabb 1843-as megjelenésű.

7. Román. – Műfajilag eléggé változatos, mennyiségileg is méltánylandó részleg. Van benne tudniilik abécéskönyv, a románt mint idegen nyelvet németül tanító nyelvkönyv, feltehetőleg iskolai használatra szánt nyelvtan, nyelvtudományi szakmunka, sőt még egy kalendárium is. A lajstromokban feltüntetett megjelenési helyek: Lipcse, Bécs, Brassó, Szeben, Budapest.

8. Egyéb. – Az ide sorolható munkák az alábbi nyelveket és kultúrákat képviselik: dakota, kecsua, kopt, mandzsu, mongol, portugál, spanyol, „keleti török nyelv", újgörög, illetőleg egy, a kínai templomokkal foglalkozó terjedelmesebb mű. De l. még természetesen a bibliafordítás-gyűjtemény darabjairól hírt adó fent idézett lajstrom-tételeket is. A kb. egy tucatnyi művet kitévő „egyéb" részleg műfajilag a többiekhez hasonlóan változatos. Tartalmaz grammatikát, nyelvkönyv-félét, összehasonlító nyelvészeti dolgozatot. Az ide vonható művek többségének megjelenési helyét a lajstromok sajnos nem tüntetik föl. Legtöbbjüket ugyanis csupán a polclajstromok tartják számon. Feltüntetett megjelenési hely csupán Pest, illetőleg Budapest.

9. Magyar. – A jelen beszámoló e részlegről terjedelmi kötöttségekre való tekintettel is kénytelen csupán néhány összegező megjegyzésre szorítkozni. A magyar nyelvvel kapcsolatos anyag műfaji megoszlása a következő: – a) A magyar mint anyanyelv (alsó tagozaton az írás-olvasás tanítását szolgáló tankönyvek, beleértve ábécéskönyveket is). – b) A magyar mint idegen nyelv (egy Fiumében megjelent munka). – c) A magyar mint tudományos leírás tárgyát képező nyelv. Ezen belül szakterületenkénti bontásban: – α) leíró nyelvészet; – β) a magyarra vonatkozó alkalmazott nyelvtudományi munkák (teljességről természetesen e téren sem szólhatunk); – γ) történeti nyelvészet, valamint az összehasonlító nyelvészet magyart is felölelő része. Ez utóbbi két területnek és az akkoriban már jelentőssé gyarapodott magyar szótárirodalmi anyagnak rendkívül szerény jelentéte igen feltűnő. Magyarázatként ezzel kapcsolatban talán arra gondolhatunk, hogy az ilyen jellegű munkák Brassai számára a helyi közgyűjteményekben hozzáférhetők lehettek. Ezenkívül azzal is számolhatunk, hogy a lajstromok tartalmazta részlegen kívül volt még egy külön, kézikönyvtár jellegű állomány is. (Ehhez l. Kőváry *i.m.* i.h.: „Szobája bútorzatának dísztárgyait, kézi-

könyveit, az Encyclopediákat, Conversations-Lexiconokat, a világ minden nyelvének szótárait örökösei három kis kocsin szállították el, oda, hová könyvtárát már régen helyezte.")

B) Összehasonlító nyelvészet

Akár szöveganyagként sem érdektelen egy finn és egy észt nyelvű (Szentpéterváron 1822-ben, illetőleg Wuonneban 1852-ben megjelent) Biblia megléte Brassai könyvtárában.

A voltaképpeni összehasonlító nyelvészeti vonatkozású munkák száma egyébként szinte elenyészően csekély. A finnugor nyelvek közül csupán a finnt, az észtet és a mordvint érintő néhány külön-külön mű bukkan föl. Az indoeurópai összehasonlító nyelvtudományt képviselő néhány munka között természetesen megvoltak a következők: Bopp Franz, *Vergleichende Accentuationsystem nebst einer gedrangten Darstellung der grammatischen Übereinstimmungen der sanskrit und Griechischen.* Berlin, 1854; Bopp (Franz) *Vergleichende Grammaik.* I–III. Brl. 1857–61. 2-Te Ausg. α. VIII. 8. 9. A csönd egyébként alighanem ezúttal is magáért beszél.

C) Általános nyelvészet

A fentihez hasonlóan ez a részleg sem küzdhetett a bőség zavarával. Ennek megértéséhez természetesen sokkal többet kellene tudnunk az akkori kolozsvári könyvtárak szakmai összetételéről. Annyit viszont talán már most érdemes megemlítenünk, hogy Brassai hivatali és egyéb okokból is igen jó emberi és szakmai kapcsolatban volt pl. az EME (Erdélyi Múzeum-Egyesület) egykori tudós könyvtárosával, az RMK készítőjével, a Nagykörösről Kolozsvárra került Szabó Károllyal. Maga pedig igen hosszú ideig volt EME-tárak őre.

Könyvtárának az általános nyelvészet tárgykörébe tartozó darabjai közül néhánynak a felsorolása talán mégis némi tájékoztatásul szolgálhat e részleg szakmai színvonaláról és „naprakészségéről." (L. tehát az Ms.U. 1693 lajstrom 27. lapján: Montémont (így!): *Grammaire générale, ou philisophie des langues.* Tom. I. [és II] Paris 1845. 8r; 31 l.; Girard: *De l'enseignement régulier de la langue maternelle dans les écoles et les familles.* Paris 1844 8r; 77. l.; Balbi: *Atlas ethnographique du globe, ou classification des peuples anciens et modernes d'apres leurs langues.* A Paris 1826. ivrét; 122. l.: Carl Arendt's *Phonetische Bemerkungen.* 1859. 8r. Az Ms.U. 1698/A lajstrom 4. lapján: *Archiv fur das Studium der neueren Sprachen und Literatur* 9. II.; Arendt C. Ponetische Bemerkungen 13. VI. 21.; 59. l. Montemouk (így!): *Grammaire générale.* 4. II. 5. 6; 72. l.: Panini's *Acht Bücher grammatischer Regeln* α. V. 35. 36; 96. l.: Weil H.: *De l'ordre des mots* α. IV. 28 (az Ms.U. 1698/B lajstromban így: „Weil Henrik: *De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparées aux langues modernes.* Qucstion de grammaire generale. Paris, 1844").

III. A fentiek tehát egyebek mellett azt is hírül adják, hogy Brassai könyvtárának humaniórákat képviselő részlege – a héber, arab, szanszkrit tárgyúak kivételével – leginkább az iskolai nyelvoktatást szolgáló

művekben bővelkedett. Ez viszont szerteágazó tankönyvírói, illetőleg tankönyvkiadói tevékenységéhez bizonyára jól felhasználható segédletül szolgálhatott. Ilyen irányú munkásságával kapcsolatban elég talán csupán az általa 1846-ban útjára indított ún. kék könyvtárra utalnunk, melyet a szakirodalom „60 éven át Erdély népiskolai közforgalomban levő" tankönyvsorozataként emleget (ehhez l. Dr. Boros György, *Dr. Brassai Sámuel élete*. Cluj-Kolozsvár, 1927. 119).

Végső összegezésül: Arról, amire az ember különösen is kíváncsi lett volna, hogy ti. a voltaképpeni nyelvtudománynak mely szakkönyvei állhattak Brassai rendelkezésére, arról a fennmaradt könyvtár-lajstromok a szanszkrit részleg kivételével úgy tűnik, nem nyújtanak érdemi felvilágosítást. Jóval bőségesebbet viszont arról, hogy milyen szakkönyvtári hátteret alakított ki a maga számára önként vállalt feladata, a tankönyvírás jó végre viteléhez. Értelemmel, szívvel-lélekkel való részvételéhez viszont ebben a – látszólag – szakmai napszámosmunkában: nem csekélyebb dolog, mint emberi, szakmai a l á z a t kellett. Valamint annak felismerése, hogy e feladat ellátása saját nemzedékének másokra át nem hárítható kötelessége. Az a Brassai tehát, aki valóban sokoldalú, ám részkérdésekben is rendkívüli elmélyülésre képes elme volt, nagyon is tudatosan fordította tevékenysége mennyiségileg mindenképpen nagyobb részét a tankönyvírásra, illetőleg a tankönyvkiadói keretek (l. az ún. kék sorozatot) megteremtésére és évtizedekig való biztosítására. Hogy ennek jelentősége jobban kitessék, kívánatos lehet néhány oktatástörténeti tényt is felidéznünk.

Mint arról a szakirodalom tájékoztat, a magyar mint tantárgy 1791 óta szerepel az iskolai oktatásban. Heti két órában. Előadási nyelve ekkor még a latin. Magyar irodalomtanításról ekkor még szó sem esik. Ismeretes az is, hogy az oktatás nyelve a múlt század közepe táján lesz a magyar. Az unitárius iskolákban az 1841-es korondi zsinat épp Brassai fellépésének köszönhetően hozza meg ez irányú, jövőformáló végzését. Brassai ugyanis nemcsak beszélt, érvelt ez ügyben, hanem kész tantervekkel, már megjelent kitűnő tankönyvekkel győzte le a konzervatív ellenállást. [Az anyanyelvű oktatáshoz nélkülözhetetlen tankönyvek kérdéséhez l. Fehér Erzsébet: *Magyar nyelvű tankönyvek.* 1777–1848. Bp., 1995. Ism: Fehér Katalin: MKszemle 113 (1997)/3:338–9]. Határozottan fellépett ugyanekkor a szakrendszer mellett is. A korábbi gyakorlat ti. az volt, hogy az alsósok oktatását szakképesítetlen felsős diákokra bízták. Éppen a szakképzetlenséggel kapcsolatban jegyzi meg ekkor Brassai: „A tanítás olyan, mint a többi é s z i vagy k é z i művészet" (id.: Gál *i.m.* 20, 24. Kiemelések tőlem: L.R.). A tanítói munka fontosságával kapcsolatos vélekedését tükrözi egy 1843-beli megjegyzése is: „ha én iskolamester volnék, alázatos mesterségemet a világ minden mesterségeinél előbbre becsülném" (id. uo. 171. l.). A fentiek ismeretében az sem meglepő, hogy módszertani alapelve a „keveset, jól és lassan" volt (l. Boros *i.m.* 121 l.).

LŐRINCZI RÉKA

DESPRE BIBLIOTECA LUI SÁMUEL BRASSAI

(Rezumat)

Autoarea examinează materialul lingvistic al bibliotecii Brassai – păstrată la Biblioteca Filialei din Cluj-Napoca a Academiei Române. În secția de lingvistică a bibliotecii lui Brassai se găsesc lucrări în limbile engleză, arabă, franceză, greacă, ebraică, latină, maghiară, germană, română, sanscrită, slavă şi câte o lucrare-două în limbile dakotă, kechuă, portugheză, spaniolă. Lucrările în limba română sunt destul de variate, din punct de vedere al genurilor literare, şi sunt destul de numeroase. În această secție putem găsi un abecedar român, o gramatică a limbii române, literatură de specialitate în domeniul lingvisticii.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998. 1. szám

ADATTÁR

ERDÉLYI LEVELEK HÓMAN BÁLINTHOZ

Hóman Bálint munkásságának, életpályájának mindeddig feltáratlan része az „erdélyi kapcsolat". Ezt nem lehet azzal a mondattal elintézni, hogy ebben a kérdésben Magyarország egyik hivatásos politikusa, egyik minisztere csak a kormány hivatalos politikáját képviselhette, jelen esetben a revízió szolgálatát, a terület-visszafoglalás ügyét. Természetesen nem vonható kétségbe, hogy ez a nézet jelen volt Hóman gondolkodásában, világképében és közéleti szereplésében. Azonban mint kultúrpolitikus, mint történész – mint szakember –, pontosan tudta, mire van szüksége egy tudományos kutatónak vagy egy egész intézménynek ahhoz, hogy a legoptimálisabb teljesítményt tudja nyújtani.

Erdélyi kapcsolatait egyrészt édesapjának, másrészt önmagának köszönhette.

Édesapját, Hóman Ottót 1872-ben kinevezték az akkor alapított kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem klasszikafilológia tanszékének első professzorává. Egyik tanítványa, Hegedűs István, Janus Pannonius első magyar tolmácsolója lett az örököse kolozsvári tanszékének. Hóman Ottót szakmai tevékenysége és egyénisége elismeréseként 1883-ban az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcselet-, nyelv- és történettudományi szakosztálya egyhangúlag az elnöki tisztségbe választotta. Bizonyára fiában, a széles látókörű miniszterben is felidéződhettek ezek az emlékek, s közrejátszódhattak abban, hogy oroszlánrésze volt a kolozsvári egyetem újjászervezésében, az Erdélyi Múzeum-Egyesület bőkezű támogatásában és az Erdélyi Tudományos Intézet felállításában.

A levélírók egy részével már korábban kialakult a személyes kapcsolata. Régebbről ismerte őket, tudta, kik ők, mit bizonyítottak eddig, érdemesek-e a támogatásra, a segítségnyújtásra. Benedek Eleket onnan ismerte jól, hogy fiával, Marcellel járt egy osztályba a Barcsay utcai gimnáziumban, Barbul Jenővel (Eugen Barbullal) 1915 és 1922 között együtt dolgozott a budapesti Egyetemi Könyvtárban, gróf Bánffy Miklóssal a Magyar Nemzeti Múzeumbeli főigazgatósága alatt már jó barátságban volt. Történészként és egyetemi tanárként pedig természetes volt, hogy kialakultak a kapcsolatai a „szakma" művelőivel.

A levelek jórésze a Corvin-koszorú, ill. a Corvin-lánc kitüntetéssel kapcsolatban íródott. Erről az elismerés-fajtáról annyit kell tudni, hogy 1930. október 12-én alapította Magyarország kormányzója. Ezeket az elismeréseket azok vehették át, akik a magyar művelődés és szellemi élet terén kimagasló érdemeket szereztek és magyar állampolgárok voltak.

A második bécsi döntés után természetesnek tűnt, hogy mindazok, akik a legtöbbet tettek a kisebbségben élő magyarság érdekében szellemi és kulturális

téren, megkaphassák a Corvin-kitüntetéseket. 1940. október 24-én Corvin-láncot kapott Balogh Artur, Kelemen Lajos és Reményik Sándor; Corvin-koszorút pedig Balázs András, Berde Mária, Bíró Vencel, Gyallay (Pap) Domokos, Gyergyay Árpád, György Lajos, báró Kemény János, Kós Károly, Kristóf György, Nyírő József, Pakocs Károly, Scheffler János, Szilágyi Dózsa, Szopos Sándor, Tamási Áron, Varga Béla és B. Váradi Aranka.

Az elismerésben részesültek közül többen nem a vallási és közoktatásügyi miniszternek küldték levelüket, de a hivatalos érintkezésben kötelezően kellett használni a meglévő címeket, titulusokat. Az ő levelük Hómannak, mint a „Corvinosok-kapitányának" szól igazán. A magyar Corvin-lánc és a magyar Corvin-koszorú tulajdonosainak Testületét az ötévenként újraválasztott Tisztikar irányította. Ezeknek a leveleknek az írása időszakában Hóman volt a Testület elnöke. (Ciklusa 1941. II. 23-án kezdődött és 1946. II. 22-ig tartott volna.)

Az eddig köztudott tények és a most leközölt levelek alapján megállapítható, hogy Hóman Bálint komoly és hathatós segítséget nyújtott az erdélyi magyar oktatási és tudományos intézmények kialakításában és azok működtetésében. Nem feledkezett meg azokról sem, akik olyan szintű tudományos munkát végeztek, melynek eredményével nemcsak ő lehetett megelégedve, hanem mindazok, akik az általa irányított ágazat szakmai színvonalát figyelemmel kísérték. Az ő megfogalmazásában: „Erdély magyar egyetemének tanárain és tanítványain múlik, hogy ... tovább gyarapítsák az erdélyi magyar lélek kincseit" (*Erdély magyar egyeteme.* Kvár, 1941. 1.).

Nemcsak a magyarországi, hanem az erdélyi fiatalokon is számon kérte a „magyar történetírás múltjához illő tudományos szellemet", amely egykoron Báthory István egyetemén, Bethlen Gábor főiskoláján csiszolódott. Azért az egykori szellemiség visszatéréséért, visszatérhetőségéért dolgozott és harcolt, melynek „legjellemzőbb sajátosságai közé tartozik a nemzetbomlasztó ellentétek, a felekezeti, a nemzetiségi, a hivatásköri, a nemzedékközi és osztályközi viszályok enyhítésére és megszüntetésére irányuló tudatos törekvés s a művelődés után való hatalmas vágyakozás" (*Erdély magyar egyeteme.* 11).

Ez a művelődés után való több évszázados és kielégíthetetlenül hatalmas vágyakozás olvasható ki az alábbiakban közölt levelekből is.

1.

Benedek Elek – Hóman Bálinthoz

Kedves Bálint, Szamosi Soós Vilmos[1] tehetséges székely szobrászt ajánlom jóindulatú figyelmedbe. Amennyire teheted, kérlek, légy segítségére.

Szeretettel [Benedek] Elek bátyád

OSZK Kézirattár Fond 15/286
Kézírás Benedek Elek névjegykártyáján.

[1] A tehetségből szobrász, éremművész lett. Egy évig Fadrusz János műtermében dolgozott. Az Iparművészeti Iskolában Mátrai Lajos, a Képzőművészeti Főiskolán pedig Radnai Béla növendéke volt. Főként emlékérmeket és plaketteket készített.

2.

Barbul Jenő – Hóman Bálinthoz

Kedves Bálint,

Feleségemmel együtt nagy örömmel vettük vallás- és közoktatásügyi Miniszterré való kinevezésed hírét. Nem is gondolod, mennyire drukkoltunk a sikerért, mert a mi lapjainkban Korniss Gyula nevét is igen emlegették.

Gratulálunk kedves Bálint igaz szívből!

Az Úristen adjon teljes egészséget és nyugodt parlamenti életet is, hogy hosszú ideig elláthasd szép hivatásodat.

Add át kérlek a Kegyelmes asszonynak is gratulációnkat és Feleségem üdvözletét.

A régi barátsággal ölel igaz híved

Cluj, 1932. Október 3.

Barbul Jenő[2]

OSZK Kézirattár Fond 15/251

Gépirat autogr. aláírással az Egyetemi Könyvtár vezérigazgatója [DIRECTORUL GENERAL AL BIBLIOTECII UNIVERSITĂȚII] román nyelvű fejléces levélpapírján.

3.

Roska Márton – Hóman Bálinthoz

Kedves Uram!

Tudomásom van a Bethlen kegyelmes úr, valamint Nemes Sarolta és Pólika grófnő[3] intervenciójáról. A nekiek mondottakról is.

Mindenesetre személyesen kellett volna felmennem, de nem tudtam. Kívülem álló okok megkötöttek ebben. Most sem tudok mozdulni.

Engem erdélyi voltom és a tudományos becsület kötött ide. Álltam és elláttam a posztomat, azt hiszem, tisztességesen. Ma sem gondolnék arra, hogy feladjam, de már az ötödik esztendeje minden megváltozott körülöttem, olyan bántó inferioris, megalázó helyzetbe kerültem, hogy az már sok, amit naponkint el kell tűrnöm. Még a segédkönyveket is kivették a kezemből, a gyűjteményekbe is csak üggyel-bajjal jutok. Egy minden emberi érzésből kivetkőzött erkölcsi hullát állítottak be az intézetbe, aki spionkodik, intrikál, gáncsoskodik, minden megmozdulásom elé tengernyi akadályt zúdít, s aki ezt részben felsőbb támogatás

---

[2] Barbul Jenő (Eugen Barbul) 1920-ig a budapesti Egyetemi Könyvtár őre volt. A román kormányzat 1920. év végén a kolozsvári Egyetemi Könyvtár főigazgatójává nevezte ki. A könyvtár korábbi igazgatóját, Gyalui Farkast pedig technikai igazgatóként mellé helyezték. 1936-ban Barbult Iuon Muşlea váltotta fel a könyvtár igazgatói székében.

[3] Gróf Nemes Sarolta és Pólika az erdélyi magyar kultúra lelkes támogatói voltak. A II. világháború után az Erdélyi Múzeum-Egyesület Levéltára Nemes Pólika jóvoltából kapott önálló elhelyezési lehetőséget a Farkas utca 8. szám alatti Bethlen-Nemes ház hátsó traktusának emeleti részében. Itt működött 1950-ig, az államosításig.

mellett, részben egyéni hitványságból csinálja. Appelláta nincs ellene. Próbáltam, hiába!

A múzeumegyesületben való működéstől el vagyok tiltva. Nem beszélhetek és nem írhatok szabadon, tudományos meggyőződésem szerint. Nincs akivel gondolataimat, meglátásaimat, terveimet, a tennivalókat közöljem.

Beletemetkeztem a munkába, itt le nem írható ok késztetett a megmozdulásra. Ennek eredményei a fennt említett intervenciók.

Már most, ha megértő lelked keresi is a lehetőleg kedvező megoldást, ugye, ez nem lehet más, mint vagy a katedra, vagy pedig a vidéki múzeumok főfelügyelői állása, mely a katedrával volna egyenragú.

Ez utóbbi állás munkaköre volna: a vidéki múzeumok külső és belső munkálatainak rendszeres irányítása, vidéken népszerű előadások tartása, hogy a nagyközönséget mentől jobban hozzákapcsoljuk a muzeális gondolathoz, – a központban a tudományos eredmények lerögzítése, – s még egy csomó mellékkérdés, amit a hely és a körülmények szabnak meg.

A katedra? Én mindig Debrecenre gondoltam, mert az országnak ebben a részében nincs szakember, mert itt igen-igen sok a tennivaló, mert közel volnék Erdélyhez, ahol temérdek dolgot beszerveztem.

A központban Erdély régészetének tanszéke jöhetne számításba. Amit a történeti Magyarország a maga geoökonómiai egységével kifejez, az a kétszerkettő erejével bizonyosodik be a régészeti tények világánál.

Én nagyon jól tudom, hogy innét is, onnét is gáncsoskodnak ellenem. Egy pár fiatal törtető, valahányszor átmentem, egyszer sem mulasztotta el felhívni a figyelmemet, hogy valamelyik piripócsi múzeumi igazgatói állás milyen pompás volna nekem. Ilyen helyre nem tudnék elmenni. Mert 10-én beléptem az 54-be, s nem kísérletezhetem jövőbeli eshetőségekkel, mert nem tudnék elmerülni a kisváros söröző, kártyázó társaságába, mely nemes foglalkozások egyikéhez sem értek, s mert főképpen fontosabb pozíció ellátására érzem magam hivatottnak.

Ezeket nekem el kellett mondanom becsületes őszinteséggel a magyar kultúra legfőbb őrének, akit sem állásánál fogva, sem különösen a közöttünk levő viszonynál fogva nem hozhatok zavarba.

Nagyon kérlek, hogy soraimat csakis így és csakis ebből a szemszögből méltóztassál megítélni.

Én megnyugvással teszem le sorsom elintézését Annak kezébe, aki eddig is megértett.

Ha ma nem megy a dolog, talán holnap adódik rá mód és alkalom. És ha sehogy sem megy, meg vagyok róla győződve, s ezt, Kegyelmes Uram, már most le kell szögeznem, hogy nem Rajtad múlik, hanem a mostoha körülményeken, – másfelől nem magam leszek az egyedüli hajótörött ebben a felfordult világban.

Engem innét is, odaátról is folyton szutyongatnak, hogy hozzam már kézikönyvem[4] III. kötetét. Nem tehetem, mert a II. k. [ötet] árából is még 36.000, egy pár száz lejjel tartozom még a Minerva-nyomdának.

---

[4] Kézikönyveinek – „Az ősrégészet kézikönyve" – I. (Kolozsvár, 1926.) és II. kötete (Kolozsvár, 1927.) jelent csak meg. A tervezett III. kötet kéziratban maradt.

Ami könyvrendelés történt Magyarországon, a Bethlen kegyelmes úr és a jó Pataky Tibor megértésének köszönhetem. A kultuszminisztérium egyetlen példány megrendelésével sem támogatta vállalkozásomat.

Az én anyagi ügyeimen már csak a jó Isten kegyelme segíthet, ellenben nagyot lendítene a Minerva-nyomdán egy kb. 1000 pengős rendelés.

Mély tisztelettel kérlek, zárd megértő lelkedbe ezt a kérést és kérdést.

Amit most akarok érinteni, nagyon-nagyon kényes személyi ügy. A jó Márton Lajos ügyéről van szó. Nem tudom rendeződött már az ő dolga? Ugye nem kell mondanom, hogy a magyar tudomány becsületbeli ügye ez a dolog. A magyar régészeti tudomány ma is érzi azt a 10 esztendőt, amit ez az igazi úr és széplelkű magyar szakember kénytelen volt távol tölteni az osztálytól. Sok minden burjánzott volna fel ottan.

Hármas kötelességem volt ezt a dolgot érinteni: Irántad való bizalmam, a Mártonhoz való viszonyom és főképpen a kérdés tudományos oldala.

Levelem tartalma olyan természetű, hogy nem kerülhet illetéktelenek kezébe, s ezért tisztelettel megkérlek, kegyeskedjél elolvasás után megsemmisíteni.

Jól esik hinnem, Kegyelmes Uram, hogy levelemnek ma nem igen szokásos őszinte hangjáért nem fogsz megróni.

Fogadd őszinte tiszteletem igaz kifejezését, mellyel maradtam a gránicon túlról is őszinte híved.

Kolozsvár, 1933, VI. 22.

Roska Márton

OSZK Kézirattár Fond 15/1323
Gépirat autogr. aláírással.

4.

Barbul Jenő – Hóman Bálinthoz

Kedves Bálint,

Engedd meg kérlek, hogy a változott viszonyok dacára a régi baráti bizalmassággal forduljak Hozzád egy politikai ügyben, mely Téged, mint vezető magyar államférfit, bizonyára érdekel.

Bethlen István cikkében[5] megpendített magyar–román közeledésről van szó. Nálunk is igen sokan valljuk a közeledés, kibékülés szükségességét, de jelen levelem egyelőre teljesen egyéni vállalkozás, senki sem tud róla és főleg bizalmas, azért kérlek, úgy is kezeld.

A politikusok már a háború előtt hangoztatták, hogy a magyar és román nemzet – itt Európa szívében és a szláv tenger közepén – együttműködésre és összetartozásra van utalva.

Ma ez a szükségesség parancsolóbbá vált a szlávság széles rétegében felburjánzott bolsevizmus miatt, mely a nemzetek, határok, vallások megsemmisítésére tör.

---

[5] *Az európai helyzet.* Pesti Napló 1939. április 9.

Hiszem, e veszedelemtől Németország menti meg Európát, de ehhez szüksége volna a középeurópai kisnemzetek közreműködésére is.

Ha nem csalódom, ezért ajánlotta Magyarországnak is, hogy keresse a Romániával való megbékülés lehetőségét... Ezt a célt szolgálja bizonyára Bethlen gróf húsvéti cikke, melyet megértéssel fogadtak nálunk, és ha még sem keltette azt a visszhangot, melyet az ügy fontossága megérdemelne, ennek oka talán abban keresendő, hogy a gróf külföldi, főleg Angliában folytatott propagandájában nem volt elég objektív, sőt talán bántó is volt Romániával szemben.

Mint a Goga Octavian elnöklete alatt álló nemzeti-kereszténypárt egyik tagja, ismételten beszélgettem vezéremmel erről a kérdésről, és örömmel tapasztaltam, hogy Ő a magyarokkal való őszinte megbékülés híve.

Ezt a körülményt fontosnak vélem, mert Goga politikusaink között legelöl áll, és a közeljövő embere.

A békítő szerepre alkalmas volna azért is, mert nálunk a nemzeti eszmének Ő a legexponáltabb harcosa, s vele szemben enyhülne a románság kétkedése, bizalmatlansága az üggyel szemben.

Ezek után az volna a kérdésem kedves Bálint, nem hiszed-e, hogy helyes volna, ha együttesen keresnénk a megértéshez vezető utat? Ha igen, nem találnád-e jónak, hogy próbálkozásomról informáld unokafivéredet, a Miniszterelnök[6] urat?

Ha ő helyeselné kísérletünket, vajon mit tehetnénk a közeledés, egy esetleges eszmecsere megkezdésére?

Boldog volnék, ha levelem Nálad megértésre találna és ebben az esetben tisztelettel kérem szíves értesítésedet alábbi címemre:

Bucureşti, 15 B[ulevardul]. V.[intila] Brătianu.

Fogadd, kérlek Kegyelmes uram, legszívélyesebb üdvözletemet

Bucureşti 1937. April 24.

Régi Híved:
Barbul Jenő

OSZK Kézirattár Fond 15/251

5.

Bíró Vencel – Hóman Bálinthoz

Kegyelmes Uram!

Bocsánatot kérek Nagyméltóságodtól, hogy levél helyett nem személyesen keresem fel, de Nagyméltóságod távolléte miatt ez út marad számomra. Kérem Nagyméltóságodat, hogy alázatos tiszteletnyilvánításom e formáját ne tessék rossz néven venni.

Mély tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, hogy a Kolozsvárt megjelenő Jóbarát ifj.[úsági] lap részére évenkint kegyesen kiutalt 800 p.[engő] támogatást a jövőben se kegyeskedjék megvonni vagy kisebbíteni. A lap a katolikus és nemzeti érzés fenntartásában nélkülözhetetlen. A diákság fokozódó szegénysége

[6] Darányi Kálmán (1886-1939).

miatt az előfizetők száma egyre fogy. A kultuszminisztériumtól kapott összeg ellenértékéül ingyen lappéldányok kiosztása szolgál.

A lap b[uda]pesti megbízottja Klug Péter ny.[ugalmazott] orsz.[ágos] szakfelügyelő. Az összeg 31152/1937. V. 1. sz.[ám] alatt utaltatott ki. Ez ügyben Klug Péter kérvényt adott be az illetékes ügyosztálynál. Ő veszi fel az összeget.

Amikor Nagyméltóságod eddigi jóakaratát mély hálával köszönöm s azt a jövőre is alázattal kérem, hogy a körülményekre tekintettel a levelemet kegyeskedjék magánlevélnek tekinteni. Választ se tessék rá adatni.

Nagyméltóságod
alázatos híve
B[uda]pest, 1938. jan.[uár] 6.

Dr. Bíró Vencel
a romániai piaristák
rendfőnöke

6.

Bíró Vencel – Hóman Bálinthoz

Kegyelmes Uram!
Nagyméltóságú Miniszter Úr!

Mély hálával köszönöm meg e.[egyetemi] tanári kinevezésemet, iparkodom feladatomnak eleget tenni.

Köszönöm a megtisztelő szerencsekívánatot, melyet kifejezni Nagyméltóságod szíves volt.

A budapesti rendi vezetőség útján közölt kegyes intézkedéseket mindenben végrehajtjuk, Nagyméltóságod óhaja szerint.

Nagyméltóságod alázatos híve

Kolozsvár, 1940. okt.[óber] 20. Bíró Vencel

OSZK Kézirattár Fond 15/311
Kézírás.

7.

Roska Márton – Hóman Bálinthoz

Debrecen, 1940. X. 20.

Kegyelmes Uram!

Három éven belül már másodszor voltál kegyes nekem a múltakért elégtételt szolgáltatni.

A mostani talán a legsúlyosabb természetű, mert régi posztomra állít vissza, ahol a köznek a legtöbbet tudok használni, mert otthon vagyok, ismerem a megoldásra váró feladatokat, s tudom, miképpen és hol kell azokat megfogni.

Harmadszor is csak azt tudom mondani, amit kétszer már mondottam: jutalmazzon meg a jó Isten érette a fiadban és azokban, akik Hozzád közel állanak!

Őszinte, igaz híved kívánja
Roska Márton

OSZK Kézirattár Fond 15/1323
Gépirat autogr. aláírással a Debreceni m. kir. Tisza István-Tudományegyetem Régészeti Intézete fejléces levélpapírján.

8.

László Gyula – Hóman Bálinthoz

Kegyelmes Uram!

Mély hálával köszönöm a kitüntető bizalmat és elhatározást, amellyel Nagyméltóságod engem a kolozsvári egyetemre intézeti tanárnak[7] kinevezni kegyeskedett. Egyúttal legyen szabad ezúton megköszönnöm a megtisztelő, nekem végtelenül jóleső és nagy mértékben buzdító táviratı jókívánságokat is.

Minden igyekezetemmel azon leszek, hogy az Intézet alapításával megjelölt munkában, munkatársaimmal együttműködve, megfeleljek a bizalomnak és a magyarságnak hasznos, komoly munkát végezhessek.

Mély tisztelettel
Dr. László Gyula

OSZK Kézirattár Fond 15/947
Gépirat autogr. aláírással

9.

György Lajos – Hóman Bálinthoz

Nagyméltóságú Miniszter Úr!
Kegyelmes Uram!

Az a rövid távirat, melyet kinevezésem után küldtem, nem fejezhette ki őszinte, nagy hálámat, s mivel az ünnepségek alatt Nagyméltóságod idejét külön kihallgatáson nem vehettem igénybe, kegyeskedjék megengedni, hogy köszönetemet igaz érzelmeim szerint ezúton tolmácsolhassam.

Az a bizalom és melegség, melyben Nagyméltóságod az elmúlt szép hetekben részesített, a húsz esztendő minden keserves megaláztatását elfeledtette.

---

[7] Hóman a Magyar Történelmi Társulat 1941. szeptember 25-i közgyűlésén jelentette be, hogy a Teleki Pál Tudományos Intézet kötelékében az Államtudományi Intézet, a Magyar Történettudományi Intézet és az Erdélyi Tudományos Intézet (ETI) fog működni. Az ETI intézeti tanárai közé tartozott: Kovács László, Makkai László, Nagy Zoltán, gróf Teleki Géza, Venczel József és László Gyula, aki összeállítója volt a régészeti szakosztály munkatervének.

Az egyetemi katedrát és a diákjólét intézésével való megbízást, melyekre kegyesen érdemesíteni méltóztatott, életcéljaim elérésének tekintem.

Nem volnék őszinte, ha elhallgatnám, hogy a Corvin-koszorú is boldoggá tett. Mindezt még jelentősebbé és szebbé díszesíti rám nézve az, hogy ezeket a kitüntetéseket éppen Nagyméltóságodtól kaptam, a magyar történetírás új útjainak elévülhetetlen érdemű tudósától. Ezt megillető büszkeséggel fogom tiszteimet életem végéig viselni, de azzal a kötelesség- és felelősségérzéssel is, melyre Nagyméltóságod kultúrpolitikai fáradhatatlansága tanított. Amit ünnepi beszédemben a kolozsvári egyetemi tanár feladatairól és kötelességeiről mondottam, azt az elmúlt hetekben Nagyméltóságodtól tanultam. Szeretném még elérni, hogy a gyakorlatban is Nagyméltóságod jó tanítványának bizonyulhassak.

Fogadja, Kegyelmes Uram, őszinte nagyrabecsülésemet és megkülönböztetett mély tiszteletemet,

készséges, hálás híve

Kolozsvár, 1940. október 28. György Lajos

OSZK Kézirattár Fond 15/627
Gépirat autogr. aláírással.

10.

Barbul Jenő – Hóman Bálinthoz

Kegyelmes Uram,
Kedves Barátom,

Közölték velem, hogy legutóbbi kolozsvári hivatalos látogatásod alkalmával fölkerested az Egyetemi könyvtárt is, és az ott talált példás rend és tisztaság felett teljes megelégedésedet fejezted ki. Hallom, különösen örvendeztetett az a körülmény, hogy a tisztelgő tisztviselők között ott találtad azt a régi magyar gárdát, melyet 1919-ben a román kormány átvett és mindvégig megtartott magas állásaikban. Ott találtad Valentiny Antal főkönyvtárnokot, Kelemen Lajos főlevéltárost, Monoki, Balogh, Andrásovszky könyvtárnokokat, Balogh Margit gépírónőt, Nagy József, Erdei Farkas, Máthé, Kovács stb. laboránsokat..., hiányoztak a régiekből csupán azok, akik elhaltak, vagy a korhatár miatt nyugdíjba mentek, mint jómagam is.

Jól tudod, a könyvtárnak 1920-tól 1935. szeptemberéig, tehát 15 éven át, én voltam a vezérigazgatója és magyar–román munkatársaim közreműködésével igyekeztem azt európai színvonalra emelni.

Kormányaim intencióinak megfelelőleg a régi magyar személyzetből kivétel nélkül megtartottam mindazokat, akik letették a kötelező hűségesküt, és soha sem tettem különbséget magyar és román munkatársaim között az előbbiek rovására. Amint hallom, ezt Előtted egyhangúlag elismerték a magyar tisztviselők, és hangoztatták, hogy szigorú, de jóakaratú, igazságos főnökük voltam.

Kedves Bálint, mi régi jó barátok vagyunk. Közel 20 esztendőt töltöttünk együtt mint könyvtárnokok a budapesti egyetemi könyvtárban, mint egymást megbecsülő, szerető kollégák. Mindig tiszteltem, becsültem Benned a munkás,

nagytehetségű férfiút, és az igazi magyar, nemes gondolkozású fedhet[et]len jellemű urat, és hosszú évekre terjedő barátságunk igazolja, hogy Te is hasonló érzelmeket táplháltál velem szemben.

Ez a barátság jogosít fel engem, hogy jelen soraimmal felkeresselek és megkérdezzem Tőled, hogy kolozsvári tapasztalataid után, mit szólsz ah[h]oz a kegyetlen bánásmódhoz, melyben részesül az Erdély átengedett részén lakó szerencsétlen román lakosság?

Hiszen, fájó szívvel értesültél, mint gyilkolják az ártatlan, fegyvertelen aggokat, asszonyokat, gyermekeket. Hogy üldözték ki vagyonukból, mily megalázó módon vagonozták be a román intellektüelleket Kolozsváron, Szatmáron, Váradon marhaszállító vasúti kocsikba. Püspököket, papokat, úrinőket, gyermekeket együtt, negyvenet egy-egy kocsiba és étlen-szomjan tologatták őket 2-3 napon át a síneken, míg végre áttették aléltan, sok esetben a szenvedésektől, kínoktól őrjöngő állapotban a határon.

Kedves Bálint, Magyarország kultuszminiszterétől és az igazi magyar úrtól kérdezem, megengedhető-e az eljárás a 20-ik században? Megfelel vajon ez a bánásmód a wien-i döntőbírósági ítélet szellemének?..., mely állítólag békét és barátságot óhajtott teremteni a népek között Kelet-Európában!

Mi, Bálint, ifjú korunkban egy magyar–román barátságról álmodoztunk. Úgy gondoltuk, hogy ez közös életérdekünk. Itt a szláv tenger közepén él két nem szláv nemzet: magyar és román, körös-körül veszik az oroszok, bolgárok, szerbek, bosnyákok, horvátok, ruthének, tótok. Egy igazi szláv óceán és ennek közepén a kis magyar–román sziget kitéve a teljes nemzeti megsemmisülésnek egy erős vihar esetén. És egyformán mindketten. Ilyen körülmények között, megindokolható, megengedhető-e ez a gyűlölködő, bosszúból fakadó eljárás? Hová vezet ez? A visszacsatolt Erdély területén él közel 1.400.000 román egy kompakt tömegben, kiirtható, kiüldözhető-e ez a hatalmas tömeg? Hová jutnánk, ha a román kormány szintén bosszúból a „szemet-szemért, a fogat-fogért" politikai elvre helyezkedve hasonló bánásmódban részesítené a Romániában élő magyarokat!? Isten óvjon bennünket! Gyűlölködő politikával mészárolhatjuk egymást kegyetlenül, de román–magyar barátságot nem teremthetünk.

Téged a régi barátsággal üdvözöl

régi, igaz híved:
Dr. Barbul Jenő

[Bucureşti, 1940. November 21.]

OSZK Kézirattár Fond 15/251

11.

Barbul Jenő – Hóman Bálinthoz

Kedves Bálint,

Csak a napokban kaptam meg f.[olyó] évi január 29-ikén kelt szíves leveledet és mindenekelőtt kérlek, fogadd köszönetemet, hogy nagy elfoglaltságod dacára szakítottál annyi időt, hogy részletesen válaszolj, egy régi, Téged igazán tisztelő híved bizalmas soraira.

Végtelen sajnálom azonban, hogy leveled elolvasása után arra a meggyőződésre jutottam, hogy az az eszme, melynek érdekében felkerestelek és amelynek én egy emberöltőn híve voltam, utópia. Most már hiszem, hogy egy esetleges magyar–román megegyezésről álmodozni, kárbaveszett dolog. Ha mi ketten sem tudjuk megérteni egymást, mit várhatunk olyan emberektől, akik egyrészt nem ismerik olyan jól a lefolyt eseményeket, mint mi ketten, és talán a tárgyilagosság és elfogulatlanság sincs meg bennük olyan mértékben, mint mi bennünk.

Te, kedves Bálint, még fiatal ember vagy, hiszem, megéred még azt az időt, mikor mindenki belátja majd, hogy mennyire üdvös lett volna, ha az a két nemzet: magyar és román, mely évszázadok óta él egymás mellett az óriási szláv tenger közepén, – megértette volna egymást és gyűlölködés helyett barátságot, véd és dacszövetséget kötött volna, tisztelve egymás hitét, nyelvét, függetlenségét, szabadságát!...

Fogadd kedves Bálint szívélyes üdvözletemet mellyel maradtam

igaz híved:
Barbul Jenő

Herkules-fürdő 1941. Május 16.

OSZK Kézirattár Fond 15/251
Kézírás.

12.

Kelemen Lajos – Hóman Bálinthoz

Kegyelmes Uram!

Annyi kitüntetésben részesítettél, hogy soha se tudom megérdemelni, s ezt kétszeresen, fájó szívvel éreztem most, midőn azzal tiszteltél meg, hogy a jövő évi Corvin serlegbeszéd tartására engem kértél föl.

Napokig vívódtam, s kínszenvedéseken mentem át, midőn a lehetőségeket és a mondhatókat naponta mérlegeltem.

Közben Karácsony előtt négy napig beteg is voltam. Láttam, hogy rohan az idő. Szerettem volna megfelelni annyira megtisztelő, kitüntető fölhívásodnak, de a kétségek mindig visszariasztottak, s a sok tépelődés után, most, végre is csak oda jutottam, hogy – amint érzem – ennek a gyönyörű feladatnak *most* nem tudnék kellően megfelelni.

Én, Kegyelmes Uram, Mátyás királlyal különösebben vagy mélyebben már egy emberoltó óta nem foglalkoztam, s így átfogó ismeretek felújítására és bővítésére elfoglaltságom mellett kevés az időm. Aztán én rendszerint lassan írok, s csak ritka kivétellel tudok gyorsaságra pendülni. Még apró dolgaimon is sokszor hetekig rágódtam, néha kétszer-háromszor is átírva azokat, s amilyen könnyen tartok szabadelőadásokat, éppen oly nehezen tudom elszánni magam azok szövege, vagy felolvasás leírására. És ez se nem szeszély, se nem lustaság, hanem mivel emlékbeszédet már 46 éve nem írtam, s poharak között egész életemben tán ötször beszéltem: valami lelki gátlás.

Őszintén megírom, hogy a helyzetem szokatlansága, a kiváló szellemi környezet, a hely s az alkalom, mind olyan hatással vannak reám itt, midőn oda képzelem magam, hogy egy érettségiző deák nem szurkolhat és fázhatik jobban, mint én ennél az igazán szerencsénél, melyet ha meg tudnék felelni annak, életem egyik legnagyobb szerencséjének tartanék.

Szétnéztem a tárgykörben is; de a Hunyady [sic!] Mátyás-kötet[8] új átfutása után olyanformán éreztem magam, mint egykor egy tanárjelölt kollégám, akinek az volt a véleménye, hogy a magyar történelemből már minden valamirevaló tárgyat feldolgoztak.

Szerettem volna pl. a Corvin beszédek között még fel nem dolgozott tárgykörből Mátyás király és Erdély viszonyáról, vagy Mátyás korának erdélyi emlékeiről szólni, de ezek, s főleg az utóbbi kellő átfogására se elég adatom, se elég idő nincs már.

Egy év múlva hiszem, hogy tűrhetőt tudnék tán én is nyújtani, – de ha a Corvin estebéden csak frakkban lehet megjeleni, akkor én csak küldhetnék beszédet, hogy valaki felolvashassa, mert nekem éppen úgy nincs frakkom, mint akár Mátyás királynak hogy nem volt.

Mély tisztelettel és hálával köszönve tehát engem kitüntető jóságodat, Kegyelmes Uram, kegyes elnézésedet kérem, hogy most bizalmadnak – melyre annyira szeretnék méltó lenni – nem tudok megfelelni.

A Corvin-rend itt élő tagjai közül koránál és gyakorlatánál fogva Balogh Arturt, s ha ő nem vállalhatná, úgy György Lajost tartanám most legmegfelelőbbnek. György Lajosnak van mindenesetre az „ifjabbak" közt erre a műfajra a legtöbb gyakorlata.

Kegyes elnézésedet kérve késésemért is, a legmélyebb tisztelettel üdvözöl és boldog, új évet kíván

mély tisztelettel

alázatos tisztelőd:
Kelemen Lajos

Kolozsvár, 1941. XII. 29.

OSZK Kézirattár-Fond 15/830
Kézírás.

13.

György Lajos – Hóman Bálinthoz

Nagyméltóságú Uram!
Kegyelmes Uram!

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának f. évi január hó 18-án tartott közgyűlése kegyelettel emlékezve a Szakosztályt megszervező első elnökére, dr. Hóman Ottóra, születésének százesztendős évfordulóján, megbízott azzal, hogy ezt a megemlékezést hozzam

[8] *Mátyás király. Emlékkönyv születésének fordulójára.* I-II. kötet. Szerk.: Lukinich Imre. Bp., 1940.

nagybecsű tudomására Nagyméltóságodnak, s egyúttal fejezzem ki a közgyűlés mély tiszteletét és háláját Nagyméltóságod iránt az erdélyi magyar tudományos élet biztató fejlődést ígérő céltudatos újraszervezéséért.

Mellékelem a közgyűlésen elhangzott elnöki megnyitóm szövegét.

Egyénileg is örömömnek adva kifejezést, hogy a vezetésem alatt álló Szakosztály ezt a nyilatkozatot egyhangú lelkesedéssel megtette, kérem Nagyméltóságodat, fogadja mély tiszteletem őszinte kifejezését.

Kolozsvár, 1942. január hó 19.

György Lajos
egyetemi ny. r. tanár
Az EME. Bölcs.- Nyelv- és Tört.tud.
Szakosztály elnöke

OSZK Kézirattár Fond 15/627

14.

Kelemen-Lajos – Hóman Bálinthoz

Kegyelmes Uram!

Napok óta gyengélkedem, de csak félnapot feküdtem. Nem hagyom magam, s most, hogy a mai postával Címedre elküldöttem a Corvin-rend részére önéletrajzomat és arcképemet: kötelességemnek érzem, hogy külön is írjak Neked.

Az első amiért írok, hogy a vallás és közoktatásügyi miniszterségedből való – s úgy hisszük viszonylagos pihenésre való távozásod alkalmából még sok, hosszú, boldog munkaerős esztendőt kívánjak Istentől részedre. Adja a Mindenható, hogy fényes tehetségedet, hatalmas tetterődet még sokáig használhasd nemzetünk javára.

A második: hogy az én formai nyugalomba menetelemmel hálás szívvel megköszönjem irántam mindig tanúsított, engem örökre lekötelező szíves jóságodat, és ezzel most azt a legújabbat, hogy az Erd.[élyi] Múzeum Levéltára munkálatai vezetésével továbbra is megbízni kegyeskedtél.

Remélem, hogy Isten éltet, s méltóan folytatom az eddigi munkát, mely a visszatérés után már eddig is 70-75.000 darabbal gyarapította ezt a gyönyörű gyűjteményt.

Éppen tegnapelőtt értesültem arról, hogy jóindulatodból az E[rdélyi] M[úzeum-] E[gyesület] újra fölemelt segélyösszeget kap.

Külön, a magam részéről is hálásan köszönöm ezt, mert talán én tudom legjobban, hogy ez most mily sokat jelent.

Tavaly nem vettem ki nyári szabadságomat se, de most augusztusban 1-2 hétre kimegyek faluzni[9] s ha a kenyéradag valamivel emelkedik, akkor szeretnék eljutni Esztergomba, mert ott már majd tíz év óta nem voltam.

---

[9] Nyári szabadságait mindig Dobokán, ifj. Gidófalvy István és felesége, Pataky Etelka festőművésznő vendégszerető házánál töltötte. Szádeczky Kardoss Lajos kolozsvári egyetemi tanár ajánlására 1896-tól öt éven keresztül itt volt házitanító. A baráti kapcsolat azután tanár és tanítvány között haláláig fennmaradt.

Engedd meg végül Kegyelmes Uram, hogy ezzel az alkalommal köszönjem meg becses könyvküldeményeidet, A magyar föld – magyar faj s a Kolozsvári m.[agyar] kir.[ályi] F.[erenc] J.[ózsef] Tud.[omány] Egyetem díszalbuma – Erdély Magyar Egyeteme – megküldését.

Fogadd ismételten minden hozzám való jóságodért szívből jövő hálás köszönetemet.

Kellemes nyaralást, jó pihenést s utána friss erőt és újra sok szép eredményt kívánva, hálás tisztelettel

maradok
alázatos tisztelőd:
Kelemen Lajos

Kolozsvár, 1942. július 16. éjjel.
OSZK Kézirattár Fond 15/830
Kézírás.

15.

Tamás Lajos – Hóman Bálinthoz

Kegyelmes Uram!

Mikor a Corvin-vacsora alkalmából Budapesten voltam, Schiller Rudolf értesített arról, hogy Nagyméltóságod elnöki hatáskörében az igazgatói tiszteletdíjak ügyében az eddiginél sokkal kedvezőbb elintézés mellett döntött.

A Nagyméltóságod bizalmából nyert igazgatói megbízást elsősorban küldetésnek fogom és fogtam fel, amelyet a jövőben is tőlem telhetőleg minden erőmmel szolgálni fogok. Igen hálás vagyok Nagyméltóságodnak, hogy megtisztelő bizalmának újabb jelét adni kegyes volt.

Mire e sorok megérkeznek, bizonyára Nagyméltóságod kezében lesz már Roska Mártonnak a Torma-gyűjteményt feldolgozó nagy műve[10], amelyet az Erdély Múzeum-Egyesület hozzájárulásával adott ki az Erdélyi Tudományos Intézet. Ezt az együttműködést szimbolikusnak szántam, s igyekszem a két intézmény közötti jóviszonyt a jövőben is kézzelfogható módon ápolni. Örömmel jelenthetem, hogy a Nagyméltóságod intencióinak megfelelő együttműködést már mindenféle személyi vonatkozásban is sikerült megteremteni. Szabad talán remélnem, hogy az említett kiadvány külső formájában is meg fogja nyerni Nagyméltóságod tetszését, mert igyekszem nemcsak jó, hanem szép könyveket megjelentetni. Igaz, hogy ez Kolozsvár jelenlegi nyomdatechnikai felkészültsége mellett még mindig okoz némi gondot.

Köszönetem ismételt nyilvánítása mellett maradtam Nagyméltóságodnak mély tisztelettel és szeretettel

ragaszkodó híve

Tamás Lajos

Kolozsvár, 1942. február 28.

OSZK Kézirattár Fond 15/1529

---

[10] *A Torma Zsófia gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában.* Kolozsvár, 1941.

16.

Tamás Lajos – Hóman Bálinthoz

Kolozsvár, 1942. március 26.

Kegyelmes Uram!

Mély tisztelettel jelentem Nagyméltóságodnak, mint a Teleki Pál Tudományos Intézet Elnökének, hogy e hó 30-án délután akadémiai székfoglalót tartok: „A XVII. századi románság reformációjának történetéhez: Fogarasi István" címen.

Az előadás összefoglalása lesz a Fogarasiról és kátéjáról most készülő és az Erdélyi Tudományos Intézet kiadásában megjelenő munkámnak.[11]

Soraimhoz legyen szabad egy meghívót mellékelnem.

Őszinte szeretettel kérem Nagyméltóságodat, fogadja mély tiszteletem nyilvánítását.

Tamás Lajos

OSZK Kézirattár Fond 15/1529.
Kézírás.

17.

Roska Márton – Hóman Bálinthoz

Kegyelmes Uram!

Egy ideig nem akartam hinni a híreknek, de a végén jött a valóság, s ez egy kicsit mellbe ütött, úgy is, mint egy megtépett intézetnek és múzeumnak a vezetőjét.

Most mindenki búcsúzik Tőled, s elárasztanak levelekkel.

Én nem búcsúzom, hanem ezúton is hálás köszönetet mondok, hogy annak idején révbe vezettél Debrecenbe, s aztán hazahoztál, hogy ami erőm még van, itthon áldozzam fel a köz oltárán, – köszönetet mondok a gondjaimra bízott intézetek s a sorstól mellém rendelt munkatársaim nevében, hogy olyan nobilis megértést tanúsítottál velük szemben.

Méltóztassál megengedni, hogy amit kétszer élőszóval mondtam, harmadszor írásban ismételjem meg: jutalmazzon meg a jó Isten mindenekért a fiadban!

Örökké hálás híved
Roska Márton

OSZK Kézirattár Fond 15/1323
Gépirat autogr. aláírással

---

[11] *Fogarasi István kátéja.* Fejezet a bánsági és hunyadmegyei rumének művelődéstörténetéből. Kolozsvár, 1942.

18.

Kelemen Lajos – Hóman Bálinthoz

Kegyelmes Uram!

Későre, csak a múlt csütörtökön délben kaptam megfelelő másolót, aki önéletrajzomat legépelje, s ez is csak hétfőre vállalta.

Akkorra el is készült, de kedden előadásom volt a szabadegyetemen, s annyian kerestek mindenféle kérdezősködéssel mindkét nap, hogy csak most küldhetem a kész másolatot. Kissé – összesen egy oldalnyival – meg is bővítettem, s ezért tisztelettel kérlek, hogy ha a júliusban felküldött példány előkerült volna, ezt azzal cseréltesd ki – ha lehet –, az előbbit vagy dobasd el, vagy küldesd vissza nekem.

En megkaptam itt a felküldött önéletrajz és arckép feladóvevényét. Július 17-én (nem 16-án, mint írtam) adtam föl. Most a kibővített önéletrajzot is úgy kelteztem, mint olyant, amely – kevés betoldás hijján – akkor készült.

Ha a régi megkerült volna, erről egy levelezőn szíves értesítést kérek szépen. Ha nem került volna meg, úgy a postán megreklamálom a küldeményt a felelősség tisztázásáért.

Elfoglaltságom gátolt meg Kegyelmes Uram, hogy a Corvin serleggel mondandó emlékbeszéd ügyében, melyben táviratilag levelet jelentettem be, ezt megírjam.

Ezzel úgy jártam, mint itt Zilahi Béla (Június) az egyszeri színház kritikával.

Itt dolgozott a Petelei István lapjánál, s egyik este őt küldték el nézőnek és kritikusnak a színházba a laptól. Kikötötte, hogy 3–4 szelet szalámi vagy hideg kolbász és e mellett egy üveg sör várja őt az előadás után a dolgozó asztalánál. A nyomdába pedig leizent, hogy hat tárcahasábra hagyjanak helyet a kritikának.

Előadás után megérkezve, gyorsan megette a vacsoraporciót, s megitta a sört, s elkezdett sétálni a szobában. Félóra után leizent a nyomdába, hogy csak 3 hasábos lesz a tárca. Ekkor már mind gyorsabban és apróbbakat lépett, s negyedora után új izenet ment a nyomdának, hogy csak a Színház rovatban kér egy oszlopot. Félóra múlva sűrített lépések, vöröslő arcszín-változás, izzadás és pár káromkodás után a kolumna-izenet is felére rövidült, s végre lapzártára csak ennyi lett a kritikából: A mai kiváló előadásról holnapi számunkban adunk részletes beszámolót.

Mihelyt én is föltettem a táviratot, mintha az ördögök küldték volna reám akadálycsináló követeiket, annyiféle ember ostromolt, hogy soha egy levélnyi szabadidőm nem maradt délután 2-ig, ameddig mindig fenn szoktam a hivatalos óra után maradni. Este holtfáradtan értem haza, s tíz napig hűléssel kornyadoztam úgy, hogy délelőtt följártam, délután s estére lefeküdtem.

Ezalatt értesültem arról, hogy a kérdés személyi része megoldódott.

Így aztán én is a részletes levél helyett most már csak kevesebbet írok.

Kegyelmes Uram, én játszva tartok – ha kell mindennap is – a nagyközönségnek ismeretterjesztő, népszerűsítő, kalauzoló, vagy ha kell tudományos előadást is. Azonban őszintén megírom, hogy oly fényes szellemek, az ország legelső szakírói és írói testületében – kiknek személyesen harmadát ha ismerem – úgyszólván gyerekes bátortalanságot érzek a szerepléshez s éppen emlékbeszéd tartásához, melyben az írásban nincs gyakorlatom.

Most is törtem a fejemet, hogy mit tudnék Mátyás királyról – főleg erdélyi vonatkozásban – valami olyant írni és mondani, ami ily fényes szellemi környezetben bár elfogadható legyen. De a Zilahi Kiss Béla sorsára jutottam – kolbász és sör nélkül. Nem mertem s nem tudtam olyan tárgykört találni és megfogni, mely biztatónak mutatkozott volna számomra.

Politikai történet nézőpontjából itt a keleti politika jöhetne számba s főleg – a román vajdákkal való viszony. Ehhez nem elég a román nyelvismeretem se, hogy az okvetlenül ismerést követelő román történeti irodalmat e tekintetben kellően kihasználjam.

Itt volna aztán a kétségtelenül megvolt hatalmas erdélyi művészettörténeti föllendülés, főleg uralma második szakában. Ötvösség, bronzművesség, bútorasztalosság virágkorát éri alatta. Templomok tucatja épül vagy bővül, esetleg alakul át alatta, s a templomerődök és – kastélyok egy része is alatta épül ki. De az utóbbiak egy részét a szászföldön személyes tapasztalatból nem ismerhettem meg, s nem szeretnék abba a hibába esni, mint egyik-másik művészettörténészünk, aki soha se látva erdélyi műemlékeinket, könyvet vagy lapszámra kiadós tanulmányt írt a *látatlan* emlékekről, *látható* súlyos tévedésekkel.

Így a nekem fölkínált kitüntetést és szerencsét másodszor is el kellett szalasztanom.

Tán Isten megsegít és megtart még odáig, hogy valamiben én is hódolhatok Mátyás király nagy emlékének. S ha oda érlelődik a szerencsém, hogy elé merjek állani is vele: jelentkezem.

Most újra csak megköszönhetem Kegyelmes Uram a kitüntető kegyes figyelmedet és jóakaratodat s bocsánatodat kérve késésemért

mély tisztelettel maradok
hálás tisztelőd:
Kelemen Lajos

Kolozsvár, 1943. II. 25.

OSZK Kézirattár Fond 15/830
Kézírás.

19.

György Lajos – Hóman Bálinthoz

Kegyelmes Uram!

Ide mellékelve, tisztelettel megküldöm a Hóman Ottóról megemlékező elnöki megnyitóm különlenyomatának 5 példányát. Fogadd olyan szívesen, mint amilyen tisztelettel és szeretettel küldöm.

Szerettem volna ezt személyesen átadni és egyúttal személyesen kifejezni őszinte örömömet a fölött, hogy az Akadémia a nagyjutalmával tünteti ki nagybecsű munkásságodat. Rendkívüli elfoglaltságom miatt azonban nem tudtam fölmenni az akadémiai nagyhétre, – 12 év óta most először maradok távol, – így méltóztassál ezúton elfogadni legjobb kívánságaim kifejezését.

Őszinte tisztelettel szívből köszönt

Kolozsvár, 1943. május 12. kész híved

György Lajos

OSZK Kézirattár Fond 15/627

Közli: SAS PÉTER

SCRISORI DIN TRANSILVANIA CĂTRE BÁLINT HÓMAN

(Rezumat)

Mulți scriitori și oameni de știință din Ardeal s-au adresat în scris lui Bálint Hóman, ministru al culturii în guvernul maghiar (1941–1942), cerând sprijin financiar pentru instituțiile culturale, în vederea promovării cercetării științifice. Printre aceștia s-au aflat și Elek Benedek, Jenő Barbul, Márton Roska, Vencel Bíró, Gyula László, Lajos György, Lajos Kelemen, Lajos Tamás. Scrisorile ne oferă o imagine a instituțiilor culturale ardelene din acele timpuri.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998. 1. szám

NAGYGALAMBFALVA HELYNEVEI

Nagygalambfalva (rom. Porumbenii Mari) régen Udvarhelyszék, ma Hargita megye egyik települése, a Nagy-Küküllő felső folyása mentén Székelyudvarhelytől 18 km-re fekszik. Első írásos említése a pápai tizedjegyzékben 1332-37-ből való: *Galamb villa*. A *Nagy-* előtag a szomszédos *Kisgalambfalva* előtagjával van korrelációban (1566: *Nagij galambfalva*). A falunév a magyar *Galamb* személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falu* főnévnek az összetétele (Kiss Lajos: FNESZ.[4] II. 186). A falu lakossága az 1980-81-ben végzett gyűjtés idején 1360 személy volt, területe 3170 ha.

Az élő névállományt igyekeztem történeti adatokkal is kiegészíteni. A történeti adatok a nagygalambfalvi református egyház levéltárából, valamint Pesty Frigyes kéziratos anyagából és Orbán Balázs feljegyzéseiből erednek. Az alábbiakban a bel- és külterület élő és történeti helyneveit összevonva betűrendben közlöm. A népi ejtésben közölt címszó után zárójelben tett számmal a szóban forgó területet lokalizálom a csatolt térképlapon, majd a szokásos rövidítésekkel utalok a földrajzi névvel jelölt hely gazdasági felhasználására. Ezt követi – ha van – a történeti adat és esetleges az értelmező megjegyzés.

1. *Akasztófa sorka* (47, e). 2. *Āszög* (34, fr. a Kultúrotthontól nyugatra). 3. *Āszögi -kút* (36, kút). 4. *Āsó - Áj* (110, e). 5. *Āsó -Mál* (201, 1). 6. *Āsó -Sás* (226, sz. a Küküllő és a Lok között). 7. *Aranka* (228, sz). 8. *Áj kúttya* (120, az Áj pataka jobb oldalán levő forrás). 9. *Áj patakja* (112, Förcögés szirtjéből eredő patak; a falun átfolyva a Küküllőbe ömlik). 10. *Áj úttya* (109, ú). 11. *Állomás* (4, ép). 12. *Babós* (96, sz). 13. *Bagdán* (210, sz, k); 1830: Bogdány (NEI), 1864: Bogdány (Pesty). 14. *Bagjosvőgy* (250, k, e); 1864: Bagjos vögy (Pesty). 15. *Bába tova* (195, sz, k); 1740: Bába tavában (NEI.). 16. *Bába-tova úttya* (194, ú). 17. *Bárdos* (285, e); 1740: Bárdos (NEI.), 1864: Bárdos sarka (Pesty). 18. *Beke ucca* (32, ú). 19. *Bēső ucca* (1, ú). 20. *Benei vágott* (264, e); 1864: Benei vágot (Pesty). 21. *Benkéké* (286, e). 22. *Berek* (231, terméketlen terület). 23. *Béliget* (75, sz, k); 1756: Bélüget (NEI.). 24. *Bikafali vágott* (298, 1); 1864: Bikafalvi vágott (Pesty). 25. *Bokor āja* (152, sz). 26. *Bót* (27, ép). 27. *Borja* (293, k). 28. *Borosoké* (246, sz, k). 29. *Borvíz kúttya* (64, borvízforrás a Vágás pataka nyugati oldalán). 30. *Borvíz ódala* (65, 1, e, meredek partszakasz a Vágás pataka nyugati oldalán). 31. *Bozzlikak* (269, e). 32. *Bögözi vágott* (268, e). 33. *Böjte szöge* (44, 1). 34. *Büdöstó* (260, erdő Nagy-Ámén szomszédságában). 35. *Canka-kút* (11, kút), 36. *Cigándomb* (21, a Kicspatak felé elágazó utca a Felszegen). 37. *Cigán-patak* (255, 238, a Nyírebéfejt kaszálóból eredő és a Küküllőbe ömlő patak és a körülötte lévő kaszáló). 38. *Cinevára* (90, sz, k). 39. *Csáki-áj* (118, k). 40. *Csere āja* (81, sz, k). 41. *Csere-ódal* (85, k). 42. *Csere-tanórok* (252, sz). 48. *Csere teteje* (86, sz); 1864: Csere tető (Pesty). 44. *Csetehögy āja* (207, sz, k). 45. *Csetehögy teteje* (206, 1); 1864: Csete hegy (Pesty). 46. *Csíhányos* (116, k). 47. *Csíki-áj* (122, e). 48. *Csíki ucca* (17, ú). 49. *Csiporka* (180, sz); 1830: Csiporka (NEI.). 50. *Csorgó āja* (49, sz). 51. *Csorgós-kút* (296, 248, kút és a környező kaszáló). 52. *Csorong* (192, e); 1864: Csorony (Pesty). 53. *Csorong kúttya* (191, kút). 54. *Csót* (72, sz). 55. *Csót* (12, a Kányádi utcából elágazó zsákutca). 56. *Csörtösbükk āja* (166, sz, k); 1740: Csertes bik alatt (NEI.). 1756: Csürtös Bükk Ajja (NEI.). 57. *Csürtösbükk kúttya* (181, kút). 58. *Csürtösbükk úttya* (167, ú). 59. *Csürtösbükk teteje* (182, 1; *csör* 'égerfa'). 1869: *Darázskő* (szirt; Orbán B. I., 31–4). 60. *Délódal* (215, sz); 1864: dél oldal (Pesty). 61. *Délódal úttya* (213, ú) 62. *Déllő* (292, 1); 1830: Déllő (NEI.). 63. *Dögkút* (241, sz, k). 64. *Duka dombja* (18, fr. Felszegtől északra esik). 65. *Egör* (143, sz). 66. *Egröstó* (254, k). 67. *Epörjes* (275, e). 68. *Ësztërgás* (251, k, e). 69. *Falmező* (100, sz): 1740: Fal mezőben (NEI.). 70. *Falmező*

teteje (101, sz). 1740: az falu erdeje (NEI.). 1740: Falu uttya (NEI.). 71. *Farkas Gábor gödre* (197, l). 72. *Farkas-tanórok* (53, sz). 73. *Fazakas-áj* (115, e, k). 74. *Feleki-tanórok* (233, sz). 75. *Főső-Áj* (113, e). 76. *Főső-Mál mege* (67, sz). 77. *Főső-Mál teteje* (68, k). 78. *Főszög* (20, fr). 1869: *Feneketlen tető* (Orbán B. I., 30). *Feneketlen tó* (Orbán B. I., 30). 79. *Fenespatak* (284, a mátisfalvi határból eredő és a Küküllőbe ömlő patak). 80. *Flintáké* (79, sz). 81. *Fojom* (154, sz). 82. *Fojom kúttya* (209, kút). 83. *Fórás* (230, sz; több forrás is van a területen). 84. *Fődvár* (263, e). 85. *Förcögés āja* (128, k). 86. *Förcögés szírtja* (127, részben erdővel borított magas, meredek szikla). 87. *Főút* (1, országút). 88. *Fodbalpája* (2, futballpálya). 89. *Fűzfás-tanórok* (157, sz). 90. *Fűzfás-tanórok kúttya* (158, kút). 1740: *Fűz kerékben* (NEI.). 91. *Gátszög* (57, sz; hajdan itt volt a Küküllő gátja). 92. *Gere-gárdon* (60, sz). 93. *Gergő-áj* (114, k). 94. *Gidó-áj* (119, k, e). 95. *Gógány* (283, e); 1864: Gógány (Pesty). 96. *Goró-kert* (149, gy, k). 97. *Gubás* (214, sz). 98. *Gyerkó-tanórok* (52, sz). 99. *Gyepű lapossa* (270, l). 100. *Gyertyányos sorka* (175, o). 1869: *Három Gárdon* (Orbán B. I., 31–4). 101. *Högyöscsúp teteje* (271, e); 1864: Hegyescsúp teteje (Pesty). 102. *Högyöshögy* (247, e; a falu határának legmagasabb kiemelkedése). 103. *Högyöshögy āja* (272, e). 104. *Hevedör āja* (131, k). 105. *Hevedör kúttya* (125, kút), 106. *Hevedör teteje* (130, l). 107. *Hidas-patak feje* (132, sz). 108. *Híd lapossa* (240, k; a terület közelében volt a Nagy-Küküllő hídja). 109. *Hódos-mál* (87, sz); 1864: Hódos mál (Pesty). 110. *Hódos-mál āja* (77, k). 111. *Hódos-mál ódala* (76, l). 112. *Hódos-mal teteje (88, sz). 113. Hosszú lika* (153, sz). 114. *Hosszú-szénafű* (173, k, e). 115. *Hősök sírja* (26, síremlék a kultúrotthon mellett). 116. *Iskola* (39, ép., elemi iskola a református templom mellett). 117. *Iskola-kert* (24, a Nagyiskola kertje). 118. *Jávorfa-kúttya* (164, k, kút már nincs). 119. *Kányádi-áj* (111, k). 120 *Kányádi-kert* (265, e, k). 121. *Kányádi-kút* (kettő is van, az egyik a Kányádi utcában: 14; a másik a Csörtösbükk tetején: 183). 122. *Kányádi ucca* (13, ú). 123. *Kápóna* (276, l, e). 124. *Kápóna kapuja* (282, e). 125. *Kápóna úttya* (281, ú). 126. *Kavics* (58, sz; a földje kavicsos). 127. *Kavics kúttya* (59, kút). 128. *Kégyóstó* (188, l, sz; tó nincs). 127. *Kégyóstó kúttya* (193, kút). 128. *Kéksár* (294, terméketlen terület). 129. *Kemény-Várca* (66, sz). 1740: *A kenderes kertben* (NEI.). 130. *Kendörföd* (234, sz, k). 131. *Kerekmező teteje* (198, l). 132. *Körösztölet út* (273, ú). 133. *Körösztfa* (216, sz; a dombon hajdan kereszt állott). 134. *Körösztfa āja* (219, sz). 135. *Kerulő-út* (274, e). 136. *Két-árok-köze* (262, e); 1864: Két árok között (Pesty). 137. *Kétgyepü-köze* (176, k). 138. *Kicsi-patak* (22, p; a falut észak–dél irányba szeli át). 139. *Kirájkiteloka* (78, sz); 1864: Király Kata loka (Pesty), 1869: Király kite loka (Orbán B. I., 31–4). 140. *Király kútja* (297, kút). 141. *Küs-Ámén* (259, e); 1864, 1869: Kis ámén (Pesty, Orbán B. I., 29). 1864: *Kis hegy* (Pesty). 142. *Kolektiv* (6, épületcsoport; a téeszé volt). 143. *Kőház* (3, gyümölcsös). 144. *Kultúrotthon* (25, ép). 145. *Kút* (35, az országút melletti kút az Alszegen). 146. *Kút vőgye* (177, l, e). 147. *Küköllő úttya* (232, ú). 148. *Kűső homloka* (168, k). 149. *Lajos-kút* (83-84, kút és a körülötte lévő szántók); 1869: Lajos kútja (Orbán B. I., 31–4). 150. *Lájos-kút felé vezető út* (82, ú). 151. *Lik āja* (108, sz, k); 1864: Liksorka (Pesty). 152. *Lok* (a. a Malom-ódal és a Sás közötti szántó: 225; b. a Tóhely és a Prédatanórok közötti szántó: 55; c. falurész Nagygalambfalva délnyugati részén: 33). 153. *Malom* (220, leégett vízimalom maradványa). 154. *Malmon alól* (221, sz). 155. *Malom-ódal* (224, sz). 156. *Malomrét* (222, sz). 157. *Malomszög* (7, az országutat az állomással összekötő utca). 158. *Malom út* (223, a malomhoz vezet). 159. *Mál padja* (202, l). 160. *Mál teteje* (200, l). 161. *Meleg-ódal* (172, e). 162. *Meredök* (244, sz, k). 163. *Meredök úttya* (249, ú). 164. *Mészárszék* (70, sz; Orbán Balázs szerint „a várőrizet számára ottan vágták le az ökröket"); 1756: Mészár Szék (NEI.), 1864: Mészárszék, sz (Pesty), 1869: Mészár szék (Orbán B. I., 31–4). 165. *Mike* (150, sz, k, gyümölcsös). 166. *Mocsár* (287, sz). 167. *Nagy-Orotás* (179, k). 168. *Nagy-Ámén* (261, e); 1864: nagy ámén (Pesty), 1869: Nagy ámén. 169. *Nagyhögy ódala* (146, sz). 170.

Nagyhögy teteje (145, sz); 1830: Nagy Hegy (NEI.). 171. *Nagyiskola* (23, ép, a nagyobbik iskola a Felszegen). 172. *Nagy-Küköllő – Küköllő* (295, folyó). 173. *Nagypatak* (16, a falut észak–dél irányba átszelő patak). 174. *Nagypatak hídja* (28, híd). 175. *Nagykút* (1, az országút névváltozata). 176. *Nagyvőgy* (189, k). 177. *Nagyvőgy kúttya* (184, kút). 178. *Nagyvőgy száda* (186, sz, k). 179. *Nagyvőgy úttya* (159, ú). 180. *Négy-kút* (134, sz; a területen négy kisebb mezei kút található). 181. *Négy-kút úttya* (105, ú). 182. *Négyszögű vágott* (174, e). 183. *Német hídja* (147, híd a Szépmező pataka fölött). 184. *Nyír* (155, vizenyős szántó); 1740: Nyír (NEI.). 185. *Nyírösbéféji kaszálló* (257, k). 186. *Nyírösbé kúttya* (253, kút); 1740: Nyiresbél kuttya (NEI.). 187. *Nyóc felhágaja* (208, oldalas szántó). 188. *Orotás* (236, k). 188. *Országút* (1, ú). 189. *Ovoda* (41, ép). 190. *Őrhogy* (279, 1, e). 191. *Őrhögy āja* (280, 1); 1756: Örhegj alja (NEI.). 192. *Őrhögy bérce* (277, e). 193. *Ösvenyös kúttya* (187, kút). 194. *Pakulár tanórokja* (170, 1, e). 195. *Pallók kúttya* (165, kút; a Palló csn.). 197. *Patak köze* (94, sz, k; az Áj pataka és a Szépmező pataka közötti terület). 198. *Patak köze* (99, k, sz, a Szépmező pataka és a Szépmező árka közötti terület). 199. *Patak köze* (245, sz; a Cigány-patak melletti terület). 200. *Patakszög* (15, a Nagypatak két oldalán elterülő falurész). 201. *Penésze* (144, sz). 202. *Penésze patakja* (141, p); 1740: Penésze patakjánál (NEI.). 203. *Petre-áj* (121, k). 204. *Préda-tanórok* (54, sz). 205. *Pujáké* (139, sz). 206. *Rakottyás* (124, 1, e). 207. *Rakottyás āja* (123, e). 208. *Rácok erdeje* (283, e). 209. *Rák tova* (136, tó). A népmonda szerint a tó helyén valamikor ház állott, s ebben a házban élt Rákné, egyesek szerint Rátné, édes és mostoha leányával. Mivel a mostoha leánnyal rosszul bánt, a lány sokat sírt. Könnyeiből keletkezett a tó, a ház pedig elsüllyedt. 1864: Ráktova. „Rákot, csíkot és fekete halat tartalmaz" (Pesty), 1869: Ráktava „... a Küküllő színvonala fölött 8-900 lábnyi magasságban [...] – a néptől feneketlennek hitt – tó van, melyet Rák-tavának hívnak. Alakja hosszúkás négyszög, kiterjedése egy holdnyi lehet." (Orbán B. I., 29). 210. *Ráthögy* (135, a Rák tova melletti hegy). 211. *Ráthögy āja* (138, sz). 212. *Ráthögy teteje* (137, sz). 213. *Református templom* (40, ép). 214. *Rendelő* (30, orvosi rendelő). 215. *Rez* (160, k). 216. *Rez dombja* (185, k). 217. *Rez pataka* (156, p; a Penésze patakába ömlik). 218. *Román temető* (10. ma református temető). 219. *Román temető felé vezető ucca* (9, ú). 220. *Román templom* (8. XVIII. századi épület). 221. *Rókalik-árok* (290, árok). 222. *Samuka* (178, 1, e). 223. *Sárbahulló* (151, sz); 1740: Sárba hullóban (NEI.). 224. *Sáros-patak* (102–3, patak és tőle délre elterülő szántó). 225. *Sáros-patak dombja* (104, sz, k). 226. *Sáros-patak úttya* (97, ú). 227. *Sás* (229, sz, k); 1864: Sás (Pesty). 228. *Sás úttya* (227, ú). 229. *Seprőd* (162, sz), 1740: Seprőd (NEI.). 230. *Séra-kert* (237, k). 231. *Sinai-högy* (126, 1); 1864: Sinai tető (Pesty), 1869: Sinai tető (Orbán B. I., 29). 232. *Somos* (258, k, e); 1864: Somos (Pesty), 1840: somos tetején (NEI.). 233. *Somos ódala* (73, sz). 234. *Somos-patak* (74, p; a Béligetből ered s a Nagy-Küküllőbe ömlik). 1869: *Solyomkő* (Orbán B. I., 29). 235. *Sóválú* (267, 1, e). 236. *Suszteráj* (29, cipőjavító). 237. *Szalmáskút* (235, kút). 238. *Szalmáskút patakja* (278, p). 239. *Szatinnya* (95, sz). 240. *Szekérvár bérce* (171, k, e); 1740: Szekérvár bérczin (NEI.), 1864: Szekérvár, „tatárjáráskor számtalan szekér húzódott oda" (Pesty). 241. *Szöngyör-kő* (89, sz). 242. *Székfarka* (242, k). 243. *Székfarka úttya* (243, ú). 244. *Széjös-alma* (196, sz, k); 1864: Széles alma (Pesty). 245. *Széjös-főd* (92, sz); 1740: Széles földön, 1830: Széjes Föld (NEI.). 246. *Széjös-főd kúttya* (93, kút). 247. *Széjös-főd úttya* (91, ú). 248. *Szénásveröm* (51, sz). 249. *Szépmező* (142, sz, k); 1864: Szép mező (Pesty). 250. *Szépmező árka* (98, árok). 251. *Szépmező pataka* (140, p, a Penésze patakába ömlik). 252. *Szomorú-szállás* (266, 1). 253. *Szöllős* (218, sz, gyümölcsös). 254. *Szöllő āja* (212, sz); 1740: Szölö alatt, 1830: Szöllő alatti Föld (NEI.), 1864: Szöllő allya (Pesty). 255. *Szöllő āja úttya* (211, ú). 256. *Szöllős pataka* (211, a Csete-högy aljából eredő s a Küküllőbe ömlő patak). 257. *Szűkő* (203, sz): 1864: Szűkő (Pesty). 258. *Táncosdomb* (291, 1, k). 259. *Telek* (148, sz). 260. *Temető* (43, a falu régi temetője). 261. *Templomszög* (38, fr). 262. *Tóhely* (56, sz). 1740: *Tós kerékben* (NEI.). 263.

Tót-szoros (19, keskeny utca). 264. *Tövises dombja* (169, k). 265. *Túl-a-víz* (239, a Nagy-Küküllő bal partján lévő sz). 266. *Újtemető* (10, a Román temető névváltozata). 267. *Uras-kút* (117, kút). 268. *Vadalmás árka* (106, árok). 269. *Vadalmási kaszáló* (129, k). 270. *Vadalmási szántó* (133, sz). 271. *Vak-Pétör* (107, sz). 272. *Varga-tanórok* (288, sz). 273. *Vargák erdeje* (289, e, k). 274. *Vasút-ódal* (5, k). 275. *Vasvár* (37, a falu nyugati szélén lévő falurész). 276. *Vágás pataka* (62, p): 1864: Vágás pataka (Pesty), 1869: Vágás pataka (Orbán B. I., 30). 277. *Vágóhíd* (50, sz, régen itt vágóhíd volt). 278. *Vápa* (163, sz); 1740: Vápában (NEI.). 279. *Vár árka* (204, árok). 280. *Várca* (69, sz). 281. *Várca patakja* (80, p, a Vágás patakába ömlik). 282. *Várca-patak úttya* (71, ú). 283. *Várfele csorgója* (48, kút). 284. *Várfele hátussó kúttya* (45, kút). 285. *Várfele hátussó úttya* (46, ú). 286. *Várfele teteje* (61, sz; a régészeti kutatások szerint ezen a helyen koraközépkori vár állott; 1740: Vár feliben (NEI.), 1864: Várfele (Pesty), 1869: Várfele (Orbán B. I., 29). 287. *Várfeli erdő* (63, e). 288. *Várkapu száda* (190, l). 289. *Vártető* (205, l). 290. *Véd ája* (199, e). 291. *Zavaros patak* (a Nagypatak névváltozata. 292. *Zárja kúttya* (261, kút).

CSÍKI MARGIT

TOPONIME DIN PORUMBENII MARI (JUD. HARGHITA)

(Rezumat)

Autoarea prezintă toponimele satului Porumbenii Mari de azi, completate cu date istorice. După prezentarea datelor, autoarea localizează teritoriul respectiv şi indică, folosind abrevierile uzuale, punctele economice ale teritoriului cercetat. Această analiză este urmată de observaţii explicative.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998. 1. szám

SZEMLE

TÓDOR ILDIKÓ, **A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. 1849–1905.** Személyi rész. II. H–Zs. Bp., 1997. 622 l.; B. HAJTÓ ZSÓFIA, **A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. 1905–1970.** Általános rész. Bp., 1997. 754 l.

A magyar irodalomtudományi alapkutatások szempontjából nélkülözhetetlen kézikönyv zárókötetei jelentek meg az elmúlt év végén: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* negyedik és ötödik kötete.

A magyar tudományos könyvkiadás számára igencsak ínséges időkben önmagában is kiemelkedő teljesítményén illesse elismerés mindenekelőtt az Országos Tudományos Kutatási Alapot, amely a „a szerkesztés és a sajtó alá rendezés munkálatait", a Magyar Tudományos Akadémiát, amely a kiadást támogatta és az Argumentum Kiadót, amelynek „nyomdaüzeme a nyomdai munkálatokat végezte". A 4. oldalon apróbetűvel szerényen meghúzódó szövegeket idéztem, s épp emiatt tartottam szükségesnek mindjárt az elejére kiemelni szemlecikkemnek.

A két kötettel betetőződött az a nagy tudományos vállalkozás, amely épp 25 évvel ezelőtt, e bibliográfia első (a magyar irodalomtörténet 1772-ig tartó korszakairól összefoglalást nyújtó) kötetével lépett a nyilvánosság elé. Talán nem tanulság nélkül való a nyolc kötet megjelenésének dátumait is ideírni (I.1972., II.1975., VI.1982., VII.1989., III. 1990., VIII. 1991., IV.1997., V.1997.), elgondolkodni ennek a negyedszázadnak a történelmi viszontagságain, s talán azon is most, hogy ez a sorozat befejeződött, esedékes lenne egy (vagy több) pótkötet kiadása is a magyar irodalomtörténet-írás legutóbbi negyedszázadának eredményeivel, amelyek az anyaggyűjtést 1970-nel záró (s attól csak itt-ott eltérő) gyűjtőmunkát a jelenben igazán használhatóvá tennék.

És ez megintcsak nem egyszerűen a bibliográfiákkal szemben támasztott (és soha el nem érhető) teljesség igénye, hanem irodalomtudományunk jövője szempontjából döntő fontosságú kérdés. Hiszen ez a negyedszázad a magyar irodalomtudomány kiemelkedő eredményekben gazdag időszaka, különösen a modern irodalomtudományi irányzatok szemléletet és módszert megújító hatása szempontjából. Ezeket az eredményeket (ezek bibliográfiai számbavételét és közkinccsé tételét) pedig annál kevésbé nélkülözhetjük, mivel amúgyis terjedőben van (nemcsak a divatokra könnyen reagáló ifjúság, hanem a divatokat diktáló középnemzedék körében) az irodalomtudomány tárgyszerű megalapozását lebecsülő, a „szövegértelmező" egyéni „olvasatát" mindenekfölé helyező szemlélet.

Most már *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* teljes sorozatának birtokában, s azt a magunk kutatómunkájában (az utóbbi években, jelesül a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon szerkesztése során) nélkülözhetetlennek érezve, kiemelten fontosnak tartanók, hogy a jelzett huszonöt évet tartalmazó pótkötet(ek) is az OTKA, A MTA Irodalomtudományi Intézet és más fórumok tudományos tervébe kerüljenek. Sajnos vannak olyan értesüléseink (szeretnők remélni, hogy nem hitelesek), amelyek arról szólnak, hogy napjaink csodája, a számítógépes adatfeldolgozás ezt a területet „nem vette célba", sőt korábbi fontos kurrens sorozatok (*A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája* az Országos Széchényi Könyvtár kiadásában, *A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei)* munkálatai is leálltak, sőt a kész kötetekre „sincs pénz".

Vajon nem erősíti-e ez a helyzet még jobban a ma divatos bibliográfia-ellenes tendenciát?

A kérdés megválaszolását tudományos életünk felelős tisztségviselőire bízva, vegyük kézbe a most megjelent két kötetet.

A Tódor Ildikó által összeállított negyedik kötet a betűrendet követve folytatja azt, amit az előző, H. Törő Györgyivel és Nagy Miklósal közösen sajtó alá rendezett harmadik kötet (Általános rész. Személyi rész. I. A-Gy.) megkezdett. Ebben a kötetben – hogy a *Bevezető* adatait idézzük – 142 íróra vonatkozó kb. 40.000 adatot talál a kutató. Ezek között ott vannak a XIX. század második fele magyar irodalmának nagy klasszikusai vagy a korban sikeres írói (Jókai Mor, Kemény Zsigmond, Kiss József, Madách Imre, Mikszáth Kálmán, Rákosi Jenő, Reviczky Gyula, Szabolcska Mihály, Szász Károly, Szigligeti Ede, Tolnai Lajos, Tompa Mihály, Tóth Kálmán, Tömörkény István és Vajda János – a névsor azokat tartalmazza, akiket a tartalomjegyzék kiemelten szerepeltet), számszerint 15-en, akik a bibliográfia 557 oldalt kitevő törzsterjedelméből 334 oldalt, azaz 60 %-ot foglalnak el.

A bibliográfiának ez a része különösen használható a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon szerkesztője és szócikkírói számára, hiszen a mi lexikonunkban külön címszavai vannak a romániai magyar irodalom klasszikusainkhoz való kötődésének (*XY emlékezete, XY és a romániai magyar irodalom* megfogalmazásban), s az egyes klasszikusok (vagy kiemelkedő magyarországi kortársak) időben változó megítélése most már szilárd bibliográfiai alapon végezhető el. Az ilyen típusú címszavak RMIL-beli szerkesztőire már „csak" az a feladat hárul, hogy az OSzK által megjelentetett – fentebb már említett – sorozat éves köteteiből hozzákeresgélje az 1970 utáni romániai magyar „visszhang" adatait.

Úgy gondolom, nem lesz haszontalan összevetésünket egyetlen egy esettel: a Mikszáthra vonatkozó bibliográfia és a RMIL *Mikszáth Kálmán emlékezete* c. címszavával összevetni.

Haladjunk a bibliográfia alfejezeteinek sorrendjében:

Mikszáth és erdélyi kapcsolatai a bibliográfiában Antal Péter, Ficzay Dénes, Jancsó Elemér és Varga János levélpublikációi, valamint Rejtő István, Sz. Garay Judit és Bisztray Gyula tanulmányai adataival szerepelnek. Innen tárulnak fel kapcsolatai Gyalui Farkassal, Kovács Dezsővel, Márki Sándorral, a szatmári Kölcsey Körrel, az aradi Kölcsey Egyesülettel, innen ismerhetünk újabb részleteket Mikszáth fogarasi és háromszéki képviselőségéről. Ezeket az adatokat a RMIL-ből Berde Zoltánnak a háromszéki képviselőségre vonatkozó fontos forrásközlésével egészíthetjük ki, igaz, ez egy Sepsiszentgyörgyön kiadott iskolai folyóiratban, a Gyökerekben jelent meg (1970-ben). Már az időhatáron kívül, 1980-ban adta ki Bisztray Gyula Petelei István irodalmi levelezését (Kriterion, Bukarest), amelyben az 1880-as évek elejéről több Mikszáth-levél és a bevezetőben fontos életrajzai adalék szerepel.

A Mikszáthra vonatkozó irodalomtörténeti tanulmányok számbavétele lényegében egyező. A bibliográfia szerkesztői azonban a bevezetővel megjelent romániai Mikszáth-kiadások sorában figyelmen kívül hagynak több olyan kiadást, amelyeknek bevezetői kortörténeti szempontból (az Aszódy Jánosé 1950-ből) vagy a megújuló romániai magyar irodalomtörténet-írás tanúságaiként (Antal Árpád, Bajor Andor, Dávid Gyula, Kocziány László – mindezek még 1970 előttről) érdemesek lettek volna a számontartásra. Az már megint az időhatáron kívül esik, hogy 1977-ben Kozma Dezsőnek egy kismonográfiája jelent meg a Dacia Könyvkiadónál – ez legfeljebb a bibliográfia említett pótköteteinek szükségességét nyomatékosítja.

A magyar irodalom nagyjainak életére és művére vonatkozó bibliográfia-részek fontos fejezete az író „külföldi fogadtatása". Ez a fejezet szükségszerűen nem lehet teljes, hiszen egy ilyen összefoglaló mű nem veheti át a recepcióbibliográfiák minden adatát. Mivel azonban Mikszáth művének román fogadtatása tekintetében rendelkezésünkre áll Réthy Andor és Váczy Leona 1983-ban megjelent több mint ezer oldalas bibliográfiai munkája (*Magyar irodalom*

românul. 1830–1970), engedtessék meg néhány fontos adalékot hiányolnunk még egy – szükségszerüen szelektív – magyar bibliográfiából is (ugyancsak az adott időhatáron belül maradva). Mikszáth halálának 50. évfordulójáról ugyanis a román sajtó is megemlékezett: a Viaţa Românească̆ban Petre Pascu, a Gazeta Literară̆ban Ion Marin Sadoveanu, a Contemporanulban Szász János; a román fordításban megjelent Mikszáth-kötetekhez pedig Aszódy János (*Két választás Magyarországon*, 1951), Ovidiu Drîmba (*Karcolatok* 1954), V.M. Tudor (*Különös házasság*, 1961) és Nicolae Balotă (*Szent Péter esernyője*, 1968) írt előszót. Ugyanakkor Petre Pascu a Viaţa Românească̆ban Octavian Goga Mikszáth-cikkét ismertette (1968), N. Liu pedig a *Szent Péter esernyője* Liviu Rebreanu-készítette román fordítását elemezte (1959).

A bibliográfia-szerkesztés egyik alapelve – ezt tudjuk – az adatok elsődlegességének biztosítása. Réthy Andor és Váczy Leona bibliográfiáját azonban talán mégsem lett volna fölösleges fellapozni, s az ilyen típusú forrásmunkák létezésére legalább a bevezetőben, vagy egy külön általános bibliográfiai jegyzékben hivatkozni. Annál is inkább, mivel *A magyar irodalomtörténet bibliográfiájának* szerkesztője maga is érzi az 1970-es határ anakronisztikus voltát, hiszen a Jókai-fejezetben, annak „Szövegek"-alfejezetébe a Kritikai kiadás 1992-ig megjelent összes köteteit beveszi (szerintem is helyesen!).

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája B. Hajtó Zsófia által sajtó alá rendezett ötödik kötete a Romániai Magyar Irodalom Lexikon szerkesztője számára még fontosabb alapmunka. Az *Általános rész* ugyanis 1905-tel indulva nemcsak a két háború közötti korszak romániai magyar irodalmát öleli fel, hanem annak a második világháború utáni szakaszát is, egészen 1970-ig. Igaz, az irodalmunk legkülönbözőbb témáira vonatkozó érdeklődést, mondjuk, az 1944–1970 közötti időszakra vonatkozóan bőségesen kielégíti Kántor Lajos és Láng Gusztáv *Romániai magyar irodalom* c. könyve 2. kiadásának Réthy Andor által összeállított, és az 1944–1970 közötti időszak magyarországi kritikai visszhangját is tartalmazó bibliográfiája (Kriterion, 1973.), sőt az 1971–1980-as időszakra is rendelkezünk egy alapos „válogatott" bibliográfiával Bertha Zoltán és Görömbei András *A hetvenes évek romániai magyar irodalma* c. könyve II. köteteként (Bp. 1983). A két világháború közötti évtizedekre vonatkozólag azonban B. Hajtó Zsófia kötete mindenképpen hézagpótló.

Az irodalomtörténeti kutatás, erre a két és fél évtizedre gondolva, meglehetősen kezdeti szakaszban van, s a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon szerkesztése során ezért jelent most már nagy segítséget ez a kötet. Annál is inkább, mert a korszakra vonatkozó alapvető részbibliográfiák egyike-másika csak most kezd megjelenni (pl. Monoki Istvánnak az 1919–1940-es évek romániai magyar könyvtermését egybegyűjtő posztumusz könyve 1997-ben), legnagyobb része pedig (többek között közel egy tucatnyi folyóirat-repertórium), amelyek a 60–70-es években a kolozsvári egyetem magyar irodalomtörténeti tanszéke keretében államvizsgadolgozatként készültek) a kolozsvári magyar tanszék könyvtárában várja a szakszerű ellenőrzést és kiadást. B. Hajtó Zsófia a bibliográfia 5. kötetében viszont csaknem 40 romániai magyar lapot és folyóiratot dolgoz fel, köztük a két háború közötti korszak olyan periodikáit, mint a Brassói Lapok, Ellenzék, Erdélyi Helikon, Erdélyi Múzeum, Erdélyi Iskola, Független Újság, Keresztény Magvető, Korunk, Kolozsvári Szemle, Nagyváradi Napló, Pásztortűz, Református Szemle, az 1944 utáni korszakból pedig az Irodalmi Almanach, Igaz Szó, Korunk, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, Studia Univ. Babeş-Bolyai.

Ez a bibliográfiai kötet két nagy részből áll: az elsőben az 1905–1944 közötti, a másodikban az 1945–1970 közötti korszak irodalmi életét illetve az arra vonatkozó több tízezer adatot rendszerezi. A XX. századi magyar irodalom periodizációja már nem tekinti irodalomtörténeti korszakhatárnak az első világháború végét, pedig épp az irodalom élete igencsak eltérő körülmények között haladt tovább 1918/19 után: a trianoni csonka államkeretben erőteljesen központosodott a magyar irodalmi élet, ugyanakkor kiéleződtek az eszmei-művészi különbözőségek (a 20-as években „a magyar irodalom kettészakadásának" veszélyét a

Nyugattal szemben kifuttató konzervatív támadások, a 30-as évektől a „népi írók" jelentkezése és előretörése), s egészen új problémákat vetett fel a Trianon következtében önálló létre kényszerült (s ebből a kényszerű önállóságból olykor ideológiát is kovácsoló) kisebbségi magyar irodalmak kialakulása.

Ez utóbbiak felől nézve például gyakorlati gond, hogy – mondjuk – az erdélyi magyar irodalom első világháború előtti mozgalmai, problémái az össz-magyar irodalmi folyamatban (esetleg a „Regionális irodalom" alfejezetben) találhatók meg, míg ugyanennek az irodalmi „regionalizmusnak" a folytatása a „Magyar irodalom külföldön" c. fejezetben. Így aztán csak a többfelé elhelyezett anyag összehangolt konzultálása után derül ki például, hogy a transzilvanizmus első megnyilatkozása Dózsa Endrének az Erdélyi Irodalmi Társaságban 1910-ben tartott előadása, és nem – amint eddig számontartottuk – a Kós Károly féle lapkezdeményezés, a Kalotaszeg.

A kutató mindenesetre elfelejtette, s a legújabb irodalomtörténeti összegezésekben egyáltalán nem hasznosított adatok sokaságát találja (hogy a könyv fejezeteinek sorrendjében haladjunk) a romániai magyar Pen Clubról, az erdélyi íróknak ítélt különböző magyar irodalmi díjakról, az erdélyi könyvtárakról, a sajtóról, színjátszásról, irodalmi társaságokról, könyvkiadásról stb. Persze azzal a megszorítással, amit már fentebb említettem, hogy a bibliográfia itt is csak 1970-ig megy el az adatgyűjtésben. Pedig – és itt örömmel emelem ki B. Hajtó Zsófia *Bevezető*jének azt a megjegyzését, mely szerint „... joggal merült fel egy újabb összegező pótkötet szükségessége, amely az eltelt 25 év anyagával egészíthetné ki a kézikönyv-sorozatot". – a romániai magyar irodalom két háború közötti szakaszának feltárásában épp a 70-es és 80-as évek (a Romániai Magyar Írók sorozatban megjelent „levelesládák" és folyóirat-antológiák kötetei) tették pontosabbá, tárgyszerűbbé a képet. A korábbi összegezések ugyanis a tények tekintetében a legtöbb esetben Jancsó Elemérnek a Nyugatban 1935-ben közölt, erősen elfogult tanulmányára, vagy Ligeti Ernő műfajánál fogva szükségszerűen szubjektív könyvére (*Súly alatt a pálma*, 1942) építettek, s annak közléseit „ideologizálták" meg az éppen esedékes elvárások szerint.

Az irodalomkutatás részterületein *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* (a most megjelent két kötet, de a teljes sorozat is) a mindennapi munka során méretik meg igazán. Akkor derül ki, hogy mi az, ami hiányzik, ami kimaradt belőle, hiszen ez a hatalmas corpus sem törekedhetett teljességre, s a válogatás soha sem lehet vitathatatlan.

Egy azonban biztos: a számunkra most már a magyar irodalom egészére nézve hozzáférhetővé tett adattengerben bizton vághat neki választott témájának a magyar irodalomtörténet bármely kutatója.

Köszönet érte mindazoknak, akik életük egy részét ebbe a corpusba beépítették.

DÁVID GYULA

Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok) Szerkesztette Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1996, 399 l.

Az utóbbi időben mind a nyelvtudomány, mind az irodalomtudomány mélyreható átalakuláson megy át, ugyanis olyan új tudományágak kerülnek előtérbe, mint a szemiotika, a szövegtan, a szociolingvisztika, a hermeneutika. A most ismertetésre kerülő stilisztikai kötet is abból az igényből született, hogy a mai stilisztika elméleti hátterét ezeknek az új tudományágaknak a fényében újrafogalmazza. A kötet tanulmánygyűjtemény: egy szerkesztői előszót és

tizenöt tanulmányt tartalmaz. Szerkesztője Szathmári István, a tanulmányok írói pedig az ELTE Mai Magyar Tanszéke mellett működő Stíluskutató csoport tagjai.

A kötet célja „... bemutatni: hol tart ma a stilisztika, továbbá választ adni a nyelv- és irodalomtudomány mai álláspontja alapján a stilisztika legalapvetőbb kérdéseire és egyben alapot szolgáltatni mind módszerében, mind a maga egészében egy teljes(ebb) stilisztika megírására" – írja az előszóban Szathmári István (9). A kötet első felében olyan tanulmányok szerepelnek, amelyek a stilisztikát a maga teljességében átható elméleti kérdéseket tárgyalnak, a második felében pedig olyan tanulmányok olvashatók, amelyek egy-egy szűkebb kérdéskör, nyelvi szint vagy nyelvi jelenség stilisztikai vonatkozásait mutatják be.

A kötetet Szathmári István *A funkcionális stilisztika megalapozása* című tanulmánya nyitja. A szerző a kérdésnek széles körű tudománytörténeti bemutatását nyújtja. Előbb tisztázza a funkció, a nyelvi funkció fogalmát, majd bemutatja a funkcionális nyelvszemlélet térhódítását. A továbbiakban a szerző kiemeli Ch. Bally szerepét a tudományos alapokra helyezett funkcionális stilisztika kialakításában. Külön szól tanítványainak, Marouzeau-nak és Cressot-nak a szerepéről, akik tovább építették mesterük stilisztikai alapvetését. A nyelvészeti stilisztika kibontakozásában második nagy hullámként értékeli a prágai iskola funkcionális stílusszemléletét. A prágai iskola ugyanis két fontos területen lendítette tovább a stilisztikát: a funkcionális stílus kategóriáinak a bevezetésével, valamint a stílusjelenségeknek a többoldalú körüljárásával. A tanulmányban képet kapunk továbbá a különböző országokban folyó ilyen jellegű stilisztikai kutatásokról, majd a legutóbbi negyedszázad paradigmaváltásáról, amikor is a stilisztika a modern nyelvtudomány eredményeit is asszimilálja. A funkcionális stilisztika hozadékát mérlegelve a szerző úgy látja, hogy „A funkcionális stilisztika, ha elméleti és módszertani hátterét nem tudta is megnyugtató módon kidolgozni, kiépített egyfajta valós, életképes stilisztikai rendszerezést" (30).

Gáspári László *Egy új retorika- és stíluselmélet vázlata* című tanulmányában egy teljes igényű retorika-stilisztikai elmélet keretét jelöli ki. Abból az arisztotelészi felfogásból indul ki, amely szerint a retorika a megnyilatkozások meggyőző erejét kutatja. A meggyőzés szándéka pedig „a tudati struktúrától a nyelvi formáig mint retorizáltság, a retorizáltság pedig mint motiváltság jelenik meg: a motivált műfaj retorizált műfajként, a motivált szerkezet retorizált szerkezetként, a motivált nyelv retorizált nyelvként" – állapítja meg a szerző (34). Ezzel tulajdonképpen ki is jelöli tanulmánya további nagy fejezeteit, amelyekben a retorizált műfajt mint műfaji stílust, a retorizált szerkezetet mint szerkezeti stílust, valamint a retorizált nyelvet mint másodlagos kódot vizsgálja. A tanulmányban külön és kiemelten is foglalkozik a pragmatikus alapstruktúrák, valamint a pragmatikus alapstruktúrákat tagoló alakzatok kérdéseivel. Gáspári retorikaelméletében szerencsésen ötvözi az amerikai iskola és a neoretorika elveit is.

Tolcsvai Nagy Gábortól két tanulmányt is olvashatunk a kötetben. Az egyik *A stílusfogalom értelmezése a nyelvi norma viszonyában*, a másik *A konnotáció kategóriája a stílusértelmezésben*. A két tanulmány szervesen összefügg egymással, és széles kitekintésű rendszerezést nyújt. Az első, amint a címe is jelzi, a stílus fogalmát a nyelvi norma viszonyában mutatja be. A kérdés rövid tudománytörténeti áttekintése után Tolcsvai a stílus fogalmát nyelvelméleti alapokról közelíti meg. Két nyelvész: Anderreg és Halliday elméletét idézi, erre építve a nyelv polilektális szemléletét fogadja el. A stílusfogalom kialakításához szükséges nyelvértelmezés felépítéséhez továbbá Chomsky, Hymes, Coseriu, valamint Langacker gondolatait foglalja össze. A nyelvi norma fogalmát pragmatikai, szociokulturális alapokról közelíti meg. Eszerint a normativitás – idézem a tanulmányból – „a nyelvi interakcióban éppen részt vevők közötti rétegzett viszonyon, a beszélők nyelvi tudásán, szándékán, az adott téma és szövegtípus korábbi példáin nyugszik, ezért viszonylagos kategória, mert ami ugyan a nyelvközösség egyik tagja számára megfelel (saját) elvárásainak.

másik tagja számára esetleg nem. A megfelelés vagy meg nem felelés természetesen nem abszolút kijelölés, hanem mindig valamilyen fokozati skála mentén modellálható" (97). A nyelv összetett szemléletét a regiszterelmélet bemutatásával konkretizálja. Ez egyben jó alapot nyújt a stílusfogalom komplex megközelítéséhez, valamint a stílusrétegek és a nyelvi rétegek elkülönítésére is. A tanulmányt két rövid elemzés zárja.

Tolcsvai második tanulmánya az előbbi folytatásának is tekinthető, ugyanis az előző tanulmányt záró stílusmeghatározás (a stílus mint virtuéma) továbbépítése. A szerző a stílus és a konnotáció viszonyát próbálja tisztázni. Előbb a konnotáció értelmezésére vonatkozó legfontosabb szakirodalmat foglalja össze, majd elsősorban Gerda Rössler munkájára támaszkodva fejti ki konnotációértelmezését. Ez a konnotációértelmezés „csupán a megformálásból eredő értelemtartalmak konnotatív jellegű, szociokulturális meghatározottságú hozzárendeléseit helyezi magyarázata középpontjába, mint a stílusértelmezés egy lehetséges bemutatását" – vallja a szerző (109). A tanulmány itt is két példával zárul.

Előry Vilma *Szövegtipológia – stílustipológia* című tanulmánya, amint az alcím is jelzi, problémavázlat, a kérdés elméleti és módszertani lehetőségeit térképezi fel gazdag szakirodalom alapján. A stilisztika elméleti és módszertani megújulását is köszönheti a szövegtannak. Így nem véletlen, hogy a stílustípusok kialakításában is jelentős ösztönzést hozott a szövegtipológia kialakulása. Ezért Előry Vilma előbb a szövegtipológiai szakirodalom egy részét, nevezetesen a német nyelvterületen született szövegtipológiák jelentősebbjeit foglalja össze. Három irányzatot különít el: 1) inkább a szöveg belső jellemzőin, szerkezetén alapuló felfogások, 2) inkább szövegen kívüli tényezőkön alapuló felfogások és 3) a szöveg belső felépítését és a szöveg külső tényezőit egyaránt figyelembe vevő felfogások. Ezt követően külön fejezetben foglalkozik a szövegtipológia és a stílustipológia viszonyával, illetőleg a legfontosabb stílustipológiai próbálkozásokkal. Tanulmányát néhány fontos stílustipológiai alapkövetelmény megfogalmazásával zárja.

Kocsány Piroska *Szövegnyelvészet és szövegtan* című tanulmánya a modern szövegnyelvészet közel három évtizedes történetének néhány állomását villantja föl. Előbb a szövegbeli utalóelemekkel foglalkozó írások egy részét foglalja össze, majd a szövegnyelvészetnek mint tudományágnak a kettéválását taglalja. A szövegbeli utalások kérdéskörét Harweg, Steimtz, Bellert, valamint Kallmeyer és társai egy-egy munkája alapján mutatja be. Ami a második kérdést illeti, a szerző kijelenti, hogy ma már „tudománytörténeti tény, hogy a szövegnyelvészet szabályszerűen kettéválik, illetve megkettőződik, Klaus Brinker (1985) a két irányzatot a nyelvi rendszerre irányuló szövegnyelvészetnek, illetve a kommunikációra irányuló szövegnyelvészetnek nevezi" (159). Kocsány Piroska tanulmányának végső kicsengése azonban az, hogy ezt a két irányzatot nem szabad szétválasztanunk, hanem a kettőt szerves egységben kell szemlélnünk.

A kötet második felében nyolc tanulmány található. Ezek közül az első Fülöp Lajos *Hangstilisztikai körkép* című tanulmánya, amelyben a hangtani jelenségek stílusbeli szerepéről olvashatunk. A szerző a magyar hangstilisztika alapvető kérdéseit tárgyalja, majd a tudományág történeti előzményeiről és mai helyzetéről rajzol körképet. Kiindulópontként Zolnai Béla, Fónagy Iván és Vértes O. András munkája szolgál.

R. Molnár Emma *Az idiómák nyelvi természete és stiláris lehetőségei* című dolgozatában a szólások komplex szemiotikai vizsgálatát nyújtja. Szintaktikai, szemantikai, valamint pragmatikai szempontból közelít a kérdéshez. Számba veszi mind a szólások, mind a közmondások belső kategoriális tulajdonságait, majd példákkal illusztrálja használati lehetőségeiket.

V. Raisz Rózsa *Két témakör a mondattan stilisztikájából* címmel a mondattan stilisztikai vizsgálatának nehézségeiről és lehetőségeiről ír. Megerősíti, hogy a mondat stilisztikai értékét

csakis a szöveg felől közelíthetjük meg. A szerző külön és kiemelten foglalkozik a laza szerkezetű mondat stilisztikájával.

Bencze Lóránt *A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás* című terjedelmes tanulmányában előbb fogalomtörténeti áttekintést nyújt, majd igen széles körű: szemiotikai-szövegtani, pszicholingvisztikai, szemantikai, grammatikai keretben helyezi el a szóképek és az alakzatok fogalmát. A szerző a tanulmány következő részében a szóképek és az alakzatok főbb rendszereit tekinti át A.C. Herenniustól a liège-i retorikáig. Külön elemzi a metafora fogalmát, részletesen ír filozófiai, valamint nyelvészeti-szemantikai megközelítéseiről. A tanulmány záró fejezete egy sokáig tabunak számító témát dolgoz fel: a metafora helyét a keresztény teológiában.

Danyi Magdolna *Hasonlattípusok Pilinszky János költészetében* című dolgozatában arra keresi a választ, hogy Pilinszky milyen hasonlattípusokat használ, illetőleg hogy milyen szerepet töltenek be ezek a hasonlatok a költő létszemléletének, sajátos nyelvének a kialakulásában. Elemzéseiben alapvetően jelentéstani elveket érvényesít, de megközelítésmódja egyben szövegnyelvészeti is. A konkrét nyelvi-grammatikai megformáltság vizsgálata helyett a hasonló és a hasonlított közötti szemantikai tendenciára, a viszonyítás jellegére figyel elsősorban, s ebből következően a tertium comparationisban kifejeződő szemantikai jegyekre. Ezek alapján különíti el az egyes hasonlattípusokat.

Kocsány Piroska *A szabad függő beszédtől a belső monológig* című tanulmányában a szabad függő beszéd nyelvelméleti megközelítéséről, az idézés és a szabad függő beszéd viszonyáról, valamint a szabad függő beszéd szövegtani és stilisztikai megközelítéséről értekezik. A szerző kiinduló tétele, hogy a nyelvtudomány számára a szabad függő beszéd másfajta kategória, mint az idézés másik két ismert lehetősége: az egyenes beszéd és a függő beszéd, de a szabad függő beszédet, az egyenes beszédet és a függő beszédet egységes keretben szemléli. Vizsgálja a szabad függő beszédnek az egyenes beszédhez, illetőleg a függő beszédhez való viszonyát, majd pedig a másik kettőtől függetlenül, önálló jelenségként is bemutatja. Külön fejezetet szentel a szabad függő beszéd szövegtani és stilisztikai sajátosságainak.

Róka Jolán *A nem verbális és vizuális kommunikáció stíluslehetőségei* című tanulmánya két nagy fejezetre oszlik. Az elsőben a nem verbális kommunikáció: a paranyelv, a prozódia, a kinezika, a kód és a szimbólum tudományos megközelítését, sajátos típusait és ezek funkcióit tárja elénk. A második nagy fejezetben pedig a nem verbális és vizuális kommunikáció jellegzetes szövegtípusait elemzi, nevezetesen a reklámot, valamint a képi megjelenítést s azon belül az ábrát, a fotót és a képverset.

A kötetet V. Raisz Rózsa tanulmánya zárja, amelynek címe *A kvantitatív módszer a stilisztikában*. A szerző egy stílusvizsgáló módszer komplex bemutatására vállalkozik. Előbb körüljárja a kvantitatív módszer fogalmát, majd a kérdés rövid történetét nyújtja. Külön foglalkozik a kvantitatív vizsgálat eredményeinek felhasználhatóságával, elsősorban a stilisztikai kutatásokra gyakorolt hatásával. Idézi Papp Ferenc véleményét, miszerint a kvantitatív módszer „alkalmas arra, hogy az író ... stílusát ne töredékeiben, mondatonként vagy néhány soronként, esetleg egyes szavanként értékeljük, hanem összefüggésében, a maga egészében, teljességében, hiszen az író stílusa úgy hat ránk" (391).

Összegezésül elmondható, hogy a kötet valamennyi tanulmánya meggyőzően bizonyítja: a stilisztika képes a megújulásra éppen azáltal, hogy a legkorszerűbb elméleteket és módszereket hasznosítja vizsgálataiban. Bizton mondhatjuk tehát, hogy a stilisztikában is megtörtént a paradigmaváltás.

KABÁN ANNAMÁRIA

TOLCSVAI NAGY GÁBOR. **A magyar nyelv stilisztikája.** Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp., 1996. 281 l.

A címében sokat, átfogó „nemzeti stilisztikát" ígérő könyv szerzője a bevezetőben nem holmi pozitivista szigorral megírt stilisztikát, hanem könnyedebbnek, modernnek tűnő stilisztikai tárgyú diskurzust kínál, mivel „a stilisztikát is többféleképpen lehet írni, a stílust is többféleképpen lehet bemutatni. Ehhez a magyar földrajzi és szellemi tájakon még mindig kevéssé szoktunk hozzá" (7).

Első fejezetében az úgynevezett alapkategóriákat mutatja be. „A magyar nyelv stilisztikáját a következő általános, inkább kultúrtudományi, mint zártabb értelemben vett nyelvészeti *alapkategóriák* határozzák meg; a *pragmatikai szemlélet, a nyelv történetisége, a nyelv dialogicitása, a szövegközpontúság* és az ebből eredő *felülről lefelé építkező rendszerezés*, valamint a teljesség elve" (12; a kiemelések a szerzőtől). E sajátos összetételű kategóriakészlet rövid bemutatását tömör magyar stilisztikatörténet követi; Tolcsvai Nagy különösen két új magyar akadémikus, Kulcsár Szabó Ernő és Szegedy-Maszák Mihály munkásságát dicséri (31). Ami a stilisztika hátteréül szolgáló irodalomtudományi alapokat illeti, ennyi erővel hivatkozhatna például a magyarországiak közül Bojtár Endre vagy Szerdahelyi István munkásságára is. A magyar nyelvelméleti és grammatikai szakirodalommal – egyébként joggal – elégedetlen (32) szerző maga barkácsolt stilisztikájához egyfajta eklektikus „nyelvi modellt" (33–46), majd Hans Robert Jauss (az MTA őt nemrég tiszteleti tagjává választotta) irodalmi hermeneutikáját méltatja (47–9).

Tolcsvai Nagy könyvében előszeretettel hivatkozik a kognitív nyelvészet úgynevezett holisztikus irányzatára (pl. 13, 36–8, 206), amelynek vezető képviselői az amerikai Ronald Langacker és George Lakoff. Borgesi leleménnyel azonban szerepeltet művében egy Gordon Lakoff nevű szerzőt is, akit idáig is csak ő idézett egy nemrég megjelent tanulmányában (*Stílus, norma, cselekvés.* MNy. XCII, 1–11): „Kiindulópontként annyit szükséges megjegyezni, hogy a nyelvi norma pragmatikai keretben történő értelmezése nem pusztán a grammatikai helyesség rendszerhelyességre építő magyarázatában gondolkodik, hanem a megnyilatkozás (Gordon Lakoff kifejezésével) 'relatív jólformáltságát' tekinti központi kategóriának, azaz a helyesség megítélésébe bevonja a nem nyelvi komponensek szerepét is a vizsgálatban úgy, ahogy azt az anyanyelvi beszélői is megteszik gyakorlati tudásuk alapján" (Tolcsvai Nagy *i.m.* 4). A Gordon Lakoff név megemlítését egyetlen dolog indokolhatja, hogy George Lakoff egykoron valóban írt egy jelentős tanulmányt egy bizonyos David Gordonnal társszerzőként (Gordon, David & George Lakoff, *Conversational postulates.* In: Papers from the Seventh Regional Meeting of the Chicago Linguistic Circle. Department of Linguistics, University of Chicago 1971: 63–84).

Nemcsak a konzervativizmusnak tulajdonítható tehát, ha az olvasó a nyelv- és irodalomtudományi divatirányzatoknak Tolcsvai Nagy-féle tárgyalását erős kritikával, fenntartásokkal fogadja. A könyv hátralevő részét, zömét a stilisztikai fogalmaknak, elsősorban a 20. századi irodalomból vett példákon való bemutatása teszi ki. Az ötletszerűen összeválogatott témakört tökéletesen eklektikus példákon (újságcikkek, nyelvjárási szövegek, szépirodalom stb.) illusztrálja, legkedvesebb szerzője Esterházy Péter, így a szó jó és rossz értelmében egyaránt „posztmodern" stilisztikát kap az olvasó: mindenképpen divatos, helyenként érdekes szövegek olykor frappáns, olykor tökéletesen semmitmondó elemzését, bizonyos – a szerzőnek kedves – fogalmak helyenként valóban újszerű és találó, olykor bántóan triviális tárgyalását.

Mivel a szerző nem törekedett a stilisztika fogalmainak szisztematikus vizsgálatára, az egyébként szépen kiadott könyvből tulajdonképpen a tárgymutató nem is hiányzik. (Ha lenne, egészen alapvető stilisztikai fogalmak hiányoznának belőle.)

A bibliográfiában természetesen George és Gordon Lakoff külön-külön szerepelnek (előbb Gordon, utána George). Jellemző módon (ez is „posztmodern" tulajdonság) a „stílusról szóló diskurzus" irodalomjegyzékében maga a szerző, Tolcsvai Nagy Gábor vezet 11 tétellel. (Tehát pusztán a bibliográfiából kiindulva kideríthető a szerző személye.)

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

SÁROSI BÁLINT, **A hangszeres magyar népzene.** Püski Kiadó. Bp., 1996. 264 l.

A nemzetközileg elismert, nagy múlttal rendelkező magyar népzenekutatásban a tradicionális hangszeres zene témája hosszú időn keresztül igen problematikusnak tűnt. A hangszeres népzenéről alkotott általános felfogást sokáig a Bartók Béla és Kodály Zoltán által megfogalmazott irányelvek határozták meg. Kodály a vokális zene elsőbbségét hangsúlyozta: „A magyar nem különösen hangszerkedvelő nép. Aránylag kevesen értenek hangszerhez: a szegényebb nép is inkább muzsikáltat magának, mintsem maga kezével játszik. Ezért énekes népzenénk gazdagságához képest kevés a hangszeres zenénk." (Kodály Zoltán, A *magyar népzene.* Bp., 1969). Bartók pedig kizárólag csak a parasztzenészektől gyűjtött hangszeres zenének tulajdonított értéket: „Természetesen csak népies hangszeren előadott, parasztzenészektől származó zene érdekel bennünket." (Bartók Béla, *A magyar zenéről.* Bp., 1911). Alapvető gondot okozott annak a kérdésnek megválaszolása is, hogy egyáltalán milyen mértékben lehet a néphagyomány hiteles képviselőinek, a hagyományos paraszti közösségek tagjainak tekinteni azokat a hivatásos zenészeket, azaz „cigánymuzsikusokat", akik a magyar hangszeres népzene megszólaltatói.

A magyar népzenekutatásban Seprődi János ismerte fel először, századunk második felétől pedig nyilvánvalóvá vált – elsősorban Lajtha László, Járdányi Pál, később pedig a néptánckutató Martin György munkásságának köszönhetően –, hogy a hivatásos (cigány) zenészektől gyűjtött hangszeres tánczene is a paraszti zenei hagyomány szerves részét képezi. Így az elmúlt évtizedekben a MTA Zenetudományi Intézetében olyan mennyiségű hangszeres népzenei gyűjtés halmozódott fel, amelyek alapján már bizonyos általános, összefoglaló jellegű következések vonhatók le.

Sárosi Bálint *A hangszeres magyar népzene* című kötetében azonban nemcsak a tárgyalt téma, hanem egyidejűleg saját népzenekutatói munkásságának összefoglalására is vállalkozik: „Kis túlzással azt mondhatnám, ez a könyv azóta készül, mióta népzenekutatással foglalkozom." – írja. (Különben a szerző egy-egy a hangszerek és cigányzeneszek szerepét bemutató összefoglaló tanulmánya, *A hangszeres magyar népi dallam* című cikksorozata, illetve a Kossuth Rádióban sugárzott népzenei adása – *Zenei anyanyelvünk* – és egy három hanglemezből álló antológia, előrevetítik és meghatározzák a könyv tartalmi felépítését, koncepcióját.)

A kötet bevezetésében Sárosi – a hangszeres népzenekutatás néhány történeti vonatkozásának ismertetésén túl – röviden vázolja azokat a kérdésköröket, amelyek tulajdonképpen meghatározzák a könyv tartalmát: hogyan formálódott a hangszeres magyar népzene olyanná, amilyennek ma ismerjük és hagyományosnak elfogadjuk, azaz hogyan épül bele a magyar néphagyományba, hol a határ a hangszeres és vokális népzene között, egyszóval milyen a hangszeres magyar népzene.

A könyv három részre tagolódik. Az első, a *Zenész és közönsége* című fejezetben Sárosi bemutatja a hivatásos zenész helyét, szociális szerepét a hagyományos falusi társadalmakban,

tárgyalja a paraszt- és cigányzenészek közötti különbséget, a cigányzenészek helyét a magyar népzenei hagyományban (ezen belül külön kitérve a városi cigányzenélésre), és a hangszeres népzene elsajátításának módozatait. A népi hangszereken való játszás ismertetésénél leírja a zenekarok szerveződésének formáit, feltételezve ebben egyfajta természetes fejlődési folyamatot, amelyet különben a könyvet illusztráló fényképek sorrendje által is példázni kíván.

Egyet érthetünk a szerző azon következtetéseivel, amelyek szerint a magyarságot igenis hangszerkedvelő népnek, a hangszeres népzenét pedig a népdalhoz hasonlóan a magyar kultúra szerves részének tartja, és amelyek alapján különbséget tehetünk a cigányság, mint etnikum, és a cigányzenészek, mint saját közösségüket kiszolgáló zenészek kulturális funkciója között.

A főképpen társadalmi kérdések felsorakoztatása után a szerző a magyar hangszeres népzenének zenei sajátosságait ismerteti a *Dallamkészlet és stílus* és *Dallamterv és kész darab* című fejezetekben. Elemzi a dallamkészlet ütemparós rétegét, a hangszeres zene alapegységeit, a sorpárokat (periódusokat), ezek nagyobb szerkezeti egységeit, a strófákat, kitér az improvizálás, a táncfunkció, a dallamhosszabítás, a „jaj-nóta", a kíséret és harmonizálás problematikájára. A kötet gazdag és terjedelmes példatára mindezen kérdéskörök szemléltetését szolgálja.

Sárosi Bálint munkája nemcsak a szakértők, népzenekutatók számára tanulságos és értékes olvasmány, hiszen összegező jellege révén a hangszeres magyar népzenéről általános képet és tudást közvetít. Ugyanakkor ösztönöz is, mivel a kötet következtetései és megállapításai csupán a hangszeres népzene hetvenes-nyolcvanas évekig összegyűjtött anyagát tükrözik. Ezért fontos (és egyben érdekes) feladatnak érzem megvizsgálni azokat a kulturális és szociális hatásokat, tényezőket, amelyek jelenleg érintik napjaink cigányzenész társadalmát. Gondolok itt elsősorban a hetvenes években beinduló táncházmozgalom „visszahatásaira" és a nyolcvanas-kilencvenes éveket jellemző információrobbanásra.

KÖNCZEI CSONGOR

The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj-Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca. Compiled by Elemér Lakó. Szeged, 1997. I. Catalogue 480 l. II. Indices 96 l.

A kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kézirattári katalógusán egy évtizedig dolgozott Lakó Elemér. Ez tekinthető élete fő művének. Ígéretesen induló nyelvészi és egyetemi oktatói pályáját az 1956-os magyar forradalom erdélyi utóhangjaként rendezett perek egyike törte derékba. Kiszabadulása után az 1960-as évek végén az Akadémiai Könyvtár kolozsvári részlegénél alkalmazták főkönyvtárosként, s itt dolgozhatott 1986-ban bekövetkezett haláláig. A rendszeres teremőri munka mellett „kutatási feladat"-ként bízták rá az unitárius kézirati anyag felleltározását, katalogizálását. Ez volt akkoriban a könyvtár egyik legrendezetlenebb állaga, kezeléséhez alapos latin- és angoltudásra is szükség volt a magyar művelődéstörténet ismerete mellett. Lakó 1980-ra gépelte le a 35 lapnyi bevezetőt és a 2472 lap címjegyzéket tartalmazó két kötetet, 1981-re pedig elkészült a 241 lapos mutatóval is. Az impozáns műnek már akkor csodájára jártak a kutatók. Felmerült a sokszorosítás igénye is, de a kommunizmus idején ez kivitelezhetetlennek bizonyult.

A katalógus jelentőségét az adja meg, hogy az unitárius egyház legfőbb intézményének, a kolozsvári kollégiumnak a könyvtára egyben az egyház központi könyvtára volt, mely évszázadokon át a levéltár szerepét is betöltötte. Századunk első évtizedéig szinte valamennyi jeles unitárius személyiség hagyatékából kerültek ide könyvek, kéziratok. Az Erdély történetében nagy szerepet játszó unitarizmus e gyűjtemény használata nélkül alig tanulmányozható.

Az 1557-ben alapított kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárát Kristóf György egy 1942-ben írt tanulmánya (*Tudományos intézetek Erdélyben 1919-ig*. Erdélyi Tudományos Füzetek 135.) Erdély legrégibb könyvgyűjteményének tartja. Két eredője a főtéri templom sekrestyéjében őrzött plébániai könyvtár és az óvári kolostori iskola könyvtára. Mikor az iskolát 1693-ban az Óvárból a Főtérre költöztetik, a két könyvtár a sekrestyében egyesül. Bár az 1697-i tűzvész is kárt tesz benne, a legnagyobb veszteség 1716-ban éri. Ekkor a katolikusok katonai segédlettel visszafoglalják a főtéri templomot, s hatalmukba kerül a könyvtár is. Mártonfi György gyulafehérvári püspök átnézeti és három csoportra osztja a könyveket. A reformáció előtti, tehát legrégibb anyagot a jezsuita iskola könyvtárának adományozza, a különösen veszélyesnek ítélt könyveket elégeti, s valamennyit kiad az unitáriusoknak. Állítólag három napig tartott a templom cintermében a könyvégetés, a kéziratok is bizonyára itt pusztultak el. A könyvtár unitáriusoknak jutott töredéke, akárcsak a főtérről 1718-ban elűzött kollégium a Belső-Magyar utca egy emeletes polgárházában kapott menedéket. Ettől fogva töretlenül fejlődik a könyvtár. Főurak, püspökök, tanárok, lelkészek hagyatékaival gyarapszik. Az 1806-ban felépült kollégiumban először csak egy szobát igényel, de a század végére már hat helyiségben alig fér el. Az ekkor felépített új kollégiumi épületben már egy egész (I. emeleti) szárnyat tartanak fenn részére.

Eleinte a gyűjteményt diákok kezelik. 1837-ben hoz határozatot az Egyházi Képviselőtanács, hogy legyen tanár a könyvtáros, s e tisztségre meg is választják Brassai Samuelt. Utóda Kriza János. A tanároknak rendszerint két-három diák segédkezik. Így is alig tudják elhelyezni, nyilvántartásba venni a köteteket, kiszolgálni az olvasókat. Főleg a nagyobb hagyatékok feldolgozása okoz gondot. Úgyhogy a kéziratok időigényesebb rendezése, katalogizálása egyre halasztódik. Csak századunk elején készül egy leltározás, akkor 1949 kéziratot vesznek nyilvántartásba 2145 kötetben.

Az 1948-as tanügyi reformmal a felekezeti iskolákat államosítják, de ezek értékes könyvtárait különválasztják. Így Kolozsvárt az unitárius és református kollégiumok, valamint a katolikus líceum könyvtárát (a hozzájuk csapott Ferenc-rendi kolostorkönyvtárral, a Szatmári Katolikus Püspökség, valamint a balázsfalvi görög-katolikus intézetek könyvgyűjteményével) közös vezetés alá vonják az akadémiai fiók-könyvtár keretében. Ezzel az unitáriusoktól elvett könyvtár és kézirattár zárt gyűjteménnyé vált. 1975-ig még régi helyén működött, akkor a Farkas utcai modern épületbe költöztették. Úgyhogy Lakó Elemér a kézirattár átszállításában is szerepet játszott.

A könyvtár és az unitárius egyház között jóformán minden kapcsolat megszakadt. Ritkán egy-egy dolgozatot író teológus, lelkész keresett a könyvek, kéziratok közt dokumentációs anyagot. A kommunista rendszer bukását követően az 1990-es évek elején Erdő János egyháztörténész, akkori püspökhelyettes kezdte szorgalmazni a Lakó-féle katalógus kiadatását. Kolozsvárt ez – főleg anyagi okok miatt – kivitelezhetetlennek tűnt, de szerencsére a szegedi egyetem Keserű Bálint és Balázs Mihály professzorok vezette régi magyar irodalommal foglalkozó kutatócsoportja magára vállalta a feladatot. Így született meg 1997 őszére a jelen kiadvány.

A szegedi kettős kötet nem tekinthető a Lakó-féle katalógus egyszerű kiadásának. Többszörösen ellenőrizték, az újabb kutatások eredményeivel összevetették Lakó adatait. Itt-ott pontosbították a kiadványok leírását, igyekeztek kiküszöbölni az ismétlődéseket. A legfőbb különbség azonban az alapnyelvben mutatkozik: Lakó az akkori körülmények között csak a bevezetőt írhatta három (román, magyar, angol) nyelven, az eligazító, leíró részek románul készültek. A szegediek még csak az előszót sem közlik magyarul, teljesen angol alapnyelvű kiadványt jelentettek meg.

A katalógus összeállításakor a folytonosság és a könnyen kezelhetőség jelentette a legnagyobb gondot. Tételek egész soráról kiderült, hogy kolligátum. Viszont a leltári számot-

jelzetet már nem lehetett megváltoztatni, hiszen sok jelzetet a szakirodalmi utalásokban rögzítettek. Lakó tehát egy-egy szám mellé betű-jelzetet illesztett. A szegediek pedig – ha további alegységekre bontották a kötetet – a betű után szám-jelzetet is illesztettek (pl. 414/B-1; 414/B 2).

Az állomány-leíró cikkelyeknél tehát az első sorban található a jelzet, ezt követi (amennyiben ismert) a szerző neve, újabb sorban az eredeti cím olvasható, néha zárójelben a műfaj angol megjelölésével, a következő sor a kézirat nyelvéről, eredeti vagy másolat voltáról, a keletkezés idejéről és az esetleges fordító, másoló, tulajdonosok nevéről tájékoztat. Az utolsó előtti sor a lapszámot, kötéstípust közli. Ez alatt vegyes utalások sorakoznak fel a hasonló tartalmú más kéziratokra, az esetleges kiadás idejére, helyére, illetve a tétellel kapcsolatos szakirodalomra.

Az index-kötet Balázs Mihály előszaván kívül tartalmazza a szakirodalmi bibliográfiát, a rövidítések jegyzékét és a háromféle mutatót. Lakónál volt tulajdonnév mutató (személy- és helységnév), tárgymutató és nyelvmutató. A szegedi kiadványban található egy személynév mutató, külön tulajdonos-jegyzék (itt intézmények neve is szerepel) valamint helységnév mutató. Ez utóbbi a román elnevezéseket veszi alapul, a magyar, latin és német elnevezésekről utal a románra. Ha még a nyelvmutató mellőzhető is, a tárgymutató igen hiányzik e kötetből. A kutató többnyire valamely témakörhöz keres forrásanyagot! S a tételek jó részénél nincs is szerző.

Átnézve az 1. kötetben feltüntetett szám szerint 2471, de a betűs jelzetek miatt közel ezerrel több tételt, itt találjuk meg egész unitárius művelődéstörténetet Dávid Ferenc korától Gal Kelemen idejéig. Közvetve pedig csatlakozik hozzá Kolozsvár és Erdély jó részének múltja. A törzsanyagot a XVIII–XIX. századi teszi ki. A régebbi anyag általában hagyatékok útján került a gyűjteménybe. Dávid Ferenc, Paleologus Jakab, Sommer János, Bogáti Fazakas Miklós, Enyedi György, Thordai János, Válaszúti György, Segesvári Bálint, Felvinczi György, Szentábrahámi Lombard Mihály, Tiboldi István, Bölöni Farkas Sándor, Nagyajtai Kovács István, Aranyosrákosi Székely Sándor, Brassai Sámuel, Kriza János irodalom- és művelődéstörténeti szempontból igen fontos kéziratai vagy ezek egyedülálló másolatai találhatók itt. A teológiai-filozófiai művek mellett hitvitázó iratok, énekeskönyvek, versgyűjtemények, alkalmi versek, utazási naplók, peregrinus albumok, misszilis levelek, népköltészeti gyűjtések és tankönyv-kéziratok százai kerültek ide. Külön kincset jelent a XIX. század 30-as éveitől kibontakozó diákönképzés dokumentumainak és a diáklapoknak a ritka gazdag gyűjteménye.

A kézirattár legrégibb és leghíresebb darabja a kolozsvári magyar polgárok 1453-as összeírása. Itt található Bethlen Miklós műveinek egyik legteljesebb kolligátuma, Kolozsvár 1734-es leírásának latin szövege, Benkő József Transylvaniájának egy jó másolata, valamint több unitárius egyháztörténeti mű kézirata. Ide kerül a Magyar Nyelvmívelő Társaság iratainak gyűjteménye, Kénosi Tőzsér János nyomda-, Kótsi Patkó János színháztörténete, valamint a Kolozsvári Zenekonzervatórium irattára. A legfontosabb kéziratokat először Benczédi Pál ismertette az 1957-es Kelemen Lajos-Emlékkönyvben, majd Lakó Elemér a Művelődéstörténeti Tanulmányok 1980-as kötetében.

Az előszó hangsúlyozza, hogy ez a kiadás csak próbalenyomat, minden kiegészítést, helyesbítést szívesen fogadnak. Rengeteg személy neve mellett csak a század megjelölése áll, jó részüknél Kolozsvárt könnyen meg lehetne állapítani a születési és halálozási évszámot. Téves a rengeteg alkalommal szereplő unitárius püspök nevét Ágh Istvánnak írni, eddig mindenütt Agh (=agg)-nak írták. Az 1799-ben született Nagyajtai Kovács István 1149 jelzetű művét nem másolhatták 1775-ben (legfeljebb 1875-ben).

A szegedi egyetem kutatócsoportja e kiadvánnyal egy kevesek által ismert és használt gyűjteményt tett az összmagyarság kincsévé.

GAAL GYÖRGY

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLII. évf. 1998. 1. szám

HÍREK

ENGEL KÁROLY HETVENÖT ÉVES

Diákkoromban ritkaságszámba mentek könyvüzleteinkben a magyar irodalom- és művelődéstörténeti tárgyú kötetek. Eseményként ünnepeltük valamennyit. S naponta benéztünk a főtéri boltokba, nehogy egy értékes könyvet elszalasszunk. Ilyen ritkaságként vettem kézbe 1967-ben a puritán külsejű, patinás hangzású címet viselő tekintélyes, 500 lapos kötetet: *Szépliteratúrai ajándék*. Tizenkilencedik századi erdélyi magyar elbeszélők műveiből nyújtott válogatást. Szokásom szerint a megvásárolt könyvvel átsétáltam az Egyetem utca szerény, főiskolás jegyzeteket áruló boltjába, s megmutattam azt nagybátyámnak, Mikó Imrének. Ő rendszerint átlapozta az új könyvet, s fűzött hozzá néhány észrevételt. Akkoriban valósággal meglepett, hogy az erdélyi múlt és jelen majd minden személyiségét ismerte. Ő világosított fel arról is, hogy a *Szépliteratúrai ajándék*ot összeállítóként jegyző Köllő Károly nem más, mint polgári nevén Engel Károly, XIX. századi irodalmunk, s főleg a román-magyar kapcsolatok kutatója.

Egy-két év múlva személyesen is megismerkedtünk. Brassai Sámuel és Meltzl Hugó úttörő folyóiratával, az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokkal kezdtem foglalkozni. Nem egy kérdésben kaptam Engeltől felvilágosítást. Egy-egy múlt századi név hallatára kiselőadást rögtönzött, s rá kellett jönnöm: ő a komparatisztika legjobb magyar ismerője tájainkon. Aztán éveken át szinte naponta találkoztunk. Többnyire utolsónak hagytuk el az Egyetemi Könyvtár olvasótermét esténként, majd később gyakran benéztem hozzá az Akadémiai Könyvtár földszinti sötét sarokszobájába. Volt idő, mikor a villanytakarékosság miatt kellett „túl korán" hazaindulnia. Engel Károly nemcsak besorolás szerint volt kutató, hanem szenvedélye szerint is. Az irodalomkutatóknak ahhoz a filológus típusához tartozik, akik a tényekre koncentrálnak. Tisztázzák a legapróbb részleteket is, csak utána vonnak le következtetéseket. Az ilyen munkához a könyvtár, a levéltár nélkülözhetetlen munkaeszköz.

Engel Károly életútja 1923. szeptember 25-én a Bihar megyei Kisszedresről indult. Nagyváradon tett 1942-ben érettségit. Majd átmeneti katolikus teológiai tanulmányok után Kolozsvárt lett egyetemi hallgató. A francia és a latin mellett az esztétikában, összehasonlító irodalomtudományban is szakosodott. A Benedek Marcell keze alól kikerültek széles érdeklődési körét hozta magával a Bolyai Egyetemről (1947). Aztán tanítani kezdett Nagyváradon, de ahogy alkalma nyílt rá, inkább a könyvtári munkát vállalta. 1953–1955 között a nagyenyedi Bethlen Könyvtárban dolgozik, újabb két évig könyvkiadói szerkesztő Kolozsvárt. Végül 1957-ben révbe jut: kutató lesz a Román Akadémia kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetében. Ettől fogva pályája töretlen. Megrázkódtatásként éri ugyan, hogy 1975-ben az új hajlékba költözött akadémiai fiókkönyvtárhoz helyezik át. De besorolása 1988-as nyugdíjba vonulásáig azonos marad. Szerencsés, mondhatni kiváltságos helyzet ez, hogy romániai viszonyok közt magyar ember irodalomkutató legyen főállásban három évtizeden át. Nyilván: az állás kötelezettségekkel is járt. Hivatalos terv szerint kellett bizonyos témákat kidolgozni. S az 1960-as években első helyre mindig a román–magyar irodalmi

kapcsolatokat helyezték. Ezeket aztán Engel nemcsak kötelességként, hanem lelkesedéssel kutatta, legjobb szakemberük lett.

Pályáját ő is, mint az 1950-es évek legtöbb magyar tollforgatója, fordításokkal kezdte. A román irodalom újabb és klasszikus alkotásait kellett magyarul megszólaltatni. Constantin Negruzzi- és Vasile Alecsandri-műveket tolmácsol. Az 1970-es évektől főleg latin tudása miatt kérik fel fordítói munkára. A Supplex Libellus Valachorum (1971), Dimitrie Cantemir *Moldva leírása* (1973), balázsfalvi levéleskönyv (1985), kolozsvári vonatkozású emlékiratok (1990) valamint az 1437–1438-as erdélyi parasztfelkelés dokumentumai (1991) az ő közreműködésével szólalnak meg magyarul.

1957-től rendszeresen jelennek meg dolgozatai. Leggyakrabban a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények hasábjain, valamint a Korunkban, néha pedig az Utunkban, Igaz Szóban, Művelődésben. Egy-egy dolgozata román kiadványokba is bekerül (Revista de istorie şi teorie literară, Limba şi literatura, Studia Universitatis „Babeş-Bolyai", Studii de istorie literară şi folclor, Probleme de literatură comparată şi sociologie literară – 1970).

Leggyakoribb és rendszeresen visszatérő témája a magyar írók és irodalom román recepciója, illetve a román nép és irodalom magyar tükröződése.

Még 1959-ben megjelent (NyIrK) tanulmánya Csokonai Vitéz Mihály Békaegérharcának román fordításáról mércét állított fel. Található itt műfajelméleti, biográfiai, mikrofilológiai, komparatisztikai, verstani vizsgálat, s végül recepció-magyarázat. Ezen az úton halad a Coşbuc és Madách (Korunk 1966), Gheorghe Barițiu és Széchenyi (Művelődés 1968) viszonyát, valamint a Móricz Zsigmond romániai befogadását (NyIrK 1979) kutató dolgozata.

Szintén korán, 1957-ben talált rá a román-magyar irodalmi közeledés egyik legrégibb és legszebb példájára: a régi magyar kéziratos énekeskönyvekben megőrzött román énekekre. Ezekből később Kocziány László közreműködésével szép válogatást is adott közre: *Égő lángban forog szívem* (Kolozsvár, 1972). A népi alkotások közül még egy román katonanóta (NyIrK 1962) és a juhait sirató parasztlegény-motívum (Utunk 1964) magyar vonatkozásait vizsgálja, s ismételten foglalkozik Kiss Jenő népballada-fordítás köteteivel. Terjedelmes elemzés mutatja be, hogyan tükröződik a románság Jósika Miklós (NyIrK 1966), Mikszáth Kálmán (Korunk 1960), illetve Benedek Elek (Korunk 1959) műveiben. Ugyanakkor I. Budai-Deleanu (Igaz Szó 1970), I. L. Caragiale (Korunk 1962, NyIrK 1962), Eminescu (Korunk 1964), Emil Isac (*Confluenţe literare*. 1993) műveinek magyar párhuzamait, recepcióját is szakavatottan kutatja. Latin tudását is felhasználva értekezik arról, hogy miként tükröződik a román művelődés az első latin nyelvű magyar irodalomtörténeti munkákban (Korunk 1985).

Az 1960-as évek végén lesz „divatos" tudományág Romániában az összehasonlító irodalomtörténet. Ennek eredményeit Engel már rég hasznosította román-magyar vonatkozásban. Ezután ilyen irányú kutatásait kiterjeszthette. Részt vesz az 1969-ben megrendezett második romániai összehasonlító irodalmi kongresszuson Bukarestben, beszámolót is ír róla (Korunk 1970, NyIrK 1970). Felolvasott dolgozata a francia könyvek XIX. századi erdélyi forgalmáról szól, s ez megjelenik az ülésszak munkálatairól kiadott 1970-es kötetben is. 1971-re készül el a komparatisztika romániai útját összefoglaló Alexandru Dima és Ovidiu Papadima szerkesztette kötet (*Istoria şi teoria comparatismului în România*). Ebben a magyar nyelvű komparatisztikai hagyományok is méltó súlyt kapnak, Engel Károly és Dávid Gyula mutatja be azokat. Engel az 1919-ig terjedő fejezet szerzője. Ír még a latin testvériséget ápoló Felibre-mozgalomról (NyIrK 1981), Machiavelli műveinek erdélyi visszhangjáról (Biblioteca şi cercetarea 1983) és a román-magyar avantgarde kapcsolatokról (*Confluenţe literare*. 1993).

A román irodalom- és művelődéstörténet körébe vágó dolgozatai többnyire latin és magyar nyelvtudásának felhasználásával készültek. Kutatja Gh. Şincai önéletrajzi elégiájának váradi vonatkozásait, ír ifj. Halici Mihály külföldi tanulmányútjáról, Grigore Maior filozófiai téziseiről és Petru Maior egy kötetének sorsáról. Elemzi Coşbuc derűjének forrásait, Cantemir eszmei fejlődését.

Magyar irodalmi tanulmányai főleg a XIX. század végének és a XX. század első felének vitáira, stílusirányzataira vonatkoznak. Ady és Móricz pályája, értékelése, a naturalizmus erdélyi befogadása néhány nagyobb dolgozat témája. Pár irodalmi dokumentumot, levelet is közölt a NyIrK-ben.

A kapcsolatkutató természetszerűleg számontartja a példamutató elődöket és a kortársakat. Felidézi Solymosi Elek, Veress Endre, Bitay Árpád, Bartók Béla ilyen irányú munkásságát, összegyűjti Liszt Ferenc és Hollósy Kornélia bukaresti vendégszereplésének emlékeit. 1970-ben *Hídverők példamutatása* (Korunk) címmel az 1919–1940 közötti kapcsolatépítés történetét foglalja össze. Ismerteti Kiss Jenő és Dávid Gyula ilyen vonatkozású köteteit, s elbúcsúztatja Kocziány Lászlót.

Engel kitűnő bibliográfus is lehetett volna. Nemcsak alaposan jegyzetelt művei bizonyítják ezt. Az 1950-es évek végétől állandóan szorgalmazta a román-magyar bibliográfia elkészítését. Réthy Andor és Váczy Leona magyar-román könyvészetét számos kiegészítéssel és bevezetővel ellátva ő rendezte sajtó alá (1983), s újabban összeállította az Erdélyi Tudományos Füzetek (210. sz.) részére György Lajos irodalmi munkásságának lajstromát.

Engel Károly többször panaszkodva említette, hogy életművéből hiányzanak a nagyobb összegező munkák, hogy a filológiai aprókutatások minden idejét lekötötték. De az apró munkák mégis két kötetbe összeállva kemény építőkövekké váltak. Nélkülük nem lehet sem a román-magyar irodalmi-szellemi kapcsolatok, sem az erdélyi magyar komparatisztika fejlődését felvázolni. Hatvanadik születésnapja táján került sajtó alá a *Két irodalom mezsgyéjén* (1984) című 400 lapos, 22 dolgozatot és 5 „műhelyforgácsot" tartalmazó kötet. Majd elég nagy késéssel a hetvenedik születésnapra a boltokba jutott a *Confluenţe literare* (1993, Irodalmi párhuzamok) című román nyelvű 300 lapos válogatás életművéből. Ez részben az előző kötet anyagát adja közre fordításban, de néhány újabb dolgozatát is közli. Előszavában Adrian Marino értékeli Engel kutatói érdemeit, komparatista beállítottságát.

Aki két ilyen tekintélyes kötetet tett le a tudományosság asztalára, az büszkén nézhet eddigi életútjára. De reméljük, a hetvenöt éves Engel Károly előre is tekint, a jövőben is lesz mondanivalója.

GAAL GYÖRGY

VITA ZSIGMOND
(1906. június 16 – 1998. január 1)

Az év első napjaiban két nagy öregje távozott el az erdélyi magyar irodalomnak: Vita Zsigmond és Wass Albert. Ezer kilométerekre éltek egymástól, egyikük itthon, Erdély és Enyed hűségében – másikuk, a történelem által messze kényszerítetten Floridában, de ott is mindhalálig ragaszkodva szülőföldjéhez.

Nemcsak a halál kötötte össze őket, hanem indulásuk is a húszas évek végén az erdélyi magyar irodalomban: mindkettőjüket a Helikon indította el útjára, hogy aztán Wass Albert a közeli és a távoli erdélyi múltat megidéző regényeivel, Vita Zsigmond pedig ugyanennek az erdélyi múltnak az irodalmi, művelődési hagyományait feltáró irodalomtörténeti tanulmányaival, könyveivel írja be nevét a magyar irodalom történetébe.

Folytatva a párhuzamot, azt is elmondhatom róluk, hogy mindketten más irodalmi tájról indultak: Wass Albertnek először a verseire figyelt fel az erdélyi közönség, Vita Zsigmond

pedig jószemű és jótollú kritikusként jelentkezett. S mindkettőjüket a helikoni örökség közöttünk élő tanúiként tarthattuk számon 1989 után, amikor erről az örökségről végre méltón szólni lehetett.

Vita Zsigmond Nagyenyeden született, a Bethlen Kollégiumban volt diák, majd tanár, a II. világháború után pedig könyvtáros. Húszévesen írta első kritikáját Szabolcska László könyvéről az Erdélyi Irodalmi Szemlében, fiatal tanárjelöltként választva pályát kedves magyar irodalomtanára, Áprily Lajos tanácsára. Még éppen csak akkor kristályosodott ki az erdélyi magyar irodalom, de Áprily Lajos és Kuncz Aladár már nagy gonddal és figyelemmel egyengették a Trianon utáni nemzedék útját: segítettek meglelni helyét és hivatását abban az összeomlás utáni világban. Vita Zsigmond Áprily példájára választotta szakjának a magyar mellé a franciát, s Kuncz Aladár segítségével jutott el egyetemi tanulmányai kiteljesítésére Párizsba, a Sorbonne-ra, majd Grenoble-ba is. Itteni tanulmányai során ismerkedik meg közvetlenül a háború utáni francia szellemi élettel, amelynek majd az Erdélyi Helikonban André Gide-ről, Georges Duhamelről, André Malraux-ról írott tanulmányai a bizonyságai.

1926-tól rendszeresen találkozhatunk nevével a Pásztortűz, 1928-tól az Erdélyi Helikon hasábjain. Pályájának ez a szakasza a feledés homályába süllyedt, pedig a Franciaországból – természetesen – Nagyenyedre visszatért tanár-kritikust minősítik azok a feladatok, amelyeket ezeknek az erdélyi magyar szellemi életet meghatározó folyóiratoknak a szerkesztőitől kap. A Pásztortűzben ő ír Illyés Gyula *Petőfi*jéről és *Magyarok* című könyvéről, Féja Géza *Régi magyarság*áról és Móricz Zsigmond könyveiről (*Rokonok, Betyár, Életem regénye*), az erdélyi kortársak közül pedig Balázs Ferenc, Áprily Lajos, Molter Károly, Kolozsvári Grandpierre Emil, Szabédi László, Számadó Ernő, Szenczei László, László Dezső köteteiről. Még többet mond az Erdélyi Helikon-beli Vita Zsigmond-írások sora: Németh László *Berzsenyi*-könyvéről és két regényéről is van kritikája (az Erdélyi Fiatalokban ő fogalmazza meg a csoport felismerését: a Tanú szerkesztőjével való eszmei rokonságukat; de ő ír Babits *Elza pilótáj*áról, Veres Péter *Számadás*áról); az erdélyi kortársak közül pedig a folyóirat szerkesztője Áprily Lajos, Balázs Ferenc, Makkai Sándor, Kuncz Aladár, Reményik Sándor, Szántó György, Szemlér Ferenc, Szombati Szabó István, Tompa László új köteteit bízza reá ismertetés és kritika végett. A felsoroltak akkori irodalmi rangját tekintve, kritikusi erényeit minősítő, megtisztelő feladatok ezek.

A két háború közötti erdélyi magyar irodalom mai búvárlójának annál inkább érdemes felfigyelnie Vita Zsigmond 1944 előtti jelenlétére, mert jónéhány összefoglaló és az irodalmi folyamatot kritikailag értelmező írása is jelenik meg abban az időben, hogy ezek közül most csak *A kritika feladata* című 1928-as, Pásztortűz-beli írására, vagy az erdélyi magyar irodalom első korszakának változásait vizsgáló kétrészes tanulmányára (*A transzilván irodalom útkeresései. 1919–1931.* Kelet Népe, 1938) és a transzilvanizmussal rokon erdélyi román irodalmi megnyilvánulásokat egybeszedő *Transzilvanizmus a román irodalomban* (Erdélyi Helikon, 1938) című tanulmányára utaljunk.

A harmincas évek második felében ahhoz a fiatal csoporthoz tartozik, amely egy „erdélyi realizmus" jegyében (ilyen címmel ír tanulmányt a Magyar Szemlébe 1939-ben) az erdélyi magyarság és szellemi erői előtt álló feladatok józan számbevételére vállalkozik. Természetesen ott van a Vásárhelyi Találkozón (ír is róla a Válaszba), a cikkeivel nemcsak az Erdélyi Fiatalokban találkozhatunk, hanem a Hitelben is (itt jelenik meg 1936-ban *Nemzeti hivatástudat irodalmunkban* című tanulmánya).

Az erdélyi szellemi múlt búvárlása a 30-as évek vége felé kezd előtérbe kerülni Vita Zsigmond irodalmi munkásságában: 1937-ben jelenik meg az Erdélyi Helikonban egy tanulmánya Bod Péterről, 1938-ban Kölcseyről, s 1940-től sorozatosan az Erdélyi Múzeumban is (ekkor már nagyobb és filológiailag is önálló) közleményei *A kolozsvári Nevelői Kör*ről, a Bethlen Kollégiumi színjátszásról, az ottani ifjúsági irodalmi törekvésekről. Jellemző, hogy

kapcsolatait korábbi kolozsvári szellemi műhelyeivel akkor sem veszíti el, amikor az 1940 őszi bécsi döntés után határ választja el Enyedet Kolozsvártól. 1941-ben hivatalosan is ő lesz a Bethlen Kollégium nagykönyvtárának tanárvezetője, könyvtárosa, s ebben a munkakörében merül el – amint maga mondja el később, egy életútjára visszatekintő interjúban – a könyvtár állományának tanulmányozásában. Persze nem kizárólag, hiszen a dél-erdélyi években a helyben maradt magyar értelmiségiekre – a háború és az Antonescu-diktatúra sokszorosan nehezebb feltételei között – egy új irodalomszervezés feladatai is hárulnak. Vita Zsigmond ezekben az években a könyvtár kincseinek búvárlása közben tankönyvet ír, antológiát szerkeszt, irodalmi folyóirat teremtésében vesz részt (Olosz Lajos mellett lelke az Aradon megjelenő Havi Szemlének), s közben azon fáradozik, hogy a szerénynél is szerényebb dél-erdélyi magyar könyvtermésnek lehetőleg minden darabját behordja a Kollégium Könyvtárába, majd két egymást követő bibliográfiai füzetben összesítse is.

Aztán jönnek a katonai behívások (még a frontra is kiviszik egy rövid időre, pedig akkor már 38 éves). Románia 1944. augusztus 23-i átállása után pedig Dél-Erdély magyar értelmiségének legjavával együtt internálják. A Târgu Jiuban töltött tíz hónap történetével különösen, de általában az egész dél-erdélyi magyar értelmiségi sorssal Kacsó Sándor *Lélekvesztőn* című regénye (illetve *Nehéz szagú iszap felett* című önéletrajzi visszaemlékezése) és Méliusz József könyve, A *Sors és jelkép* mellett az ő, 1990-ben a Helikon hasábjain közzétett *Visszatekintése* ismertetheti meg a mai (feledékeny) olvasót. (Milyen jellemző ennek az alcíme: „Hajótöröttből őrszem"!) Ekkor gyűjti csokorba a dél-erdélyi magyar irodalom legjava termését, s adja ki a *Romániai magyar írók antológiája* címmel, amelynek előszavában 1943. augusztusában a kritikus–irodalomtörténész–irodalomszervező–tanár magatartására oly jellemzően írja:

„A vésztörvényszék az emberek tömegeit küldi a vérpadra, a forradalom elsöpri a kormányzatot, a Vezúv kitör és elönti a környező városokat, az emberek jajveszékelve menekülnek, Napóleon az ország határán áll, Moszkva lángjai vörösre festik az eget, Chamberlain Berchtesgadenbe repül és az író papirosa fölé hajlik és ír. Miért ír? Talán megváltoztatja a világ folyását, beleszólhat az emberek sorsába, amikor a fegyverek dörögnek? Pillanatnyilag nem, de a jövőt mégis ő készíti elő. A római katona az őrhelyén állott akkor is, amikor már minden menthetetlen volt. A kötelességét teljesítette és egy eszmét védelmezett."

A sorshelyzet által Vita Zsigmondra rótt sokféle feladat közül végülis így lesz elrendelt búvára szűkebb pátriája: Erdély és legszűkebb otthona: Enyed szellemi múltjának. Az Erdélyi Múzeumban elindított, s részben az Erdélyi Tudományos Füzetekben önállóan is megjelent nagyobb lélegzetű tanulmányai után még negyedszázadnak kell eltelnie eddig, amíg ezek a tanulmányok hazai folyóiratokból (Korunk, Utunk, Könyvtári Szemle, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények), a magyarországi – olykor itt is ritkaságszámba menő szakkiadványokból (mint amilyen például a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtári Évkönyve, a Magyar Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, Magyar Könyvszemle, Könyvtár) – kötetté állhatnak össze. A *Tudománnyal és cselekedettel* (1968), a *Művelődés és népszolgálat* (1983), *Az enyedi kohó* (1986) azonban csak egy részét tudta összefogni irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányainak. (*A magyar irodalomtörténeti bibliográfiájának* nyolc kötete és *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiájának* 1970-1989-es éves kötetei nem kevesebb, mint 250 tanulmányának, cikkének, közleményének adatait tartalmazzák, csupa olyan írásokat, amelyeket a XVII. századtól napjainkig terjedő idők témáinak kutatója haszonnal vehet kézbe.)

És e három tanulmánykötet mellett meg kell említenünk *Áprily Lajos*ról készült monográfiáját (1972), irodalmi úti- és mű-kalauznak is beillő, olvasmányos könyvét (*Jókai Erdélyben*, 1976), amely a maga 26.000-as példányszámával, a gazdag képanyagával szélesebb olvasókörben is ismertté tette nevét. A „több mint tizenegyezer címszót tartalmazó" *Új magyar*

*irodalmi lexikon*ban (Akadémiai Kiadó, 1994. Főszerkesztő Péter László) ennek ellenére a nevét hiába keressük. Az ő esetében a szerkesztők „általános, de nem mereven alkalmazott szempont"-ja, hogy a szerepeltetett szerzőnek „legalább egy... kötete lett légyen" érthetetlen módon működött. Pedig Vita Zsigmondnak – az Erdélyi Tudományos Füzetekben megjelent hat munkáját nem számítva – öt önálló irodalom- és művelődéstörténeti könyve forog közkézen, félszázezret megközelítő példányszámban.

„1968-ban, hatvankét éves koromban mentem nyugdíjba – mondotta *Az enyedi kohó* előtt megjelent, Kéki Béla által készített interjúban –. De a könyvtártól nem szakadtam el. Hangulata ma is vonz. Itt találom meg az egyedi csendet, amely munkára hív, és el nem végzett feladatokra figyelmeztet."

A nyugdíjas évek – valóban – a termékeny alkotás évei voltak számára. Ekkor hozza tető alá Áprily-monográfiáját (s közöl utána, még a 80-as évek végén is, újabb meg újabb adalékokat az Áprily-életmű jobb megértése végett), ekkor írja könyvét Jókai erdélyi útjairól és műveinek erdélyi élményvilágáról. Az imént említett, közel 250 írásából több, mint 80 esik az 1968 utáni évekre: az enyedi – és tágabb körben az erdélyi – múlt szellemtörténetének ismeretlen vagy elfelejtett adalékait sorakoztatja fel, később, a 80-as évek második felében az erdélyi magyar irodalom 1918 utáni évtizedeinek immár szintén a „történelem" részévé vált eseményeiről ír, amelyeket historikusként, de tanúként is idéz.

Régebbi és újabb tanulmányaiból a 80-as évek második felében új kötetet készített elő a Kriterion Könyvkiadó biztatására. Az igazat megvallva tudatában voltunk, hogy a diktatúra akkori politikai légkörében megjelenésének nincs sok esélye. Tudta azt ő is, de akárcsak a második világháború tombolásának éveiben „papirosa fölé hajolt és írt": bővítette-javította harminc-negyven esztendővel azelőtt megjelent tanulmányait vagy a tegnapiakat, mert tudta: „a jövőt mégis ő készíti elő".

A mintegy 800 oldalas (korábbi köteteiben meg nem jelent tanulmányokat tartalmazó) kötet kéziratát 1992-ben vittem vissza neki, akkor, amikor már az is világos volt, hogy a diktatúra bukása utáni helyzetben sincs esély (most már anyagi okok miatt) a megjelenésére. Akkor vette elő a dél-erdélyi időket idéző *Visszatekintést*, Enyedhez, az erdélyi magyar irodalom 1918 utáni indulásához fűződő személyes emlékeit, s állította össze azt a kis kötetet, amely - most már posztumusz munkájaként – a legközelebbi napokban jelenik meg a Pallas-Akadémia Kiadónál.

Ő maga pedig visszatért az „enyedi csend"-be. Az Őrkő alá, amelyre nehéz időkben annyiszor feltekintettek Enyed magyarjai, s amely az ő számára is jelkép volt: világának központja.

DÁVID GYULA

Tiparul executat la Imprimeria „ARDEALUL" Cluj
B-dul 21 Decembrie nr. 146
Comanda nr. 00006